

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОГДАНЕВИЧ ТЕТЯНА СТАНІСЛАВІВНА

УДК 342.4 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ОФІЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ОСНОВНОГО ЗАКОНУ
КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ

081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Т. С. Богданевич

Науковий керівник: **ОНІЩУК Микола Васильович**, доктор юридичних наук,
заслужений юрист України

Київ — 2019

АНОТАЦІЯ

Богданевич Т. С. Офіційне тлумачення Основного Закону Конституційним Судом України. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю (081 — Право). — Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей тлумачення Конституції України Конституційним Судом України та перспективам вдосконалення цього інституту в Україні. Висвітлюються теоретико-методологічні основи тлумачення, розкривається об'єкт, зміст та мета тлумачення Конституції України, визначаються види й способи тлумачення Основного Закону держави, аналізуються особливості конституційного провадження у справах щодо офіційного тлумачення Конституції України та вплив прецедентного права Європейського суду з прав людини. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України.

Розкрито необхідність та важливість тлумачення Конституції України, що викликано загальним і абстрактним характером її положень; наявністю у ній спеціальних правових понять, особливих виразів, що мають багатозначний характер; недосконалістю законодавчої техніки, що вимагає здійснення тлумачення Основного Закону з урахуванням суспільно-політичних змін у державі. Тлумачення Конституції України протидіє спробам відійти від змісту конституційно-правових норм, протиставити букву і дух Основного Закону в процесі правотворчої та правозастосовної діяльності.

Визначено, що офіційне тлумачення Конституції України як інтелектуально-вольова юридична діяльність уповноваженого органу державної влади розкриває зміст положень Конституції України з метою усунення невизначеності розуміння Основного Закону та забезпечення належного його застосування. Для з'ясування змісту конституційно-правової норми здійснюється тлумачення тексту Конституції України, що є об'єктом тлумачення, а при формулюванні конституційно-правової

норми повністю розкривається зміст конституційно-правової норми, що є предметом тлумачення.

Виокремлено ознаки офіційного тлумачення Конституції України, які позиціонуються як тривалий, консеквентний, взаємоузгоджений процес, що охоплює правову діяльність зі з'ясування та роз'яснення змісту Конституції України і її положень, який передбачає застосування різних способів, засобів, прийомів, що виступають гносеологічними інструментами.

У ході дослідження з'ясовано, що здійснення правоінтерпретаційної діяльності органом конституційної юрисдикції удосконалює зміст положень Конституції України з урахуванням точки зору законодавця та конкретних ситуацій, правової дійсності, що передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

Встановлено, що метою тлумачення Конституції України є визначення змісту конституційно-правових приписів з точки зору законодавця та конституційно-правових реалій. Тлумачення Конституції України, зважаючи на абстрактність та загальність її норм, сконцентовано на усуненні неясностей, розбіжностей з метою однакового розуміння та правильного застосування норм Конституції України, що інтерпретуються.

На підставі аналізу доктринальних джерел стверджується, що з'ясування і роз'яснення є обов'язковими компонентами процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України. При цьому з'ясування, яке аналізує його гносеологічну природу та спрямоване на пізнання права загалом, виступає як процес мислення суддів, під час якого вони застосовують різні способи і прийоми, що забезпечують їхню пізнавальну діяльність. Воно є внутрішнім розумовим процесом, що не виходить за межі людської свідомості, характеризує інтелектуальну складову тлумачення Конституції України. Здійснюючи логічні операції у процесі з'ясування, Конституційний Суд України розкриває зміст конституційно-правової норми. Під час роз'яснення об'єктивуються результати гносеологічної діяльності, що відображається у зовнішній письмовій формі — рішенні Конституційного Суду України.

Сформульовано дефініцію поняття офіційного тлумачення Конституції України Конституційним Судом України як тривалого, послідовного процесу, в рамках якого за допомогою різних способів здійснюється інтелектуальна та гносеологічна діяльність Конституційного Суду України зі з'ясування й офіційного роз'яснення дійсного змісту Конституції України та її положень на вимогу уповноважених суб'єктів звернення і за чітко визначеною процедурою, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

Здійснений аналіз правових актів, які регламентують діяльність Конституційного Суду України, дав змогу констатувати наявність прогалин що потребують належного врегулювання, зокрема, закріплення на конституційному рівні особливого статусу Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції в Україні. Так, у деяких статтях Закону України «Про Конституційний Суд України» доцільно розкрити зміст усіх засадничих принципів діяльності Конституційного Суду України та доповнити їх перелік принципом рівності.

Виділено та схарактеризовано особливості видів тлумачення Конституції України. Встановлено наявність спільних та відмінних рис офіційного й неофіційного тлумачення. Основною їх відмінністю є обов'язковість застосування тлумачення Конституції України законодавчо уповноваженим органом. З огляду на юридичні наслідки, Конституційний Суд України здійснює нормативне офіційне тлумачення Конституції України. У свою чергу, за обсягом Конституційний Суд України може здійснювати буквальне, розширене та обмежувальне тлумачення.

Обґрунтовується доцільність поділу способів тлумачення Конституції України на дві групи: а) основні (граматичний (філологічний), логічний, системний, історико-політичний, телеологічний (цільовий)); б) допоміжні (спеціально-юридичний, функціональний, еволюційний, конформний).

Доведено, що процес тлумачення Конституції України як різновид конституційного процесу є системою послідовних гносеологічних та вольових дій, які здійснюються у законодавчо встановленому порядку уповноваженими суб'єктами. Цей процес має процедурну сутність, оскільки формується з системи

послідовних, комплексних, взаємоузгоджених дій уповноважених суб'єктів, має суто правовий характер закріплення і характеризує форму юридичної діяльності.

Стверджується, що тлумачення Конституції не є одномоментною дією; це тривалий у часі процес, що передбачає наявність певних послідовних, взаємоузгоджених етапів (стадій), у рамках яких уповноваженими суб'єктами здійснюються певні операції.

Сформульовано дефініцію поняття «процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України» як різновид конституційного процесу, який вирізняється своєю складністю, тривалістю і структурованістю, складається із відносно самостійних стадій, у рамках яких здійснюються законодавчо регламентовані, послідовні, взаємоузгоджені інтелектуально-вольові процесуальні дії уповноважених суб'єктів, спрямовані на з'ясування та роз'яснення дійсного змісту Конституції України з метою правильної та ідентичної реалізації її положень, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

Виокремлено особливі ознаки процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України: є різновидом конституційного процесу; має динамічний характер; регламентований; здійснюється на вимогу законодавчо уповноважених суб'єктів; внутрішньо структурований, маючи процедурну сутність, поділяється на окремі, відносно самостійні стадії; вирізняється тривалістю та послідовністю; є системою послідовних інтелектуально-вольових процесуальних дій уповноважених суб'єктів; спрямований на з'ясування змісту Конституції України та його роз'яснення іншим суб'єктам; метою є правильна та ідентична реалізація положень Конституції України; передбачає наявність конкретного результату, який закріплюється у відповідному правовому (інтерпретаційному) акті Конституційного Суду України.

Обґрунтовується доцільність виділення основних та допоміжних стадій процесу тлумачення Конституції КСУ. До основних пропонується зарахувати: прийняття та перевірку звернення до КСУ; вивчення звернень та підготовку попереднього висновку; відкриття чи відмову у відкритті конституційного

провадження; розгляд справи у Суді; прийняття та оприлюднення рішення Конституційного Суду України. Додатковою стадією правотлумачного процесу може бути роз'яснення порядку виконання рішення, висновку.

Здійснений аналіз особливостей конституційного провадження у справі про тлумачення Конституції України Конституційним Судом України дав змогу визначити підстави для звернення з питань тлумачення Основного Закону: неоднозначне розуміння та викривлене тлумачення положень Конституції України органами публічної влади; породження конфліктних ситуацій; неоднакова практика органів публічної влади при застосуванні положень Конституції України, що призводить до порушень прав і свобод людини.

Аналіз стадій правотлумачного процесу Конституційного Суду України дав змогу розкрити особливості кожної з них і на підставі отриманих висновків обґрунтувати низку пропозицій щодо доповнення та вдосконалення законодавства України, що регламентує процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України.

Сформульовано пропозиції конкретизувати вимоги до кандидатів на посаду суддів Конституційного Суду України, виробити критерії та методики перевірки їхньої компетентності, процедурного вдосконалення відбору кандидатів на посаду суддів Конституційного Суду України.

Обґрунтовується доцільність у правотлумачній практиці Конституційного Суду України здійснювати посилання на конкретні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, практику Європейського суду з прав людини. Серед існуючих проблем застосування практики Європейського суду з прав людини в інтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України виділено, зокрема: розбіжності між окремими положеннями Конституції України та Європейської конвенції з прав людини; правові колізії між самими рішеннями Європейського суду з прав людини; колізії між рішеннями самого Конституційного Суду України у галузі прав людини.

З метою вироблення єдиної позиції судових інстанцій у питаннях однакового застосування законодавства акцентується увага на необхідності вивчення

методології прецедентного права. Так, рішення Європейського суду з прав людини та лідируючі рішення Конституційного Суду України мають характеристику переконливого прецеденту, тобто відображають прецедентну значимість для формування сталої практики. Для вирішення лінгвістичних та техніко-юридичних проблем застосування практики Європейського суду з прав людини пропонується створити в Каталозі правових позицій Конституційного Суду України окремий розділ, присвячений практиці Європейського суду з прав людини, та розробити термінологічний словник-довідник з європейської юстиції для суддів Конституційного Суду України, який містив би визначення основних термінів Конвенції 1950 року та понять, що використовуються в рішеннях Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: судово-правова реформа, тлумачення, офіційне тлумачення, Конституція України, інтерпретаційний акт, Конституційний Суд України, процес тлумачення, прецедентне право, Європейський суд з прав людини.

SUMMARY

Bohdanevych T. S. Official interpretation of the Basic Law by the Constitutional Court of Ukraine. — Qualifying Scientific Work on the Rights of a Manuscript.

Thesis for the Degree of Candidate of Legal Sciences (Philosophy Doctor) on Specialty 081 «Law». — National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study into the features to interpret the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine and the prospects to improve this institution in Ukraine. Theoretical and methodological aspects of interpretation are highlighted, the object, structure and the purpose to interpret the Constitution of Ukraine, types and methods of interpretation the Basic Law of the State are determined, as well as the features of Constitutional proceedings in case to interpret of the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine are determined, and also the peculiarities of constitutional proceedings in the interpretation of the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine and the influence on this process the European Court on

Human Rights Case Law. The proposals on improving the interpretation of the Constitutional Court of Ukraine are formulated.

The necessity and importance of the interpretation of the Constitution of Ukraine, which is, firstly, caused by: the general and abstract nature of provisions thereof, the presence of special legal concepts, special expressions of a multi-valued nature; the imperfection of legislative technique, which requires the implementation of interpretation thereto, considering socio-political changes in the State. Interpretation of the Constitution of Ukraine opposes attempts to depart from the content of constitutional and legal norms, to oppose the letter and spirit of the Basic Law in the process of law-making and law-enforcement activity.

It is determined that the interpretation of the Constitution of Ukraine - is the intellectually-willed legal activity of an authorized representative of State power, which, in accordance with legally established requirements and procedures, makes interpretation of provisions of the Constitution, reveals content thereof, which, as a result, reflects in an official act the interpretation in order to eliminate the uncertainty of understanding of the Constitution and ensuring proper use thereto. To clarify the content of the Constitutional Law, an interpretation of the text of the Constitution of Ukraine, which is the object of interpretation, is being interpreted, while the wording of the constitutional-legal provision recognizes the need to interpret thereof, the circumstances to be clarified, as well as the will of the law-maker, that is, the content is revealed constitutional law that is the subject of interpretation.

It was found that the purpose of the interpretation of the Constitution of Ukraine is to determine the content of the constitutional and legal requirements in terms of legislators and legal reality. The interpretation of the Constitution, given the abstractness and universality of provisions thereof, aims at eliminating ambiguities, the same understanding and correct application of the provisions of the constitution being interpreted.

On the basis of an analysis of doctrinal sources, it is argued that clarification and explanation are obligatory elements of the process of interpretation of the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine. However, the explanation, which characterizes its epistemological nature and aimed at knowledge of law as a whole, acts as

a process of thinking of judges during which they use different methods and techniques that ensure their cognitive activity. It is an internal mental process that does not go beyond consciousness, characterizes the intellectual side of the interpretation of the Constitution. Conducting logical operations in the course of elucidation, the Constitutional Court of Ukraine disclose the content of the Constitution. In the process of clarifying objectified results of cognitive activity, which is reflected in the external writing – decision of the Constitutional Court of Ukraine.

The definition of the concept of interpretation of the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine is formulated as a long, consistent process within the scopes of which the intellectual and cognitive activity of the Constitutional Court of Ukraine is carried out by means of various methods of a finding and official clarification by the actual content of the Constitution of Ukraine and provisions thereof, authorized subjects and in accordance with a clearly defined procedure, provides for the existence of a result in the form of an official act of interpretation of the Constitutional Court of Ukraine.

The analysis of legal acts regulating the activity of the Constitutional Court of Ukraine has been done, allowed to state the existence of certain gaps that need to be properly resolved: establishing at the constitutional level of the special status of the Constitutional Court of Ukraine as the only body of constitutional jurisdiction in Ukraine; in the different articles of the Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine» it is expedient to disclose the content of all the basic principles of the activity of the Constitutional Court of Ukraine and to expand the list with the principle of equality;

It is argued that the interpretation of the Constitution is not a one-step act, in front of this it is a long-term act which involves the existence of certain consistent, mutually agreed stages (levels) within the scope of which the authorized subjects makes the certain operations.

The expediency of allocation of main and auxiliary stages of the process of interpretation of the Constitution by the CCU are grounded. To the main stages of this process are proposed to include: acceptance and verification of an appeal to the CCU; studying of applications and preparation of preliminary conclusion; opening or refusal to

open constitutional proceedings; trial of the case; adoption and publication of the decision of the Constitutional Court of Ukraine. An additional stage of the interpretative process can be - clarification of the order of execution of the decision, conclusion.

The analysis of the peculiarities of the constitutional proceedings in the case concerning the interpretation of the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine is done, allowed to determine the conditions to appeal the interpretation of the basic law: ambiguous understanding and distorted interpretation of the provisions of the Constitution of Ukraine by public authorities; generation of conflict situations; different practices of public authorities when applying the provisions of the Constitution of Ukraine, which leads to violations of the rights and freedoms of the individual.

The analysis of the stages of the interpretative process of the Constitutional Court of Ukraine made it possible to reveal the peculiarities of each of them, and on the basis of the conclusions obtained a number of proposals were proposed to supplement and improve the legislation of Ukraine, which regulates the process of interpretation of the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine.

It is necessary to specify the requirements for a candidate to gain a post of a judge of the Constitutional Court of Ukraine, to develop criteria and methods for checking their competence; to improve the procedure for selecting candidates for a judge of the Constitutional Court of Ukraine.

It is substantiated the expediency of the Constitutional Court of Ukraine in interpreting the practice to refer to the specific provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950) and the practice of the European Court on Human Rights. Among the existing issues in applying the practice of the European Court of Human Rights in the interpretation of the Constitutional Court of Ukraine are as follows: differences between certain provisions of the Constitution of Ukraine and the Convention; legal conflicts between the judgments of the European Court of Justice; conflicts between decisions of the Constitutional Court of Ukraine itself in the sphere of human rights.

In order to develop a single position of the court's instances in matters of uniform application of the law, the attention is drawn to the need to study the methodology of Case

Law. Also, in order to solve the linguistic and technical and legal issues of the application of the European Court on Human Rights practice, it is proposed to create the Code of Legal Positions of the Constitutional Court of Ukraine and develop a terminology dictionary on European Justice for judges containing the definition of the basic terms of the Convention (1950), as well as concepts, which are used in decisions of the European Court.

Key words: Legal and Judicial Reform, Interpretation, Official Interpretation, Constitution of Ukraine, Interpretative Act, Constitutional Court of Ukraine, Process of Interpretation, Case Law, European Court on Human Rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Богданевич Т. С. Тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини в діяльності Конституційного Суду України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 54–56.
2. Богданевич Т. С. Application of conformal method of interpretation of the Constitution in Ukraine and other countries. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 9. С. 211–215.
3. Богданевич Т. С. Теоретичні аспекти інституту тлумачення в системі конституційного права. *Юридична наука*. 2016. № 12. С. 7–11.
4. Богданевич Т. С. Тлумачення конституції та принцип верховенства конституції. *Право та державне управління*. 2017. № 3. С. 18–22.
5. Богданевич Т. С. Необхідність тлумачення Конституції України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. № 46. С. 31–35.
6. Богданевич Т. С. Види офіційного тлумачення Конституції України. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2019. № 2 (42). С. 53–57.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Богданевич Т. С. Міжнародно-правові аспекти інституту тлумачення в конституційному праві. *Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького*: зб. наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, О. В. Чернецька та ін.; Київський університет права НАН України. Львів: Галицька видавнича спілка, 2016. С. 45–47.

8. Богданевич Т. С. Інститут тлумачення в системі конституційного права як запорука ефективної інтерпретації Конституції України. *Конституція України: історія, сучасність та перспективи*: матеріали науково-практичного семінару (м. Київ, 24 черв. 2016 р.) / редкол.: С. Д. Гусарев, А. М. Колодій, Б. В. Калиновський та ін.; Національна академія внутрішніх справ. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 16–19.

9. Богданевич Т. С. Інтерпретація конституційних норм у світлі законодавчих новацій організації роботи Конституційного Суду України. *Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомлень Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 04–05 лист. 2016 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2016. С. 54–55.

10. Богданевич Т. С. Some questions of historical experience of the interpretation of the Constitution in Ukraine. *Людина — суспільство — держава. Права та обов'язки: історія питання та сучасний стан*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 28 жовт. 2016 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2016. С. 147–149.

11. Богданевич Т. С. Доктринальне тлумачення конституції: теоретичні та практичні аспекти. *Верховенство права — основоположний принцип правової держави*: зб. тез доповідей VIII Наук. круглого столу молодих вчених, аспірантів та магістрів (м. Харків, 16 груд. 2016 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 33–36.

12. Богданевич Т. С. Філософсько-правове співвідношення «букви» та «духу» права в тлумаченні конституційних норм. *Людина, суспільство і держава в*

умовах реформ та інновацій: матеріали наук. конф. (м. Київ, 02 берез. 2016 р.). Київ: «Дайс», 2016. С. 43–46.

13. Богданевич Т. С. Роль динамічного тлумачення в правоінтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України. *Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини в Україні: зб. матеріалів Всеукр. правничого диспуту, в рамках Всеукраїнського тижня права з нагоди проголошення Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини* (м. Кривий Ріг, 13 груд. 2017 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2017. С. 40–45.

14. Богданевич Т. С. Правові індикатори захисту прав людини при здійсненні офіційного тлумачення Конституції України. *Права людини в сучасних умовах розбудови громадянського суспільства в Україні: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу до Всеукраїнського тижня права та 70-ї річниці Загальної декларації прав людини* (м. Київ, 14 груд. 2018 р.) Київ: Університет імені Б. Грінченка, 2019. С. 23–27.

15. Богданевич Т. С. З'ясування змісту конституційно-правової норми в процесі здійснення офіційного тлумачення Конституційним Судом України. *Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 22–23 берез. 2019 р.) Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 13–17.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні основи наукового осмислення тлумачення Конституції України	
1.1 Стан дослідження інституту тлумачення Конституції України	13
1.2 Методологія дослідження тлумачення Конституції України	41
Висновки до Розділу 1	58
РОЗДІЛ 2. Конституційно-правові засади тлумачення Конституції України Конституційним Судом України	
2.1 Конституційно-правова регламентація тлумачення Конституції України Конституційним Судом України	61
2.2 Види тлумачення Конституції України	91
2.3 Способи тлумачення Конституції України Конституційним Судом України	106
Висновки до Розділу 2	132
РОЗДІЛ 3. Порядок розгляду справ щодо тлумачення Конституції України Конституційним Судом України	
3.1 Процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України	134
3.2 Особливості конституційного провадження у справі про тлумачення Конституції України Конституційним Судом України	149
3.3 Вплив прецедентного права Європейського суду з прав людини на тлумачення Конституції України	180
Висновки до Розділу 3	197
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206
ДОДАТКИ	234

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КУ — Конституція України

КСУ — Конституційний Суд України

ККУ — Кримінальний кодекс України

ВРУ — Верховна Рада України

АРК — Автономна Республіка Крим

Регламент — Регламент Конституційного Суду України

Конвенція — Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року

ЄСПЛ — Європейський суд з прав людини

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Конституційне правосуддя є важливою складовою демократичної організації влади. Прийнятим Законом України від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII вдалося внести ключові зміни до Конституції України щодо правосуддя і тим самим забезпечити функціонування незалежної та ефективної судової системи в Україні.

Реалізуючи конституційні зміни у сфері правосуддя, Верховною Радою України 13 липня 2017 р. було прийнято нову редакцію Закону України «Про Конституційний Суд України», запроваджено низку змін у порядку організації та діяльності Конституційного Суду України, а також визначено нові підстави і порядок звернення до нього, процедуру розгляду Судом справ і виконання його рішень. Незважаючи на запроваджені зміни, законодавцем було залишено виключне право тлумачення Основного Закону держави за Конституційним Судом України.

Здійснюючи інтерпретаційну діяльність, Конституційний Суд України гарантує верховенство Конституції України, забезпечує дієвість її положень. Адже саме в процесі тлумачення відбувається з'ясування та роз'яснення їх змісту, розкривається «дух» Конституції України. Враховуючи особливу значущість діяльності органу конституційної юстиції для вирішення колізій і конфліктів, які виникають у конституційно-правовому полі України, правильного розуміння і застосування конституційних норм з урахуванням реалій сьогодення, надважливим є здійснення конституційно-правового дослідження проблем, які виникають у процесі інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України.

На доктринальному рівні питання тлумачення порушувалось іще вченими XIX–XX ст. Серед них можна відзначити роботи С. С. Алексєєва, А. Б. Венгерова, Н. Н. Вопленка, В. В. Копєйчикова, В. В. Лазарєва, В. С. Нерсисянца, А. С. Піголкіна, П. М. Рабіновича, Ю. А. Тихомирова, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодики, А. Ф. Черданцева, Е. Н. Шульги та ін.

При підготовці дисертаційного дослідження також було використано праці сучасних українських та зарубіжних науковців, зокрема: Є. В. Білозьорова,

В. П. Власенко, П. В. Волвенко, О. Б. Горової, В. В. Гончарова, Н. А. Гредескула, С. З. Гурак, Т. В. Дружиніної-Сендецької, А. М. Завального, Н. В. Заяць, Є. О. Зверєва, А. В. Зубенко, С. В. Прийми, М. М. Садовського, В. Є. Скоморохи, О. В. Капліна, Н. Я. Лепіш, Д. М. Михайловича, С. І. Палешник, Л. І. Чулінди та ін.

Значний вплив на це дослідження мали праці таких відомих правознавців, як Ю. Л. Власова, М. М. Гультай, С. Д. Гусарєва, М. С. Кельмана, О. М. Костюк, А. М. Колодія, Л. А. Луць, О. Г. Мурашина, Н. М. Пархоменко, М. В. Савчина, Г. О. Саміли, О. Ф. Скакун, І. Д. Сліденка, О. Д. Тихомирова, П. М. Ткачука, В. Л. Федоренко, Н. М. Хоми, М. В. Цвік.

Вагомим аргументом на користь актуальності теми дослідження є те, що у вітчизняній юридичній науці офіційне тлумачення Основного Закону Конституційним Судом України було предметом наукового дослідження здебільшого в рамках теорії держави та права. Разом з тим комплексного наукового дослідження тлумачення Конституції України, його основних рис, видів, способів та особливостей процесу інтерпретації, здійснюваного Конституційним Судом України, в рамках конституційного права немає. Крім того, наукова та практична значимість цього дисертаційного дослідження зумовлена доцільністю розкриття процесуальної сутності тлумачення Конституції України та особливостей конституційного провадження, здійснюваного Конституційним Судом України, необхідністю усунення прогалин та вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у цій сфері.

Вищевикладене зумовлює в цілому актуальність теми дослідження, її наукову новизну та структуру роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження здійснювалося відповідно до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015, відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03 березня 2016 р., Плану законодавчого забезпечення реформи в

Україні, схваленого постановою Верховної Ради України від 04 червня 2015 р. № 509-VIII, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затверджених наказом МВС від 16 березня 2015 р. № 275. Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 19 від 27 вересня 2016 р.), уточнено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 17 від 30 жовтня 2018 р.) та включено Національною академією правових наук України до Переліку тем дисертаційних досліджень (реєстр. № 103, 2016 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний аналіз практики здійснення офіційного тлумачення Конституції України та розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правоінтерпретаційної роботи Конституційного Суду України.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

- дослідити сутнісні підходи до розуміння тлумачення Конституції України;
- розкрити об’єкт, зміст та мету тлумачення Конституції України;
- запропонувати авторське визначення «тлумачення Конституції України Конституційним Судом України»;
- визначити методологію дослідження тлумачення Конституції України;
- проаналізувати види тлумачення Конституції України;
- з’ясувати ознаки процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України;
- виокремити способи тлумачення Конституції України;
- визначити стадії тлумачення Конституції України Конституційним Судом України;
- дослідити вплив прецедентного права Європейського суду з прав людини на тлумачення Конституції України;
- проаналізувати нормативно-правові акти, які регламентують інтерпретаційну діяльність Конституційного Суду України, визначити їх проблемні аспекти та розробити пропозиції щодо їх удосконалення.

Об'єкт дослідження — офіційне тлумачення Основного Закону України як вид юридичної діяльності органу конституційної юрисдикції.

Предмет дослідження — конституційно-правові аспекти, пов'язані з офіційним тлумаченням Основного Закону України Конституційним Судом України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

З урахуванням специфіки теми, мети і завдань досліджуваного предмета зокрема, були використані такі методи:

— *діалектичний* — дало змогу розкрити тлумачення Конституції як явище динамічне, розглянути проблеми офіційного тлумачення Конституції України Конституційним Судом України в динаміці, з'ясування їх сутність, зв'язок з іншими різновидами тлумачення, а також усвідомити взаємозв'язок між змістом офіційного тлумачення та його реалізацією у процесі правозастосовної та правореалізаційної діяльності (розділ 1 підрозділ 1.1; розділ 2 підрозділ 2.1; розділ 3 підрозділ 3.2).

Діалектична логіка також дала змогу системно проаналізувати правоінтерпретаційну діяльність Конституційного Суду України у площині герменевтичного, гносеологічного, онтологічного та діяльнісного підходів. Зокрема, застосування герменевтичного підходу дало змогу відстежити зв'язок офіційного та неофіційного тлумачення, зрозуміти процес тлумачення Конституції України, проаналізувати законодавство, яке регламентує інтерпретаційну діяльність Конституційного Суду України та практику його застосування тощо (розділ 2 підрозділи 2.1 і 2.2; розділ 3 підрозділ 3.1); гносеологічного — стало основою у дослідженні смислу інтерпретаційної діяльності (розділ 1 підрозділ 1.1); онтологічного — дало змогу зацентувати увагу на доцільності при здійсненні інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України врахування мовно-логічних властивостей положень Конституції України, здійснення інтерпретаційної діяльності у взаємозв'язку з існуючими суспільними відносинами (розділ 1 підрозділ 1.1); діяльнісного — виділити та здійснити аналіз способів і прийомів інтерпретаційної діяльності КСУ, а також діяльність щодо забезпечення виконання

рішень Конституційного Суду України та їх застосування зацікавленими суб'єктами права (розділ 2 підрозділ 2.2.; розділ 3 підрозділ 3.2);

— *формально-логічні методи*: аналізу та синтезу — дали змогу виокремити ознаки понять «тлумачення Конституції України», «офіційне тлумачення Конституції України Конституційним Судом України», «процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України» та сформулювати їх дефініції (розділ 1 підрозділ 1.1; розділ 2 підрозділ 2.1; розділ 3 підрозділ 3.1); індукції та дедукції — отримати загальне уявлення про зміст тлумачення Конституції України КСУ, розкрити зміст окремих понять, визначити особливості різновидів тлумачення Конституції України Конституційним Судом України (розділ 1 підрозділ 1.1; розділ 2 підрозділ 2.2);

— *системний* — дав змогу розкрити певні особливості тлумачення Конституції України, схарактеризувати місце і роль тлумачення у конституційно-правовому регулюванні, визначити місце інтерпретаційних актів у системі нормативно-правових актів держави, а також структуру інтерпретаційного процесу як системного явища, який складається із системи послідовних і логічних стадій (розділ 1 підрозділ 1.1; розділ 2 підрозділ 2.1; розділ 3 підрозділ 3.1);

— *статистичний* — застосовано для вивчення офіційної статистичної інформації про звернення суб'єктів права до Конституційного Суду України з вимогою тлумачення положень Конституції України, аналізу показників інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України (розділ 2 підрозділ 2.1; розділ 3 підрозділ 3.2);

— *історичний* — дав змогу відстежити розвиток герменевтики як науки про тлумачення та її впровадження у юридичну науку, здійснити аналіз досвіду застосування офіційного тлумачення Конституції України й практики ЄСПЛ (розділ 1 підрозділ 1.1; розділ 3 підрозділи 3.2 та 3.3);

— *порівняльно-правовий* (компаративістичний) — дав змогу визначити спільне та відмінне між правовими явищами, наприклад між категоріями «процес» та «діяльність», здійснити аналіз впливу практики рішень ЄСПЛ на судову практику європейських країн й України (розділ 3 підрозділи 3.1 та 3.3).

Застосування вищезазначених підходів та методів дало змогу виконати поставлені завдання дисертаційного дослідження і досягти поставленої мети.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній правовій науці комплексним дослідженням, яке присвячене конституційно-правовим питанням офіційного тлумачення Основного Закону України та наукової оцінки існуючих підходів до проблем офіційного тлумачення Конституції України в контексті сучасного конституціоналізму.

У результаті дослідження визначено низку наукових положень, зокрема:

вперше:

- сформульовано авторську дефініцію поняття процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України, під яким пропонується розуміти різновид конституційного процесу, який вирізняється своєю складністю, тривалістю і структурованістю, складається із відносно самостійних стадій, у рамках яких здійснюються законодавчо регламентовані послідовні взаємоузгоджені інтелектуально-вольові процесуальні дії уповноважених суб'єктів, спрямовані на з'ясування та роз'яснення дійсного змісту Конституції України з метою правильної й ідентичної реалізації її положень, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України;

- обґрунтовано доцільність поділу способів тлумачення Конституції України на дві групи: основні (граматичний (філологічний), логічний, системний, історико-політичний, телеологічний (цільовий)); допоміжні (спеціально-юридичний, функціональний, еволюційний, конформний);

вдосконалено:

- ознаки процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України: є різновидом конституційного процесу; має динамічний характер; регламентований; здійснюється на вимогу законодавчо уповноважених суб'єктів; внутрішньо структурований, маючи процедурну сутність, поділяється на окремі, відносно самостійні стадії; вирізняється тривалістю та послідовністю; є системою послідовних інтелектуально-вольових процесуальних дій уповноважених суб'єктів; спрямований на з'ясування змісту Конституції України та його роз'яснення іншим

суб'єктам; метою є правильна й ідентична реалізація положень Конституції України; передбачає наявність конкретного результату, який закріплюється у відповідному правовому (інтерпретаційному) акті Конституційного Суду України;

➤ характеристику стадій процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України, які пропонується поділяти на основні (прийняття та перевірка звернення до КСУ; вивчення звернень і підготовка попереднього висновку; відкриття чи відмова у відкритті конституційного провадження; розгляд справи у Суді; прийняття й оприлюднення рішення КСУ) та допоміжні (роз'яснення порядку виконання рішення, висновку);

➤ вимоги до кандидатів на посаду суддів Конституційного Суду України, які б передбачали ценз проживання на території України не менше 20 років перед призначенням. Вимога безперервності проживання не повинна застосовуватися, якщо кандидат певний період навчався чи працював за фахом за кордоном;

набули подальшого розвитку:

➤ аргументи на користь того, що правоінтерпретаційна діяльність є самостійним різновидом юридичної діяльності, оскільки здійснюється із метою розкриття змісту конституційно-правової норми органом конституційної юрисдикції;

➤ використання герменевтичного та діяльнісного методологічних підходів у процесі офіційного тлумачення Конституції України Конституційним Судом України;

➤ взаємозв'язок категорій «процес», «процедура», «провадження», «стадія», серед яких перша є найбільш об'ємним за своєю природою поняттям;

➤ наукові підходи щодо структури процесу офіційного тлумачення Конституції України Конституційним Судом України;

➤ наукові положення про конституційне провадження у справі про тлумачення Конституції України, у рамках якого можуть здійснюватися різні процедури, що визначають зміст діяльності уповноважених суб'єктів, спрямовані на результат вирішення справи й у своїй сукупності забезпечують досягнення конкретного результату в справі;

- положення щодо удосконалення конкурсної процедури відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України шляхом вироблення критеріїв та методик перевірки професійної особистої та соціальної компетентності;
- доцільність створення окремого розділу, присвяченого практиці ЄСПЛ, у Каталогі правових позицій Конституційного Суду України для удосконалення навичок роботи з джерелами прецедентного права.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації висновки і пропозиції впроваджено та може бути використано в:

— *правотворчості* — як матеріал для підготовки пропозицій щодо змін та доповнень до конституційного законодавства України в частині подолання правових колізій та удосконалення інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України, підготовки відповідних проектів законодавчих актів (акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у роботі Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України року від 22.12.2017 р. № 16/5-41);

— *правозастосовній діяльності* — як рекомендації щодо практики процесу тлумачення Конституції України органами публічної влади (акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у роботі Міністерства юстиції України від 09.10.2017 р. № 10482/3/33-17, акт Міністерства освіти і науки України про впровадження результатів дисертаційного дослідження у роботі державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» від 25.10.2018 р.);

— *науково-дослідній сфері* — для подальшої розробки загальнотеоретичних та практичних проблем правотлумачної діяльності Конституційного Суду України, а також при розробці підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій наукових установ (акт впровадження у навчальний і науковий процес Національної школи суддів України від 05.12.2018 р.);

— *освітньому процесі* — положення та висновки дисертації можуть бути використані під час розробки навчальних програм, тематичних планів, планів семінарських занять, при підготовці підручників, навчальних і навчально-методичних посібників та викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави та

права», «Філософія права», «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Право Європейського Союзу», «Міжнародне право» та інших дисциплін у юридичних навчальних закладах (акт впровадження у навчальний процес Університету сучасних знань від 26.10.2018 р).

Апробація матеріалів дисертації. Дисертацію виконано на кафедрі конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, на засіданнях якої обговорювалися основні положення роботи, схвалено нею і рекомендовано до захисту.

Результати наукових досліджень, висновки та пропозиції автора оприлюднювалися на міжнародних, регіональних науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, круглих столах, семінарах: «Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького» (м. Київ, 25 лютого 2016 р.); «Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій» (м. Київ, 25 лютого 2016 р.); «Людина — суспільство — держава. Права та обов'язки: історія питання та сучасний стан (м. Кривий Ріг, 28 жовтня 2016 р.); «Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання» (м. Харків, 04–05 листопада 2016 р.); «Верховенство права — основоположний принцип правової держави» (м. Харків, 16 грудня 2016 р.); «Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини в Україні» (м. Кривий Ріг, 10 грудня 2017 р.).

Структуру та обсяг дисертації зумовлено метою і логікою дослідження; складається із вступу, трьох розділів, які об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел на 28 сторінках (284 найменувань) та додатків на 11 сторінках. **Загальний обсяг дисертації** становить 256 сторінок, із них основний текст викладено на 242 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО ОСМИСЛЕННЯ ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

1.1 Стан дослідження інституту тлумачення Конституції України

Питання необхідності тлумачення явищ, природи, текстів (особливо релігійних), у тому числі й юридичних норм, має давню історію. Зокрема, іще за часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму була розвинена ціла система аргументації під назвою «status» (латин.) чи «stasis» (гр.). Її активно використовували грецькі та римські оратори. Ця система застосовувалась як до тлумачення взагалі (у тому числі як мистецтво), так і до тлумачення юридичних текстів зокрема. Тлумачення, відповідно до неї, вважалися питанням дефініцій (statusdefinitivus). Ще Аристотель їх називав твердженнями про значення термінів, які водночас не обстоюють існування чи не існування (важливість) речі, що визначається [271, с. 11–13; 68, с. 59]. У Давній Греції інтерпретація полягала у тлумаченні листів, правових джерел і застосування їх при роз'ясненні судової справи. А в епоху Середньовіччя велике значення мало тлумачення Біблійних текстів.

Визнання людини як індивідуальності в епоху Відродження зумовило нові пошуки обґрунтувань сутності суспільства і держави. У цей період виникає так званий гуманістичний напрям в юриспруденції, представники якого зосереджують увагу на вивченні джерел чинного права (особливо римського), посилений процес рецепції якого потребував узгодження його положень із новими умовами суспільно-політичного життя та нормами місцевого національного права. Починають розвиватися зачатки історичного розуміння й тлумачення права. Новий час відкрив нову епоху в історичному розвитку права. У цей період значний внесок у дослідження герменевтики зробив нідерландський юрист, один із основоположників сучасного міжнародного права — Гуго Гроцій. Так, у своїй праці «Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюються природне право і право народів, а також

принципи публічного права» у главі 16 «Про тлумачення» він розкриває сутність тлумачення законів [104, с. 13]. Особливий вплив на розвиток вітчизняної юридичної науки кінця XIX — початок XX ст. здійснили праці Ф. К. Савіньї та його послідовників, які досліджували сутність юридичної інтерпретації і виділили її типи. Як зазначає М. Авенаріус, учні Ф. К. Савіньї відзначали необхідність методологічної розробки проблем інтерпретації правових текстів [1, с. 117; 104, с. 13]. Значний вплив на розвиток теорії тлумачення, у тому числі й у XIX–XX ст., здійснили наукові праці зарубіжних (Ф. Шлейєрмахер, М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, Х.-Г. Гадамер, П. Рікер, Г. Кельзен, Д. Петерсон, Д. Кеннеді, А. Мармор, А. Барак, ін.), радянських, російських та українських вчених (М. Гредескул, Є. Васьковський, М. Коркунов, Л. Петражицький, О. Черданцев, В. Горшенєв, С. Алексєєв, О. Скакун, В. Нерсисянц, С. Лисенков та ін.). Так, Ф. Шлейєрмахер, висунувши ідею універсальної герменевтики, започаткував систематичну розробку проблематики останньої та впорядкування її концептуального апарату, який відтоді поступово входить у теоретичний ужиток вчених-гуманітаріїв. Він сформулював основну мету герменевтичного методу: інтерпретатор повинен розуміти автора та його працю краще, ніж він сам її розуміє [79, с. 6].

Оцінюючи його здобутки, Поль Рікер зазначав, що підпорядкування часткових правил тлумачення і правил філології загальній проблематиці розуміння сьогодні складає революцію, подібну до тої, яку по всіх усядах здійснила кантівська філософія, особливо щодо природознавства [282, с. 114].

На думку А. В. Васюк, на початок XX ст. юридичний позитивізм охоплював два основні напрями — формально-догматичний та соціологічний [19, с. 73]. Саме в межах цих підходів у цей час здійснюються спроби вироблення загальних положень теорії тлумачення права. У рамках соціологічного напрямку така спроба вчиняється видатним українським вченим-правознавцем М. А. Гредескулом (1865–1941 рр.), який до 1900 року розробляв «вчення про здійснення права». У межах формально-догматичного напрямку — відомим польським цивілістом Є. В. Васьковським (1866–1942 рр.), який з 1901 по 1913 роки створює посібник з «тлумачення та застосування законів» [20; 210, с. 76].

Філософська герменевтика стала підґрунтям юридичної герменевтики. Остання, як справедливо зазначає Т. В. Дружиніна-Сендецька, спрямована на усвідомлення особою правової дійсності в цілому, а не тільки на розуміння сутності позитивних правових приписів. Зрозумівши правову норму, індивід засвоює її; для дотримання цієї норми необхідна вольова спрямованість, з цієї точки зору правове мислення виражається у герменевтичному колі тлумачення і правозастосування [57, с. 7]. Це вказує на зв'язок герменевтики права, що виявляється у тлумаченні як історичних, так і сучасних джерел права.

На поєднанні герменевтики як методу пізнання з юриспруденцією наголошує більшість науковців. Зокрема, цей зв'язок чітко простежується при тлумаченні історичних та сучасних джерел права. З цього приводу цікавою є точка зору П. М. Рабіновича, який підкреслював вагомість дослідження тлумачення з позицій герменевтики та зазначав, що різноманітні інтерпретаційні проблеми правового регулювання вимагають використання наукових здобутків загальної теорії розуміння (інтерпретації) — так званої герменевтики з її складовими і різноманітними розгалуженнями (семіотикою, логічною семантикою, лінгвістичною соціопсихологією тощо) [183, с. 62]. Отже, можна сказати, що герменевтика відіграє важливу роль у пізнанні права.

Вищевикладене доводить, що питання тлумачення в різні історичні періоди було досить актуальним. Представники різних світових наукових шкіл намагались сформулювати своє бачення теорії тлумачення з огляду на сприйняття ними історичних подій, місця людини в державі й суспільстві, політичної ситуації тощо. З цього приводу слушною є позиція О. В. Капліної, яка зазначає, що у правовій дореволюційній і сучасній літературі існує чотири найбільш поширені підходи до дослідження юридичного тлумачення, що й визначає методологічне осмислення цієї проблеми [79, с. 5]. Відповідно, єдиного підходу щодо сутності та змісту тлумачення так і не було розроблено.

Сьогодні питання тлумачення є предметом наукових пошуків у рамках мовознавства, релігієзнавства, філософії, політології тощо. Проблеми теорії тлумачення залишаються в центрі уваги і юридичної науки. Адже без з'ясування

справжнього сенсу і значення норми права, зокрема конституційно-правової, неможливе її правильне застосування.

У цілому необхідність тлумачення виникає з огляду на те, що:

- 1) норми права мають загальний та абстрактний характер і не завжди зрозумілий зміст, що вимагає їх конкретизації відповідно до життєвих ситуацій;
- 2) недосконалість законодавчої техніки (М. В. Оніщук, Л. А. Луць та ін.) [153, с. 99; 125, с. 318];
- 3) системність викладу норм права в нормативних актах, що потребує врахувати їх зв'язок з іншими нормами (О. Ф. Скакун, Н. М. Кресовська, Л. Г. Матвєєва та ін.) [215, с. 576; 108, с. 273];
- 4) можливими протиріччями між формою і змістом (М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома, Л. А. Луць та ін.) [86, с. 411; 125, с. 318];
- 5) наявність спеціальних правових понять, особливих виразів, що мають багатозначний характер, та розбіжностей між правовими поняттями і термінами, що їх виражають (А. О. Осауленко, Н. М. Кресовська, Л. Г. Матвєєва та ін.) [233, с. 185; 108, с. 273];
- 6) зміни в розвитку суспільних відносин тощо (Л. А. Луць та ін.) [125, с. 318].

Сьогодні особливого значення набуває *необхідність тлумачення Конституції України*. Це зумовлено як вищезазначеними, так й іншими причинами. Зокрема, Конституція України в загальних рисах регулює найбільш важливі сфери суспільних відносин. Відповідно тлумачення Конституції протидіє спробам відійти від змісту норм Конституції, протиставити букву і дух Основного Закону в процесі правотворчої та правозастосовної діяльності. З цього приводу слушною є позиція Ю. М. Тодики, який зазначає, що норми Конституції є нормами прямої дії, мають загальнообов'язковий характер, покликані забезпечити усталений порядок у суспільних відносинах і є вагомим підґрунтям створення нормативної бази діяльності державних та громадських інституцій і функціонування їх у межах конституційно-правового поля. Це, на думку автора, відображає суспільно-політичне значення тлумачення Конституції [247, с. 48]. Слід також погодитись з

М. Маркуш, яка наголошує на тому, що потреба тлумачення Конституції зумовлена прагненням забезпечити тривале життя Конституції, необхідністю у пристосуванні конституційних положень до мінливих суспільних відносин. При цьому автор акцентує увагу на тому, що потреба конституційного тлумачення зумовлена виникненням у суб'єктів права неадекватного розуміння конституційних норм, яке може призвести до юридичних конфліктів і порушення єдності конституційної законності [133, с. 90].

Необхідність і важливість тлумачення Конституції викликана також суспільним фактором та елементом політичного раціоналізму в сучасних умовах розбудови правової держави й утвердження прав і свобод людини та громадянина [13, с. 33].

Вищезазначене підкреслює актуальність юридичного тлумачення в цілому з огляду на стрімкий розвиток законодавчого масиву, швидкі зміни в контексті вдосконалення законодавства, що, особливо за умов соціально-політичної нестабільності, призводить до зниження якості прийнятих законів як з точки зору техніко-юридичної форми, так і правового змісту. Це спричиняє виникнення колізій та прогалин в законодавчому матеріалі.

У науковій літературі можна знайти досить різне розуміння категорії «тлумачення». Найбільш розповсюдженим є визначення тлумачення, що дається у багатьох словниках, де воно визначається як пояснення, роз'яснення сенсу, значення будь-яких явищ; пізнання смислу, розумного змісту будь-чого; процес визначення, що щось означає; встановлення значення, яке було надано словам чи іншим виразникам намірів; розуміння, яке хтось має стосовно значення чогось [272, с. 837–838]; це висловлення, що містить пояснення чого-небудь; пояснювати значення чогось; допомагати зрозуміти щось; висловлювати своє розуміння чого-небудь; давати своє висвітлення фактів, явищ; трактувати. Однак такі загальні дефініції безумовно не можуть розкрити своєрідність природи юридичного тлумачення, що є безпосереднім предметом нашого дисертаційного дослідження.

У гуманітарних науках за допомогою терміна «тлумачення» позначається спосіб пізнання різних суспільних явищ, духовної діяльності людини, культурного

життя, витворів мистецтва, що об'єктивувалися в знаковій або чуттєво-наочній формі, чи розуміння різного роду мовних текстів, лексичних одиниць, писемних джерел [79, с. 9]. У цьому разі термін «тлумачення» вживається у досить широкому розумінні.

У правовому контексті категорію тлумачення досліджують насамперед фахівці філософії права, теорії права, конституційного, цивільного, кримінального, міжнародного права. Разом з тим їхні напрацювання не є досконалими, бо кожен з них, вивчаючи проблеми юридичного тлумачення, виходить із особливостей предмета власного дослідження. Крім того, в одній і тій самій правовій галузі можуть співіснувати погляди, які доповнюють один одного або ж взагалі є антиподами. Однак це не заважає на загальнотеоретичному рівні віднайти та розвинути те спільне, що безумовно притаманне самій природі юридичного тлумачення.

Аналіз наукової літератури вказує на те, що більшість вчених-правознавців наголошує на тому, що тлумачення, з юридичної точки зору, являє собою *діяльність* (С. С. Алексєєв, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома, Є. В. Білозьоров, А. О. Осауленко, Є. О. Гіда, А. М. Завальний, Л. М. Шестопалова та ін.). При цьому науковці по-різному її характеризують:

- особлива діяльність (М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома) [86, с. 410];
- спеціальна діяльність офіційних та неофіційних суб'єктів суспільних відносин (А. О. Осауленко) [3, с. 181];
- діяльність з пізнання змісту нормативних розпоряджень (С. С. Алексєєв);
- інтелектуально-вольова пізнавальна діяльність (О. Ф. Скакун, В. К. Антошкіна та ін.) [219, с. 441];
- специфічна юридичну діяльність (М. П. Молибога, А. Г. Засць) [143, с. 110; 66, с. 86];
- особливий вид правової діяльності (В. В. Копейчиков) [100, с. 61–68].

Аналіз вищенаведених та інших точок зору доводить, що тлумачення в цілому є специфічною, особливою діяльністю. Адже право в цілому, у тому числі й

нормативно-правові акти та норми, які містяться в них, у силу своєї формальної визначеності передбачають особливий характер тлумачення на відміну від інших письмових документів. У процесі тлумачення інтерпретатор мислить, аналізує, зіставляє, а також проявляє волю щодо формулювання норми права, яка тлумачиться.

Норми права живуть, коли вони виконуються, реалізуються в поведінці людей. Однак реалізація формального правового імператива можлива лише у разі розуміння адресатом його змісту, переходу його у внутрішнє бажання, свідомість індивіда [86, с. 410–411]. Розуміння змісту нормативно-правового акта та його норм дає змогу суб'єкту вибрати правильний варіант поведінки та реалізувати правові приписи, які в ньому містяться.

Більшість вчених-правознавців наголошує на тому, що тлумачення передбачає розумову, інтелектуальну діяльність. Так, Ю. М. Тодика зазначає, що тлумачення права — це процес мислення, спрямований на з'ясування змісту норм права [245, с. 52]. Як вид інтелектуальної діяльності розглядає тлумачення і С. В. Прийма. Автор, досліджуючи ознаки тлумачення норм права, наголошує на тому, що тлумачення є творчим процесом, різновидом інтелектуальної діяльності і йому властиві загальні закономірності розумової роботи. Зазначені точки зору науковців наголошують на пізнавальному характері тлумачення. Тлумачення права служить інтелектуальною базою, основою для практичного оволодіння різноманітними методами, способами, прийомами встановлення точного змісту законів, інших нормативно-правових актів [8, с. 7–8]. Адже здійснюючи тлумачення, у тому числі й тлумачення Конституції, уповноважені суб'єкти виконують низку розумових операцій, у рамках яких вони мислять, аналізують, зіставляють, узагальнюють особливості правотлумачної норми.

Загалом погоджуючись із вищезазначеними точками зору, ми виходитимемо з того, що *тлумачення в цілому, у тому числі і тлумачення Конституції України, являє собою інтелектуально-пізнавальну діяльність уповноважених суб'єктів.*

Не можна погодитись з точкою зору В. К. Антошкіної, яка наголошує, що «тлумачення правових норм являє собою інтелектуальну та вольову діяльність

людини щодо встановлення дійсного змісту правового припису для його подальшого ефективного застосування з метою забезпечення прав та інтересів суб'єктів права». Безперечно, тлумачення є інтелектуально-вольовою діяльністю. Однак, на нашу думку, дещо хибно вважати, що таку діяльність може здійснювати будь-яка людина. Адже інтерпретація здебільшого полягає в обґрунтуванні підсумкової правової позиції, її доведенні. Розкриття смислу правоположень може відбуватись у різних формах (аналіз правил мови, системних зв'язків, закономірностей їх функціонування, історичного походження тощо), що вимагає від інтерпретатора наявності необхідних юридичних знань. Звичайно, читаючи нормативно-правовий акт, людина може формувати власні уявлення про сутність правових норм, які він містить. Однак це не означає, що вона зрозуміла позицію законодавця і тлумачить ці норми правильно.

Дещо іншу точку зору щодо суб'єкта, який здійснює правотлумачну діяльність, висловлює Л. І. Чулінда. Науковець, досліджуючи юридико-лінгвістичне тлумачення нормативно-правових актів, наголошує на тому, що тлумачення нормативно-правових актів являє собою інтелектуально-вольову діяльність суб'єктів права [262, с. 7]. Тобто автор акцентує увагу на тому, що таку діяльність може здійснювати суб'єкт, наділений відповідною правосуб'єктністю. Наприклад, таким суб'єктом може виступати Конституційний Суд України, який відповідно до чинного законодавства України є органом конституційної юрисдикції, уповноваженим тлумачити Конституцію України.

Чітко визначає суб'єктів правотлумачної діяльності А. С. Піголкін. Автор характеризує тлумачення правових норм як діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб, спрямовану на встановлення змісту правової норми, розкриття вираженої в ній волі соціальних сил, що перебувають при владі. А. С. Піголкін акцентує увагу на тому, що тлумачення норм права можуть здійснювати як державні органи та їх посадові особи, так і представники громадянського суспільства — громадські організації. Безперечно, зазначені суб'єкти можуть здійснювати тлумачення актів, які видають та застосовують, однак вони не можуть тлумачити всі нормативно-правові акти, особливо Основний Закон.

В Україні, як і в деяких європейських державах, такою правосуб'єктністю наділений конкретний державний орган — Конституційний Суд України.

Цікавою є також позиція І. Д. Сліденко, який, досліджуючи теорію і практику тлумачення, пропонує розмежовувати поняття «тлумачення конституції» і «офіційне тлумачення конституції». Так, під першим автор пропонує розуміти діяльність щодо усунення неоднозначності розуміння конституції шляхом усвідомлення дійсного сенсу норми [222, с. 14]. Таке загальне розуміння тлумачення Основного Закону зводить це поняття суто до діяльності із усвідомлення його сенсу. При цьому не зазначається, хто може здійснювати таку діяльність. Крім того, І. Д. Сліденко не конкретизує, як саме, за допомогою яких засобів чи методів здійснюється таке усвідомлення. Досліджуючи поняття «офіційне тлумачення конституції», науковець наголошує на необхідності враховувати те, що воно прямо визнається законодавством багатьох країн [222, с. 12]. При цьому під офіційним тлумаченням конституції він пропонує розуміти діяльність уповноваженого органу держави із роз'яснення змісту норм Основного Закону шляхом усунення неясностей у їх розумінні, з'ясування таким чином сенсу норми з метою реалізації конституції та пристосування норм останньої до потреб держави й суспільства [222, с. 14–15]. Таке розуміння тлумачення безперечно є ширшим за попереднє і чітко пов'язує його з діяльністю уповноваженого органу, в рамках якого здійснюється з'ясування і роз'яснення сенсу конституційно-правової норми. Ми погоджуємось з тим, що в цьому разі йдеться про офіційне тлумачення. Водночас, на наш погляд, запропонована автором дефініція не розкриває повністю сутність цього поняття. Перш за все І. Д. Сліденко не зазначає, що така діяльність є чітко регламентованою і здійснюється, як ми уже зазначали, за чітко законодавчо встановленою процедурою.

Враховуючи особливі вимоги до інтерпретатора, особливо щодо офіційного тлумачення, більшість науковців наголошує на тому, що тлумачення норм права передбачає здійснення не будь-якої, а саме юридичної (правової) діяльності. Так, досліджуючи теоретичні й практичні питання тлумачення конституції, В. В. Копейчиков акцентує увагу на тому, що тлумачення являє собою особливий вид правової діяльності [100, с. 61–68]. Фактично підтримуючи цю точку зору,

М. П. Молибога визначає тлумачення як специфічну юридичну діяльність [143, с. 110].

Як різновид юридичної діяльності розглядає тлумачення і Г. О. Саміло. З позиції науковця тлумачення як юридична діяльність має специфічний характер, оскільки тлумачення норм права є внутрішнім процесом мислення, який здійснюється особою за допомогою способів тлумачення і спрямований на розкриття волі законодавця та роз'яснення останньої третім особам.

Цікавою є також точка зору С. В. Прийми, яка розглядає тлумачення права як різновид юридичної діяльності, що має пізнавальний характер, ґрунтується на певних принципах і здійснюється відповідним суб'єктом з метою відшукування й уточнення змісту норм права, а в разі необхідності передбачає його роз'яснення для інших суб'єктів.

Запропоновані трактування тлумачення в цілому не розкривають самої специфіки такої діяльності. Разом з тим слід погодитись, що така діяльність здійснюється у сфері права.

У науковій літературі юридичну діяльність зазвичай розглядають як різновид правової, що здійснюється юристами у формах практичної, освітньої та наукової діяльності на професійній основі з метою отримання відповідного правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів [50, с. 22]. Таке розуміння юридичної діяльності акцентує увагу на тому, що вона здійснюється на професійній основі юристами, тобто суб'єктами, які володіють спеціальними знаннями.

Не вдаючись до глибокого аналізу й співвідношення категорій «правова діяльність» та «юридична діяльність», ми виходитимемо із загальнотеоретичного співвідношення цих категорій як цілого і частини. Отже, на нашу думку, *тлумачення являє собою інтелектуально-вольову юридичну діяльність суб'єктів права.*

Специфічною юридичною діяльністю є і тлумачення Основного Закону. Конституція України є особливим юридичним документом, норми якої фіксують найбільш загальні й основоположні засади державного та суспільного ладу.

Зважаючи на специфіку і важливість цього нормативно-правового акта, право тлумачити конституційні норми, особливо коли йдеться про офіційне тлумачення, може тільки компетентний державний орган. Згідно з чинним законодавством України, таким органом є Конституційний Суд України.

Слід погодитись з О. І. Наливайко та О. М. Сенків, які стверджують, що тлумачення конституції не може здійснюватися довільно, а лише за встановленою процедурою [145, с. 813]. Науковці наголошують на необхідності в процесі тлумачення конституції дотримуватись законодавчо встановленої процедури. Безперечно, коли суб'єкт тлумачить положення конституції «для себе» і в результаті не передбачається надання такому тлумаченню обов'язкового характеру, то воно може здійснюватися у довільному порядку. Однак говорячи про тлумачення, яке набуває в результаті обов'язкового характеру, необхідно дотримуватися законодавчо встановленої процедури. З огляду на це, тлумачення Конституції України, здійснюване Конституційним Судом України, має офіційний характер і повинно здійснюватися з дотриманням законодавчо встановлених вимог та процедур.

На правотлумачній діяльності Конституційного Суду України в рамках законодавчо встановлених процедур наголошує і В. Тихий. На думку науковця, офіційне тлумачення Конституції України слід розглядати як діяльність Конституційного Суду України в рамках законодавчо встановлених процедур за допомогою апробованих наукою і практикою прийомів та способів щодо усунення невизначеності розуміння Основного Закону у формі нормативної або казуальної інтерпретації з метою забезпечення законності та конституційного правопорядку [241, с. 42]. У цьому разі автор розглядає тлумачення у двох аспектах — мета і результат. Науковець наголошує на тому, що Конституційний Суд України здійснює офіційне та обов'язкове тлумачення Конституції. При цьому *метою такої правотлумачної діяльності є усунення невизначеності щодо розуміння Основного Закону, досягнення якої в результаті забезпечує належне розуміння конституційно-правової норми і відповідне її застосування.*

На наявності результату тлумачення Конституції України Конституційним Судом України наголошує також і В. Є. Скомороха. Автор, виходячи зі змісту Закону України «Про Конституційний Суд України», вважає, що офіційне тлумачення — це діяльність уповноваженого Конституцією органу, що полягає в з'ясуванні та роз'ясненні, офіційній інтерпретації її положень, понять, формулювань, а також результат цієї діяльності, викладений в акті тлумачення [220, с. 420–421]. Автор виходить із класичного розуміння тлумачення норми права, а також поєднує тлумачення з інтерпретацією та наголошує на наявності результату правотлумачної діяльності — акта тлумачення.

Не заглиблюючись у ґрунтовний аналіз сутності інтерпретації, ми виходитимемо із загального розуміння останньої, що подається в енциклопедичній літературі й підтримується більшістю вчених-правознавців, які розглядають її як тотожну поняттю «тлумачення».

Говорячи про результат як елемент правотлумачної діяльності, слід зазначити, що у разі неофіційного тлумачення, коли закон та його норми роз'яснюються «для себе», його наявність у вигляді акта тлумачення не завжди має місце і є не обов'язковою. Таке тлумачення не регламентоване законом і здійснюється у вільній формі. Крім того, акти неофіційного характеру не мають юридичної сили та формально-обов'язкового характеру [185, с. 143]. Водночас, говорячи про офіційне тлумачення, особливо яке здійснюється Конституційним Судом України, *наявність результату у вигляді відповідного акта тлумачення* є вагомим елементом процесу тлумачення. Такий акт, на відміну від неофіційного, наділений відповідною юридичною силою і має формально-обов'язковий характер.

Питанню сутності, змісту, структури та інших особливостей актів тлумачення приділено значну увагу в науковій літературі (О. Ф. Скаун, А. О. Осауленко, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, А. В. Зубенко, Н. Я. Лепіш, Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва та ін.) [215, с. 587–589; 3, с. 185; 86, с. 422–423; 69; 121; 108, с. 278–280]. Більшість науковців схиляється до думки, що під актами тлумачення (інтерпретаційними актами) доцільно розуміти правові акти компетентних державних органів, що містять результати офіційного тлумачення [86, с. 422]. Такі

акти є офіційними, формально-обов'язковими й наділені певною юридичною силою. Так, інтерпретаційний акт Конституційного Суду є офіційним, однак він не має юридичної сили Основного Закону держави, хоча є обов'язковим. *Такі акти не мають самостійного значення та діють в єдності з нормативно-правовими приписами*, які тлумачать [125, с. 320]. Фактично вони є завершальною стадією правотлумачної діяльності.

Не можна погодитись з точкою зору, висловленою З. Зембіцьким, який вважає, що акт розшифрування реконструювання норм права, що міститься в правових текстах, здійснюється незалежно від того, складне чи легке завдання, чи є результат цієї операції очевидним або ж викличе з тих чи інших причин сумніви [284, с. 210]. Автор розглядає тлумачення як акт, що, на наш погляд, звужує зміст тлумачення в цілому, не відображає усі його особливості. Адже, як уже зазначалося раніше, інтерпретаційний акт, що видається уповноваженим суб'єктом (наприклад, Конституційним Судом України), є фактично завершальною стадією правотлумачної діяльності й у ньому фіксується зміст норми права.

Аналізуючи позиції вищезгаданих науковців слід зазначити, що **тлумачення Конституції** — *це інтелектуально-вольова юридична діяльність уповноваженого органу державної влади, який відповідно до законодавчо встановлених вимог та процедур здійснює інтерпретацію положень Конституції, розкриває їх зміст, що в результаті відображається у офіційному акті тлумачення з метою усунення невизначеності розуміння Конституції та забезпечення належного її застосування.*

Продовжуючи розглядати порушену тематику в контексті її подальшого розвитку, на наш погляд, доцільно розглянути пропозиції правників, які юридичне тлумачення пов'язують із діяльністю щодо з'ясування та роз'яснення. При цьому дехто з них вважає за доцільне говорити тільки про роз'яснення чи тільки про з'ясування. Інші ж наполягають на їх поєднанні в рамках розуміння тлумачення. Так, на думку Д. М. Михайловича, «під тлумаченням слід розуміти усвідомлення змісту норм права, оскільки саме усвідомлення відображає гносеологічну природу процесу тлумачення, його спрямованість на пізнання смислу правових явищ. Що стосується роз'яснення, то воно є наступним етапом після тлумачення» [138, с. 9].

Таке розуміння тлумачення пов'язує його зі з'ясуванням, у процесі якого і відбувається усвідомлення змісту правової норми. При цьому цікавим є той факт, що роз'яснення з позиції науковця не охоплюється поняттям тлумачення.

В енциклопедичній літературі під з'ясуванням норми права розуміється як внутрішній процес мислення, який здійснюється особою за допомогою способів тлумачення і спрямований на пізнання та розкриття волі законодавця, вираженої у нормі права [22, с. 891]. Наведене загальне розуміння вказує на те, що в процесі з'ясування здійснюється інтелектуально-вольова діяльність з пізнання значення правових норм, зокрема і конституційно-правових, усвідомлюється їх зміст, закладений законодавцем. Отже, з'ясування характеризує гносеологічну природу тлумачення і виступає як внутрішній процес мислення, що не виходить за межі свідомості інтерпретатора [86, с. 409]. При цьому під час з'ясування інтерпретатор застосовує різні способи і прийоми тлумачення, які є інструментами пізнання. Також слід зазначити, що з'ясування, наприклад положень Конституції України, є необхідною умовою для їх правильної реалізації.

Визначаючи зміст і соціальне призначення правової норми, інтерпретатор вивчає саму норму, її правові зв'язки з іншими правовими приписами і принципами, а також суспільними явищами. З'ясування не має зовнішніх форм вираження. Від правильності, повноти і юридичної точності з'ясування змісту правових норм залежить ефективність їх реалізації [247, с. 35].

Цікавою є точка зору, висловлена О. М. Костюк. Так, досліджуючи теоретико-правові засади нормативного тлумачення, автор зауважує, що з'ясування не завжди є елементом нормативного тлумачення. Науковець аргументує свою думку так: якщо суб'єкт легального тлумачення має з'ясувати зміст норми права, для того щоб роз'яснити її іншим, то суб'єкту автентичного тлумачення — органу, який установив відповідну норму, немає потреби з'ясовувати її зміст, оскільки йому, як «автору», він відомий [104, с. 50]. Безперечно, тлумачення норми закону її автором може і не супроводжуватись розумовим процесом щодо з'ясування сутності цієї норми. Однак якщо говорити про нормативне тлумачення, що здійснюється Конституційним Судом України, то в цьому разі він не є автором і потребує

здійснення осмислення сутності правотлумачної норми закону в процесі з'ясування. Отже, якщо розглядати тлумачення в цілому, у тому числі й нормативне, яке здійснюють законодавчо уповноважені органи влади (наприклад, Конституційний Суд України), то не можна виключати з'ясування з процесу тлумачення.

Дещо іншої позиції щодо сутності тлумачення норми права дотримується Т. П. Кудлай. На думку вченого, тлумачення правової норми являє собою діяльність суб'єктів, що спрямована на роз'яснення змісту правової норми з метою правильного її застосування і реалізації [114, с. 103]. Фактично таку ж точку зору висловлює і Р. Г. Галюк, який вважає, що тлумачення являє собою роз'яснення змісту норми, що виходить від певних осіб та органів і має допоміжне адаптаційне значення для правильного застосування норми права в конкретних ситуаціях [32, с. 44]. Автори зводять поняття тлумачення тільки до діяльності з роз'яснення, що, на наш погляд, значно звужує це поняття.

В енциклопедичній літературі роз'яснення норми права розуміється як діяльність особи, яка має зовнішнє вираження і спрямована на пояснення третім особам змісту правової норми [22, с. 891]. Таке загальне розуміння роз'яснення вказує на те, що останнє є викладом смислу (змісту) волі законодавця. Однак без усвідомлення змісту правової норми, що здійснюється в процесі інтелектуально-вольової діяльності суб'єкта, її неможливо роз'яснити.

Безперечно, здійснення юридичного тлумачення може і не передбачати роз'яснення і як результат — видання інтерпретаційного акта. Воно не завжди настає за з'ясуванням, проте є продовженням розумової діяльності [8, с. 6]. У цьому разі говоритимемо про неофіційне тлумачення, яке здійснюється науковцями, юристами тощо. Однак, на наш погляд, роз'яснення, особливо Конституції, є обов'язковим елементом при офіційному тлумаченні уповноваженим суб'єктом. Зокрема, це стосується тлумачення, яке здійснює Конституційний Суд України.

Отже, вищевикладене доводить, що у процесі тлумачення норми права з метою розуміння її змісту з'ясування *виступає як самостійний процес пізнання*. Однак, коли метою тлумачення є необхідність роз'яснення змісту правової норми

третім особам, з'ясування і роз'яснення є обов'язковими елементами єдиного процесу.

На доцільності поєднувати з'ясування та роз'яснення у правотлумачній діяльності наголошує більшість вчених-правознавців. Так, на думку О. Ф. Скакун, «тлумачення норм права (інтерпретація норм права) являє собою інтелектуально-вольову пізнавальну діяльність, що полягає у встановленні точного змісту (смыслу) норм права і здійснюється за допомогою певних способів (прийомів) з метою правильного їх застосування та безпосередньої реалізації» [219, с. 441]. При цьому автор наголошує на тому, що правотлумачна діяльність включає два взаємопов'язаних етапи: з'ясування (розкриття змісту правових норм «для себе») і роз'яснення (розкриття змісту правових норм «для інших»). Якщо перший етап охоплює діяльність інтерпретатора щодо осмислення сутності норми права, не виходячи при цьому за межі його свідомості, то другий етап має зовнішній вираз і спрямований на усунення неясності та правильне застосування норми, що тлумачиться.

Такої ж позиції дотримуються і М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. Науковці також виділяють з'ясування та роз'яснення як дві частини (елементів) процесу тлумачення. Вони наголошують на тому, що, здійснюючи тлумачення, інтерпретатор спочатку з'ясовує зміст правової норми для себе, а далі, з метою встановлення однакового розуміння та застосування, роз'яснює зміст правового припису усім зацікавленим особам [86, с. 409]. У цьому разі зазначені елементи є взаємопов'язаними в процесі пізнавальної діяльності й фактично відображають зміст тлумачення.

На поєднанні елементів з'ясування та роз'яснення у ході тлумачення наголошує М. Тесленко. Вчений вважає, що при тлумаченні з'ясування змісту закону означає розкриття волі законодавця, матеріалізованої у правовому приписі. Водночас, як наголошує автор, завдання тлумачення полягає не у визначенні змісту правового припису, а в його розкритті та роз'ясненні [237, с. 147–148]. Таке розуміння тлумачення зводиться до з'ясування та роз'яснення змісту закону з огляду на волю законодавця.

У науковій літературі існує також точка зору щодо доцільності виділення в процесі тлумачення трьох елементів. Так, А. В. Зубенко, досліджуючи акти тлумачення норм права в системі правових актів, вважає, що тлумачення норм права являє собою процес, який складається з трьох основних елементів: з'ясування, роз'яснення норм права та акумулюючого їх акта тлумачення. При цьому, як наголошує автор, з'ясування й роз'яснення як безпосередня пізнавальна діяльність і процес її об'єктивізації назовні виступають у вигляді специфічного змісту поняття тлумачення. Водночас акт тлумачення є формою, у рамках якої здійснюється пізнання й пояснення змісту правових норм [70, с. 55]. Наведена позиція вказує на те, що з'ясування і роз'яснення фактично виражають зміст тлумачення. З цим ми погоджуємось. Однак, на наш погляд, є недоречним виділення як окремого елемента акта тлумачення. Преш за все тому, що не завжди тлумачення передбачає в результаті видання інтерпретаційного акта, особливо якщо це неофіційне тлумачення. Водночас роз'яснення як продовження розумової діяльності й частина єдиного процесу об'єктивує результати з'ясування і може знайти своє вираження у формі акта. Особливо це має місце при офіційному тлумаченні. Відповідно в акті тлумачення можуть фіксуватись роз'яснення отриманих у процесі з'ясування міркувань та висновків.

Аналізуючи позиції вищезгаданих науковців, слід зазначити, що в *ході тлумачення здійснюється з'ясування та роз'яснення змісту правотлумачної норми*. За допомогою саме цих елементів досягається бажаний результат інтерпретаційної діяльності — розкривається точний зміст норми права.

Для дослідження сутності тлумачення в цілому, у тому числі й конституції, певний інтерес становить і точка зору С. І. Палешник. Науковець, досліджуючи особливості тлумачення в судовій практиці, розкриває сутність судового тлумачення норм права, під яким пропонує розуміти інтелектуально-вольову діяльність суду зі *з'ясування і офіційного роз'яснення дійсного змісту правових норм, що здійснюється за чітко визначеною процедурою та спрямована на єдине і правильне вирішення юридичних справ шляхом ухвалення акта відповідної форми* [160, с. 6]. Разом з тим С. І. Палешник наголошує на тому, що однією із особливостей судового

тлумачення є те, що з'ясування і роз'яснення є стадіями процесу мислення суб'єкта тлумачення (свідомого чи несвідомого). Крім того, як впливає і з самого запропонованого автором визначення, діяльність суб'єкта тлумачення здійснюється за визначеною процедурою [160, с. 10]. Отже, запропоноване науковцем розуміння тлумачення норм права не просто зводить його до інтелектуально-вольової діяльності суду зі з'ясування та роз'яснення змісту норми права, а наголошує на тому, що йому притаманна процедурність, стадійність. Це вказує на те, що автор схиляється до того, що тлумачення норм права саме судом є процесом, хоча прямо про це і не говорить.

Отже, більшість науковців схиляється до думки, що тлумачення включає два взаємопов'язані елементи — з'ясування і роз'яснення. Безперечно, ми погоджуємось, що інколи тлумачення може включати тільки з'ясування. Однак, *говорячи про тлумачення Конституції України Конституційним Судом України, така діяльність включає і з'ясування, і роз'яснення. При цьому з'ясування, яке характеризує його гносеологічну природу та спрямоване на пізнання права в цілому, є процесом мислення суддів, у ході якого вони застосовують різні способи і прийоми, які забезпечують їхню пізнавальну діяльність. З'ясування є внутрішнім розумовим процесом, що не виходить за межі свідомості, характеризує інтелектуальну сторону тлумачення Конституції. Здійснивши логічні операції у ході з'ясування, Конституційний Суд України розкриває зміст норми Конституції. У процесі роз'яснення об'єктивуються результати пізнавальної діяльності, що виражається у зовнішній письмовій формі — рішенні Конституційного Суду України.*

Для розкриття сутності тлумачення в цілому, зокрема і тлумачення конституції, доцільно уточнити об'єкт та предмет такого тлумачення. Слід зазначити, що у сучасному правознавстві ці питання не знайшли єдиного розуміння.

Так, Ю. Л. Власов вважає, що об'єктом тлумачення є воля законодавця, виражена в тексті норми права, а предметом тлумачення виступає сама норма права, її текст, тексти пов'язаних з нею правових та неправових джерел [28, с. 12–13]. У цьому разі автор під об'єктом тлумачення розуміє зміст норми, що відповідно є вужчим від заявленого предмета — сама норма. Об'єкт, на наш погляд, завжди є

ширшим і акцентує увагу на необхідності тлумачення норми права в цілому, тоді як предмет — вузький і впливає із загального об'єкта. Отже, можна сказати, що об'єкт і предмет співвідносяться між собою як рід і вид.

Абсолютно полярної точки зору дотримується більшість вчених-правознавців (В. В. Лазарєв, Л. А. Луць, А. О. Осауленко, О. Ф. Скакун, Г. Ф. Шершеневич та ін.). Зокрема, досить влучною і справедливою, на наш погляд, є позиція Г. Ф. Шершеневича, який об'єктом тлумачення вважає нормативно-правові акти [267, с. 107]. При цьому ним може бути як весь нормативно-правовий акт, так і його частина.

О. Ф. Скакун, наголошуючи на тому, що тлумачення норм права є системним явищем, об'єктом тлумачення вважає норму права, виражену в приписах законів і підзаконних актів, нормативних договорах та інших формах права. У свою чергу, під предметом тлумачення автор пропонує розглядати зміст (смісл) тексту юридичного акта в цілому або його частини [215, с. 575].

Такої ж точки зору дотримується і В. В. Лазарєв. Однак автор, вважаючи предметом тлумачення історичну волю законодавця, наголошує на тому, що волю законодавця стосовно часу застосування закону також слід враховувати, оскільки в акті, прийнятому після інтерпретованого, можуть міститися норми, які прямо або опосередковано змінюють його зміст [118, с. 443].

Погоджуючись певною мірою із наведеними позиціями науковців, на наш погляд, необхідно звернути увагу на те, що воля законодавця не завжди є однозначною і по-різному може трактуватися з огляду на життєві обставини. Разом з тим ми згодні з думкою про те, що інтерпретатор при тлумаченні має виходити з волі законодавця, адже пізнання істинного змісту стає можливим тільки з урахуванням часу створення документа.

Дещо ширше розглядає об'єкт тлумачення А. О. Осауленко. Він пропонує під об'єктом тлумачення розглядати не тільки закони, підзаконні нормативно-правові акти та нормативні приписи, що в них містяться, а також преамбули актів, інші правові положення [3, с. 182]. Таке розуміння об'єкта тлумачення значно його розширює і дає змогу враховувати будь-які правові приписи джерела права.

Заслуговує на увагу і точка зору Л. І. Чулінди, яка зазначає, що для з'ясування змісту норми права здійснюється тлумачення тексту нормативно-правового акта, який є об'єктом тлумачення, а у формулюванні текстуальної форми відображається необхідність, умови, обставини тощо, з яких виходив творець тексту. Тобто предметом тлумачення є зміст норми права, в якому сформульована воля правотворця [262, с. 15]. У цьому разі предметом тлумачення автор вважає зміст норми права, що, на наш погляд, є цілком правильно.

Говорячи про тлумачення Конституції України доцільно погодитися з В. Тихим, який вважає, що об'єктом офіційного тлумачення є чинна Конституція України [240, с. 67]. При цьому, як ми уже зазначали вище, це може бути як Основний Закон держави в цілому, так і певна його частина. Необхідно також звернути увагу на те, що Конституція України в цілому є не звичайним законом і законодавчо уповноважений правотлумачний орган — Конституційний Суд України — не може здійснювати її тлумачення за власним бажанням [99]. Таким чином, предметом тлумачення Конституції України буде зміст тих положень, які підлягали тлумаченню на вимогу суб'єкта подання чи звернення.

Отже, з метою з'ясування змісту конституційно-правової норми здійснюється тлумачення тексту Конституції України, що є об'єктом тлумачення, а в формулюванні конституційно-правової норми усвідомлюється необхідність її тлумачення, обставини, що підлягають з'ясуванню, а також воля правотворця, тобто розкривається зміст конституційно-правової норми, що є предметом тлумачення.

Слід погодитись з тими науковцями, які зазначають, що тлумачення норм права має *цільовий характер*. Зокрема, як ми уже зазначали раніше, наявність невизначеності правових норм, у тому числі й конституційно-правових, потреба у з'ясуванні їх сенсу та роз'ясненні можуть бути причинами необхідності тлумачення таких норм. Тлумачення здійснюється цілеспрямовано й має систематичний характер, спрямоване на роз'яснення компетентним органам та посадовим особам, громадянам правових норм [12, с. 46].

Слушною з цього приводу є точка зору Т. В. Дружиніної-Сендецької, яка вважає, що мета тлумачення полягає у «перекладі» значення норми права на мову конкретніших висловів, розкритті її змісту в ґрунтовних положеннях, наближених до конкретних ситуацій, у яких застосування норми права, що тлумачиться, не викликало б сумніву, а не просто в з'ясуванні смислу [57, с. 8]. У цьому разі автор наголошує на необхідності в ході тлумачення норми права з'ясувати і роз'яснити її зміст, але з урахуванням конкретних ситуацій, а не суто волі законодавця.

Певною мірі можна погодитись з М. В. Вітруком, який вважає, що метою будь-якого тлумачення Конституції є усвідомлення і в подальшому роз'яснення волі законодавця (народу), втілені в конкретному змісті норм Конституції, тобто виявлення дійсного змісту положень Основного Закону [26, с. 319]. Таке розуміння мети тлумачення останнього фактично розкриває її через визначення змісту тлумачення в цілому. Однак, на наш погляд, доцільно враховувати особливості процесу тлумачення Конституції.

Актуальною щодо визначення мети тлумачення є і позиція В. В. Копейчикова. Вчений зазначає, що у науковому спорі щодо мети тлумачення правових норм важливим є встановлення, що саме хотів затвердити законодавець, а також з'ясування виключно змісту, сутності цього закону, те, що він передбачає у дійсності [100, с. 67]. Таке поєднання, на нашу думку, безперечно забезпечить дієвість норми права, полегшить її застосування, врахує позицію законодавця та реальні ситуації, стосовно яких правотлумачний акт планувався застосовуватись.

Розкриваючи мету тлумачення Конституції, слід зазначити, що серед вчених-конституціоналістів, як і теоретиків, різняться позиції щодо доцільності врахування конкретних ситуацій, а не суто волі законодавця при тлумаченні. Ми певною мірою погоджуємося з тими науковцями (наприклад, Ю. М. Тодика, В. Я. Тацій [230, с. 62], В. О. Лучін [126, с. 537] М. Колосова та ін.), які у своїх дослідженнях наполягають на тому, що, здійснюючи правотлумачну діяльність, Конституційний Суд України не має виходити за межі самого Основного Закону держави, створювати нові норми.

Так, у своїх наукових працях Ю. М. Тодика наголошує на тому, що отримані в процесі конкретизації окремої конституційної норми результати не повинні

суперечити змісту інших конституційних норм або Конституції України в цілому. Вчений зазначає, що Конституція України є єдиним документом і всі її положення мають тлумачитися системно, у взаємозв'язку [245, с. 55–56]. Відповідно, здійснюючи тлумачення певної норми Конституції Конституційний Суд України має виходити з того, що результат інтерпретації не може змінювати або суперечити іншим, взаємопов'язаним положенням Основного Закону.

Ми також погоджуємось з тим, що при здійсненні тлумачення Конституційний Суд України повинен виходити з ідеї необхідності раціональної організації суспільних відносин. Особливого значення це питання набуває у зв'язку із тлумаченням конституції, яка виконує функцію важливого правового регулятора суспільних відносин. Водночас саме по собі існування Конституції, іще не є фактом її реалізації, дієвості.

З цього питання справедливе твердження А. А. Єзерова, який зазначає, що розходження між нормами Конституції та політико-правовою дійсністю може призвести до виникнення конституційних конфліктів. Науковець наголошує на тому, що наявність писаної Конституції вимагає пристосування конституційних правоположень до мінливих суспільних реалій, виникнення у суб'єктів права неоднозначного розуміння конституційних норм та прагнення забезпечити самій Конституції еволюційний шлях розвитку. З позиції науковця правова природа інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України має полягати у виявленні правової та фактичної сутності нормативно-правових актів та їх складових, а не в їх доповненнях або змінах.

Також слушним є твердження А. А. Єзерова про те, що змістом офіційного тлумачення Конституційним Судом України Конституції України є її конкретизація, уточнення, деталізація. Акт тлумачення містить інтерпретаційні норми, в яких наведені приписи щодо того, як розуміти той чи інший термін, вираз або правову норму в цілому, як її застосовувати. При цьому науковець зазначає, що такі акти мають допоміжний характер і не можуть бути застосовані окремо від положень, що тлумачилися, вони діють лише разом з ними. Відповідно, тлумачення Конституції повинно бути системним.

Досліджуючи особливості конформного тлумачення, М. В. Савчин та Р. В. Марчук зазначають, що у сучасних умовах розвитку правової системи існує необхідність інтерпретації норм Основного Закону відповідно до усталених правовідносин та засад правової визначеності як компонента верховенства права [207, с. 51]. Отже, для того щоб конституція була «живою», відповідала державно-правовим реаліям, існуючим суспільним цінностям, при тлумаченні її положень необхідно *забезпечити узгодженість конституційних норм з політико-правовою дійсністю, а також міжнародними актами.*

Безперечно, Конституція України є особливим об'єктом тлумачення. Однак інколи одна й та сама стаття Конституції України може тлумачитися в різних аспектах. У цьому разі конституційна норма зазвичай конкретизується щодо кожного конкретної ситуації. Адже нерідко трапляються випадки, коли з плином часу, з огляду на існуючі суспільно-політичні зміни в державі, обсяг понять, передбачених у юридичних нормах, розширюється чи звужується порівняно з тим, що припускав законодавець. Слід погодитися з М. Молибогою, який наголошує на тому, що у правовій державі є недопустимим конститутивний розрив між Конституцією і суспільною дійсністю. Повсякчас виникає потреба змінювати конституційний текст, пристосовуючи його до реалій, які надто швидко змінюються, внаслідок чого виникає загроза утворення «клаптевої конституції», яка перестане бути єдиним нормативно-правовим актом. Саме тому пристосовувати Конституцію до суспільної дійсності необхідно шляхом офіційного тлумачення, яке має здійснювати Конституційний Суд [142, с. 34]. Відповідно, *Конституційний Суд України, здійснюючи тлумачення Конституції України, повинен, не змінюючи тексту, удосконалити зміст її положень, пристосувати до конкретних ситуацій, що забезпечить дієвість цих положень.*

Вищезазначені точки зору науковців доводять, що метою тлумачення Конституції України є не внесення поправок або доповнень, а дослідження вже існуючого правового припису. Необхідність тлумачення Основного Закону зазвичай пов'язана з абстрактним формулюванням норм Конституції, що не завжди дає змогу чітко простежити волю законодавця. При тлумаченні Конституції України доцільно

застосовувати комплексний підхід, побудований на одночасному пізнанні й букви, і духу закону. При здійсненні правотлумачної діяльності важливо не порушувати закони і правила логіки, адже це може призвести до неправильних результатів. Водночас тлумачення Конституції України неможливе у відриві від реальних умов, але це не означає, що в процесі тлумачення під приводом обліку умов, які змінилися, потреб соціально-політичного розвитку, можна відходити від точного змісту правового тексту і змінювати його [11, с. 17–18].

Отже, базуючись на існуючих загальнотеоретичних напрацюваннях щодо мети тлумачення Конституції України, слід зазначити, що вона передбачає визначення змісту конституційно-правових приписів з точки зору законодавця та правової дійсності. Тлумачення Конституції, зважаючи на абстрактність та загальність її норм, спрямоване на усунення неясностей, однакове розуміння та правильне застосування норм Конституції, що тлумачаться.

Деякі радянські та вітчизняні науковці наголошують на *процесуальній природі* тлумачення. Так, С. С. Алексєєв розглядає тлумачення як пізнавальний процес. При цьому вчений наголошує на тому, що тлумачення як спеціальне пізнання здійснюється з метою реалізації права, і воно ж є розкриттям змісту юридичних норм. Поділяючи точку зору С. С. Алексєєва, радянський вчений І. Сабо у своїх працях наголошував на тому, що тлумачення являє собою процес, шляхом якого розкривається зміст правової норми. Аналізуючи зазначені точки зору слід зазначити, що таке розуміння тлумачення не дає можливості розкрити його особливості як процесу.

В енциклопедичній літературі процес у цілому розуміється як послідовна зміна станів, тісний зв'язок закономірно пов'язаних одна з одною стадій розвитку, що представляють безперервний єдиний рух; послідовна зміна станів або явищ, є сукупністю дій для досягнення якого-небудь результату [23, с. 997; 138, с. 277–278]. Таке загальне розуміння процесу вказує на його стадійність, що виражається у виконанні послідовних дій, та тривалий характер.

До розуміння тлумачення як процесу схилиються й українські вчені-правознавці. Так, В. О. Котюк розглядає тлумачення правових норм як процес

мислення, спрямований на пізнання змісту правових норм, і його результат, який виражається в усній або письмовій формі й має певне значення [105, с 181]. Автор наголошує на тому, що тлумачення як процес охоплює з'ясування та роз'яснення. Фактично такої ж точки зору дотримується і Т. Хабрієва, яка зазначає, що тлумачення являє собою процес, що має місце тоді, коли слід визначити зміст нормативних приписів.

У свою чергу, І. Д. Шутак розглядає тлумачення як складний інтелектуально-вольовий процес, сукупність розумових операцій, що дає змогу усунути неясності та можливі помилки при застосуванні норм права шляхом з'ясування і роз'яснення їх дійсного змісту [268, с. 23]. Таке розуміння фактично вказує на існування сукупності взаємопов'язаних етапів (стадій, операцій) процесу тлумачення.

На тому, що процес тлумачення охоплює певні операції, наголошує і Л. І. Чулінда. На думку науковця, юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів як процес складається із сукупності розумових операцій, які дають змогу шляхом лінгвістичного аналізу змісту письмової форми документа, що містить норми права зі сформульованою волею правотворця, усунути можливі протиріччя у розумінні норми або між нормами, з'ясувати значення окремих слів і тексту загалом. При цьому автор виділяє два етапи такого тлумачення, в рамках яких спочатку досліджується кожне слово і словосполучення, а в подальшому змістовна структура речень [262, с. 16]. Таке розуміння тлумачення як процесу, на наш погляд, не відображає його цілісність, завершеність і акцентує увагу тільки на з'ясуванні змісту нормативно-правового акта, що є неприпустимо.

Ті науковці, які наполягають на процесуальній природі тлумачення в цілому, у тому числі й Конституції, зазначають, що цей процес не може мати спонтанний, хаотичний характер, а виключно послідовний. Так, на стадійності процесу тлумачення Конституції наголошує А. М. Івановська. На її думку тлумачення будь-яких законів можна уявити як процес і його результат. При цьому автор чітко виділяє п'ять стадій тлумачення Конституції України [72, с. 22–23]. Такої ж позиції дотримується і О. І. Кадикало. Він теж, досліджуючи тлумачення як функцію

Конституційних судів, наголошує на тому, що тлумачення Конституції — це певний процес, який включає сім стадій [74, с. 98–99].

Необхідно зазначити, що процесу тлумачення Конституції характерні основні ознаки юридичного процесу та його різновиду — конституційного. Зокрема, процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України *чітко регламентований чинним законодавством України* [191] і спрямований на результативне здійснення правових приписів Конституції. Він *являє собою систему взаємопов'язаних дій уповноважених суб'єктів, що знаходить вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичної справи — тлумачення Конституції України*, результат якої закріплюється у відповідному правовому акті Конституційного Суду України.

Ми погоджуємося й з тими науковцями, які вказують на тривалий характер тлумачення (О. І. Кадикало, С. З. Гурак Ю. В. Чистякова, С. В. Прийма та ін.) [73, с. 10; 48;], що містить низку об'єктивних та суб'єктивних факторів. Перший зумовлений законами формальної і діалектичної логіки, а другий виражається у суб'єктивних формах мислення. Ці фактори взаємодоповнюються та, взаємодіючи між собою, приводять процес тлумачення у дію.

Отже, *тлумачення Конституції України — це тривалий, послідовний процес, який, як і будь-який процес, включає низку взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих стадій: встановлення необхідності тлумачення Конституції → ініціатива тлумачення уповноваженим суб'єктом → відкриття конституційного провадження та підготовка до розгляду → встановлення змісту правотлумачної норми Конституції → роз'яснення правотлумачної норми та його оформлення в офіційному акті → доведення рішення Конституційного Суду України до відома.*

Здійснений дає змогу певною мірою погодитися з М. Молибогою, який наголошує на тому, що тлумачення Конституції України за своєю суттю є специфічною формою тлумачення правових норм. Така специфіка зумовлена особливими юридичними, соціальними, політичними властивостями об'єкта

тлумачення, а також наявністю офіційного нормативного інтерпретатора — Конституційного Суду України [142, с. 30].

Конституційні норми мають посилену стабільність, особливо охороняються державою, істотно впливають на суспільні відносини, закріплюють найважливіші політико-правові цінності, апробовані досвідом світового конституціоналізму, є внутрішньо скоординованими й утворюють цілісну єдину систему.

Конституцію, як правило, значно важче тлумачити, ніж звичайний закон. На нашу думку, це насамперед пов'язано з тим, що вона за своїм змістом є як юридичним, так і політичним документом.

Враховуючи висновки, отримані в ході аналізу різних точок зору науковців щодо сутності та змісту тлумачення Конституції України, пропонуємо такі його *ознаки*:

- являє собою тривалий, послідовний процес;
- є творчим процесом, у рамках якого здійснюється інтелектуально-пізнавальна діяльність;
- охоплює юридичну діяльність зі з'ясування і роз'яснення змісту Конституції та її положень;
- передбачає застосування різних способів і прийомів, які є інструментами пізнання;
- являє собою систему взаємопов'язаних дій уповноважених суб'єктів як з боку суб'єктів звернення, так і законодавчо уповноваженого суб'єкта — Конституційного Суду України;
- має цільовий характер, виходить з потреб усунення невизначеності розуміння Конституції та забезпечення належного її застосування;
- об'єктом тлумачення є текст Конституції, а предметом — зміст Конституції та її норм;
- у процесі тлумачення Конституції України не змінюється її текст, удосконалюється тільки зміст її положень з урахуванням точки зору законодавця, конкретних ситуацій, правової дійсності;
- здійснюється з дотриманням законодавчо встановлених вимог та процедур;

- передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України;
- інтерпретаційний акт Конституційного Суду є офіційним, обов'язковим, однак він не має юридичної сили Основного Закону держави і діє в єдності з Конституцією України та її нормами.

Систематизувавши наведені ознаки, що становлять зміст тлумачення Конституції України, пропонуємо таку дефініцію категорії **«тлумачення Конституції України Конституційним Судом України»** — *це тривалий, послідовний процес, у рамках якого за допомогою різних способів здійснюється інтелектуально-пізнавальна діяльність Конституційного Суду України із з'ясування та офіційного роз'яснення дійсного змісту Конституції України та її положень, що здійснюється на вимогу уповноважених суб'єктів звернення та за чітко визначеною процедурою, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.*

1.2 Методологія дослідження тлумачення Конституції України

Грунтовність дослідження проблем офіційного тлумачення Конституції України залежить від наукових методів пізнання, які були застосовані. Адже саме застосування різних за своїм характером наукових методів дає змогу проаналізувати розвиток правотлумачної діяльності в цілому, а також науково обґрунтувати сутність та організацію інтерпретаційної діяльності КСУ тощо.

Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених проблемам офіційного тлумачення, на сьогодні актуальним залишається питання комплексного узагальнюючого дослідження особливостей офіційного тлумачення Конституції України здійснюваного КСУ. Результативність цього наукового пошуку значною мірою залежить від правильного застосування методології.

Наукові знання здобуваються тільки за умови, якщо вивчення об'єкта проводиться відповідно до вимог теорії пізнання, а головним її елементом є методологія, яка визначає змістовність та істинність отриманих результатів і висновків наукового дослідження [103, с. 54].

В енциклопедичній літературі методологія розглядається як система принципів, способів організації і побудови теорії та практики діяльності, а також вчення про цю систему [139, с. 354]. Таке розуміння методології фактично пов'язує її з діяльністю.

Слід зазначити, що у науковій літературі методологія трактується вельми неоднозначно. Так, на думку М. П. Орзіха, методологія — це вчення про методи дослідження, про правила мислення. Основною метою методології є вивчення та застосування принципів, підходів, методів, методик, способів (прийомів), за допомогою яких на теоретичному рівні можна здобути нові знання, а на емпіричному — практично перетворити дійсність. Змістове розуміння методології виходить з того, що в ній реалізується інструментальна, пошукова функція [182, с. 26].

Подібну точку зору висловлює і В. Кампо. З позиції вченого методологія наукового дослідження як складова будь-якої науки фактично забезпечує здійснення

наукою основної — пізнавальної функції, яка полягає у розкритті закономірностей і тенденцій розвитку духовних та матеріальних явищ і процесів, інших питань, що нею вивчаються [75, с. 158]. Автор акцентує увагу на пізнавальній функції методології.

Цікавою є також позиція Д. А. Керімова. Науковець під методологією пропонує розуміти загальнонауковий феномен, що поєднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про їх, загальнонаукові та приватно-наукові поняття і методи), вироблених усіма суспільними науками, у тому числі й комплексом юридичних наук, які застосовуються у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [232, с. 46, 52]. Автор наголошує на тому, що принципи, засоби і методи пізнання як складові методології дають змогу дослідити будь-які суспільні явища, у тому числі й правові.

На думку В. М. Шейко та Н. М. Кушніренко, методологія (*гр.* *methodos* — спосіб, метод і *logos* — наука, знання) — вчення про правила мислення при створенні теорії науки. Вони також уточнюють, що методологія — це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної систематизованої інформації про процеси та явища [266, с. 56]. Відповідно, дає змогу систематизувати знання про певні явища.

Більш розширену систему ознак методології пропонує О. Д. Третьякова: 1) поняття методології за обсягом не збігається з поняттям методу. Співвідношення методології і методу може бути представлено як діалектична єдність цілого і частини, системи й елемента, загального та окремого; 2) методологія — це невід'ємна частина будь-якої науки, при цьому її не слід змішувати й ототожнювати з самою наукою; 3) методологія не вичерпується самим вченням і методами пізнання, сюди входять й інші явища: світогляд, принципи, поняття і категорії тощо; 4) складові методології мають інтегративний характер, тісно взаємодіють і являють собою систему; 5) у методології, на підставі прогнозованих результатів, умовно можна виділити три напрями: спеціальна методологія, міждисциплінарний і

загальнонауковий. Кожен означений напрям характеризується відносно самостійним інструментарієм. Разом з тим вони реалізуються в комплексі, оскільки можна отримати відносно адекватний результат (об'єктивні знання про предмет дослідження) без реалізації всіх напрямів методологічного впливу на досліджувану реальність; 6) зміст методології залежить від рівня пізнання; 7) зміст методології залежить від компетенції суб'єктів пізнання; 8) методологія є базисом або основою будь-якого дослідження, оскільки якість результату залежить від якості змісту застосовуваної методології; 9) методологія — це шлях до отримання істинного знання про об'єкт та предмет дослідження; 10) методологія — це суб'єктивно-об'єктивний комплекс, що характеризується обґрунтуванням і впливом на об'єкти при здійсненні не тільки теоретичної, але й практичної діяльності. Аналіз вищенаведених ознак методології дає змогу стверджувати, що це явище інтегративне, таке, що об'єднує в собі низку взаємопов'язаних компонентів — філософські й спеціальні методи пізнання.

У цілому здійснений нами аналіз наукової літератури дає змогу наголосити на тому, що більшість науковців розглядає методологію крізь призму діяльності. Так, О. О. Грицанов визначає методологію як вчення про способи організації й побудови теоретичної та практичної діяльності людини. Подібну точку зору підтримують і В. В. Лазарєв та С. В. Липень. Науковці наголошують на тому, що методологія являє собою сукупність принципів, прийомів, способів наукової діяльності, які застосовуються для здобуття істинних знань, що відображають об'єктивну реальність [119, с. 17]. Така пов'язаність методології із діяльністю є логічною, адже, здійснюючи пізнавальну діяльність, суб'єкт намагається отримати бажаний результат, який, у свою чергу, залежить від використаного ним методологічного інструментарію.

Погоджуючись з вищенаведеними позиціями науковців, можемо стверджувати, що *методологія* — сукупність конкретних прийомів, підходів, способів, дій, спрямованих на отримання нових наукових результатів, досягнення поставленої мети та виконання запланованих завдань.

Кожна суспільствознавча наука має свій методологічний інструментарій, за допомогою якого вона вивчає відповідні соціальні процеси, доходить висновків і надає пропозиції для практики. Не є виключенням і юридичні науки.

Поняття методології юридичної науки розробляються вченими, які досліджують проблеми теорії права і держави. Так, з позиції С. С. Алексєєва методологія являє собою вчення про методи наукового пізнання. У свою чергу, П. М. Рабінович під методологією юридичної науки пропонує розуміти систему підходів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх застосування при вивченні державно-правових явищ [184, с. 618]. Під методологією теорії держави та права М. М. Расолов розуміє сукупність відповідних принципів, категорій, прийомів і методів дослідження державно-правових явищ та процесів.

О. Ф. Скакун вважає, що методологія (вчення про методи) являє собою систему певних теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки. Теоретичні принципи — історизм, єдність логічного та історичного. Логічні прийоми — дедуктивний та індуктивний умовивід, аналіз і синтез, порівняння, узагальнення. Конкретні засоби дослідження — інструменти пізнання, що застосовуються для встановлення знання про досліджуваний предмет [216, с. 13].

З позиції М. С. Кельмана методологія правознавства є складним багатоплановим утворенням, що охоплює проблеми структури юридичного наукового знання загалом і особливо його теорій, концепцій, тенденції виникнення, функціонування і зміни наукового знання, а також його класифікації, типології, поняттєвий апарат методології та її наукову мову, структуру і склад методологічного підходу та інших наукових методів, що застосовуються в юридичній науці; формалізовані методики і процедури конкретних юридичних досліджень. При цьому автор доводить своєрідність методології правознавства, яка проявляється в тому, що вона адаптується до предмета науки і відповідним чином модифікує його для розв'язання властивих їй завдань. Це є підставою вважати, що саме методологія правознавства розробляє як теорію застосування різних підходів,

так і ті наукові знання про предмет, які й надалі при їх застосуванні в інших дослідженнях набувають методологічного характеру [84, с. 11, 23].

На думку сучасних вітчизняних теоретиків права, в основі юридичної методології лежать насамперед світоглядні принципи і методи права [2, с. 41]. Саме ці два складники, на думку В. Л. Федоренка, є основними елементами системи методології правових досліджень, оскільки саме вони відображають її світоглядний філософсько-правовий і методичний рівні [255, с. 113]. Науковці акцентують увагу на особливостях методології права, визначають її рівні.

Слід звернути увагу на те, що у науковій літературі висловлюється точка зору, згідно з якою не можна ототожнювати «методологію правознавства» і «методологію права». Зокрема, це питання широко висвітлюється у дисертаційному дослідженні М. Кельмана. Науковець зазначає, що в основу розмежування цих понять покладено уявлення про правознавство як науку з характерними для неї особливими методами пізнання та право з притаманною йому системою методів правового регулювання, тобто прийомів впливу на поведінку суб'єктів суспільних відносин, а також систематизації нормативного матеріалу, тлумачення юридичних текстів та вчення про них. Стверджується, що методологія має істотне значення для ефективного правового регулювання, натомість методологія правознавства необхідна для здійснення ефективної пізнавальної діяльності. І якщо метою застосування методів правового регулювання, систематизації норм права та їх тлумачення є впорядкування суспільних відносин, досягнення правової визначеності, то мета методів пізнання — виявлення нових закономірностей розвитку права та інших правових явищ, формування ефективної системи правових знань [84, с. 24].

Про значення методології юридичних досліджень свідчить інтенсивне обговорення останніми роками її проблем, що характерно для всіх галузей наукового знання. Це пояснюється насамперед потребами більш глибокого проникнення і всебічного вивчення складних проблем суспільного буття та перспектив його перетворення. Так, П. Рабінович відзначає помітну актуалізацію в юриспруденції різноманітних інтерпретаційних проблем правового регулювання [183, с. 61–71]. Про якнайшвидше вирішення методологічних проблем

правознавства висловлюються Ю. Тодика, Є. Супрунук, зосереджуючи увагу на тому, що на сучасному етапі збагачується понятійний апарат юридичної науки [248, с. 42–53].

Певну увагу дослідженню методології присвятили і вчені-конституціоналісти. Так, В. Ф. Мелащенко розглядає методологію конституційно-правової науки як вчення про методи пізнання, теоретичне обґрунтування застосовуваних у науці методів і способів пізнання конституційно-правової діяльності; теорію методів, сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження конституційно-правових явищ: система певних теорій, гносеологічних та онтологічних принципів, законів, категорій, які опосередковують загальні властивості й зв'язки буття та наукового пізнання [137, с. 185].

У свою чергу, В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко під методологією сучасної науки конституційного права розуміють комплексне світоглядне філософсько-правове вчення про принципи, методи, прийоми і способи, які застосовуються в юридичній науці для пізнання юридичних якостей і властивостей об'єкта відповідних наукових досліджень [164, с. 184].

Необхідно зазначити, що методологія конституційної науки та практики містить три принципові складові:

- 1) аналіз потреб суб'єкта теоретичної та практичної діяльності;
- 2) вивчення способів досягнення істинного знання;
- 3) дослідження ефективних способів застосування істинного знання на практиці.

Саме тому поняття методології розкривається науковцями не лише як вчення про методи пізнання або їх сукупність, а і як вчення про методи, способи практичної діяльності, адже методологія конституційного права — це «не тільки галузь гносеології, але й онтології» [155, с. 104].

Аналіз вищенаведених позицій вчених-конституціоналістів дає змогу констатувати те, що сутність методології конституційно-правової науки впливає із загального уявлення про методологію в цілому, у тому числі й методологію права. Разом з тим науковці акцентують увагу на тому, що методологія конституційного

права охоплює способи дослідження саме конституційно-правових явищ, що дає змогу дослідити їх особливість. Методологія конституційно-правової науки виробляє принципи й орієнтири, які формують наукове знання. Саме за допомогою методологічного інструментарію, що застосовується наукою конституційного права, здійснюється пізнання конституційно-правових понять, категорій та явищ.

Слід зазначити, що методологія не є простою сукупністю елементів, її методологічний апарат перебуває у взаємному зв'язку, переплетінні. Структура методології формувалася в ході тривалого історичного розвитку, що далеко не завершена. Вона пройшла різні етапи — від абсолютизації діалектичного матеріалізму та недооцінки ролі інших методів до методологічного плюралізму та синтезу методів різних наук [182, с. 31]. Сучасна ж наукова парадигма визнає структуру методології, яка охоплює такі рівні: діалектико-світоглядний — визначає основні напрями та загальні принципи пізнання в цілому (вищий рівень); загальнонауковий (міждисциплінарний) — застосовується в ході пізнання особливої групи однотипних об'єктів (середній рівень); конкретно-науковий — застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (нижчий рівень); перехідний від пізнавально-теоретичної до практично-перетворюючої діяльності — розкриває загальні шляхи та форми впровадження результатів наукових досліджень у практику.

У цілому питання філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових і спеціально-правових методів пізнання досить розгорнуто викладено в спеціалізованих працях Н. Горбача [40], Д. Дєдова, Д. А. Керімова, Д. Костюка [102] та ін. Певну увагу в науковій літературі приділено і дослідженню методології тлумачення норм права. Однак її аналіз свідчить про те, що науковці по-різному визначають структуру методології тлумачення норм права, у тому числі й Конституції України. Так, на застосування світоглядно-філософського підходу в дослідженні інтерпретаційно-правової діяльності наголошує С. Є. Федик [252, с. 9]. У свою чергу, Т. В. Дружиніна-Сендецька виділяє юридичну герменевтику як методологію тлумачення в праві [57, с. 7]. На думку Л. І. Чулінди, методологічну основу юридико-лінгвістичного тлумачення текстів нормативно-правових актів

складають структурно-функціональний, порівняльно-правовий, конкретно-соціологічний та метод формальної логіки [262, с. 9].

У свою чергу, С. З. Гусак наполягає на доцільності виокремлення двох методологічних підходів дослідження проблематики тлумачення правових норм: спеціально-юридичний та юридико-лінгвістичний, застосування яких науковець спрямував на пізнання техніки інтерпретаційного процесу [48, с. 48].

Слід погодитись з О. М. Костюк, яка зазначає, що для всебічного дослідження проблеми нормативного тлумачення варто застосовувати багатоманітність методологічних підходів. Жоден з окремо взятих методів не може забезпечити цілісного уявлення про проблему нормативного тлумачення. Цього можна досягти лише шляхом застосування комплексу методів та способів [104, с. 65–66]. При цьому науковець виділяє філософські, загальнонаукові, приватно-правові та наукові методи дослідження нормативного тлумачення. Такої ж позиції дотримується І. Д. Сліденко. Виходячи зі специфіки дослідження тлумачення, автор наголошує на доцільності комплексного застосування методів дослідження. При цьому ним були виділені історичний, системний, формально-логічний, діалектичний, формально-юридичний та статистичні методи дослідження [222, с. 4].

Аналіз вищенаведених позицій вчених-правознавців дає змогу констатувати, що існуючі наукові підходи до визначення методології та її структури є логічними. Однак універсальної, єдиної системи методів наукового пізнання, у тому числі й питань тлумачення норм, права немає. Адже кожне дослідження вимагає застосування власного комплексу методологічних підходів, що впливає із специфіки об'єкта та предмета дослідження. Таким чином, вважається за необхідне виокремити ті наукові методи, які є найбільш доцільними у межах вивчення проблеми сучасних підходів і техніки здійснення офіційного тлумачення Конституції України КСУ.

Методологічним підґрунтям нашого дисертаційного дослідження є система філософських, формально-логічних, теоретико-правових підходів та методів. В основу дослідження покладено принципи історизму, системності, об'єктивності, логічності тощо. Усі ці методологічні прийоми з метою досягнення об'єктивних

результатів дослідження особливостей офіційного тлумачення Конституції України КСУ застосовувались комплексно.

Основою пізнання предмета нашого дослідження виступають загальнофілософські методи. Філософські категорії, інтегруючи наукові знання, відіграють роль методологічних принципів пізнання, виконують методологічні функції в пізнанні спеціальних об'єктів. Цей рівень методології юридичної науки визначає об'єктивність результатів дослідження. Адже саме за допомогою філософських методів здійснюється перехід від конкретного до загального, розкривається зв'язок залежностей між явищами та сутностями, що дає змогу здобути істинні знання.

Традиційно до загальнофілософських методів пізнання належить *діалектичний*. Діалектика є всезагальним методом пізнання та вимагає враховувати у процесі пізнання навколишньої дійсності загальний взаємозв'язок і постійний розвиток явищ [86, с. 12]. Діалектичний метод дає змогу всебічно проаналізувати явища: виявити їх генезис, еволюцію, ознаки, зміст і форму; визначити значення для періоду функціонування, перспективи розвитку; врахувати взаємозалежність у правовій сфері, знайти її цілісність і форми взаємодії із зовнішнім середовищем; встановити фактори матеріальні (матеріалістична діалектика), духовні та культурно-моральні (ідеалістична діалектика) [215, с. 27]. Як універсальний метод філософської свідомості та науки діалектика є логікою змістовного творчого мислення, що відображає об'єктивну діалектику самої дійсності [85, с. 150]. Саме застосування діалектичного методу пізнання дало змогу розглядати офіційне тлумачення у розвитку, зв'язку з іншими різновидами тлумачення; здійснити характеристику категорії «тлумачення правових норм», «тлумачення Конституції України Конституційним Судом України», а також усвідомити взаємозв'язок між змістом офіційного тлумачення та його реалізацію у процесі правозастосовної і правореалізаційної діяльності.

Діалектична логіка також дала змогу системно проаналізувати правоінтерпретаційну діяльність КСУ в площині таких підходів: 1) герменевтичного; 2) гносеологічного; 3) онтологічного; 4) діяльнісного.

У сучасному методологічному арсеналі тлумачення норм права переважає *герменевтичний підхід*. Виникнувши як учення про тлумачення текстів, у ХХ ст. герменевтика стала філософською течією. Найвидатнішими представниками сучасної герменевтики є німецький філософ Ганс Георг Гадамер і французький філософ Поль Рікер. Так, Г. Гадамер розглядає герменевтику як діяльність по осмисленню не тільки текстів, але й соціальних фактів. При осмисленні текстів, зазначає філософ, важливо виявити підтекст, а при оцінці соціальних фактів обов'язково слід ураховувати ситуацію, у якій цей факт відбувався. У свою чергу, з позиції П. Рікера герменевтика вивчає проблему множинності значень, визначаючи її як дію сенсу, згідно з яким будь-який вислів, що має змінне значення, означає одне й водночас і інше, не перестаючи при цьому означати перше. Інакше кажучи, йдеться про алегоричну функцію мови.

Застосування філософської герменевтики в праві стало можливим завдяки тому, що юридичний текст виступає «центральною» елементом права (зокрема, позитивного). Йдеться перш за все про необхідність тлумачення нормативно-правових актів (волі законодавця). Саме у цьому зв'язку герменевтика постає як метод у праві [148, с. 190].

На думку О. М. Гермашева, юридична герменевтика являє собою самостійну науку, предметом якої є знання про способи з'ясування та роз'яснення змісту правової норми (тлумачення), а також знання про способи викладу правової норми, волі в юридичному тексті (юридична техніка) [34, с. 84].

Дещо ширше розглядає юридичну герменевтику Т. В. Дружиніна-Сендецька. З позиції науковця юридична герменевтика спрямована на усвідомлення особою правової дійсності в цілому, а не тільки на розуміння сутності позитивних правових приписів. Зрозумівши правову норму, індивід засвоює її; для дотримання цієї норми необхідна вольова спрямованість, із цієї точки зору правове мислення виражається у герменевтичному колі тлумачення і правозастосування [57, с. 9].

Герменевтичне коло полягає у циклічності процесу тлумачення нормативно-правового акта та формуванні правового тексту, а також у комплексному підході до питання вираження і сприйняття волі законодавця. Як зазначає О. М. Гермашов,

саме герменевтичне коло повною мірою відображає предмет юридичної герменевтики як самостійної науки, вказуючи на діалектичну єдність предмета і метода. Предметом є воля законодавця, викладена у нормативно-правовому акті, а методом — герменевтичне коло, що дає врахувати всі аспекти формування, викладення і тлумачення волі законодавця [33, с. 42].

Слід погодитись з Е. Н. Шульгою, який наголошує на тому, що призначення юридичної герменевтики полягає в тому, щоб змогти за буквою відчутти дух, який заволодів автором, а за знаком — не тільки його безпосереднє значення, а й глибинний прихований зміст, а під ним і зміст, що явно не усвідомлювався і самим автором, — ось мета і завдання інтерпретатора, який мислить герменевтично. Таке розуміння призначення юридичної герменевтики фактично зводить її до з'ясування смислу правотлумачної норми права, висловленої її творцем — законодавцем.

Дещо інше розуміння мети юридичної герменевтики пропонує Н. С. Волкова. Зокрема, науковець зазначає, що юридична герменевтика розуміється як особливий метод тлумачення правової норми, що включає не тільки буквальне розшифрування тексту норми, яка тлумачиться, але й оцінку правової ситуації, що супроводжується реалізацією цієї норми [31, с. 80]. Саме з такого розуміння правотлумачної діяльності КСУ ми виходили у своєму дисертаційному дослідженні. Адже, здійснюючи тлумачення положень Конституції України, КСУ безперечно має виходити із її смислу, який було закладено законодавцем. Це впливає з того, що КСУ не виконує правотворчу функцію права. У той же час у процесі інтерпретації КСУ повинен зважати на ті суспільні відносини, ті ситуації, у зв'язку з якими і здійснюється тлумачення.

У рамках нашого дисертаційного дослідження застосування саме герменевтичного підходу дало змогу також зрозуміти процес тлумачення Конституції України, відстежити зв'язок офіційного та неофіційного тлумачення тощо.

Однією із характерних рис науки конституційного права є *гносеологічність*. Це впливає з того, що право, «щоб бути справедливим, повинно бути щирим, а значить, пізнавальним, гносеологічним» [214, с. 59]. У цілому гносеологія вивчає

процеси, закони, форми і методи отримання знання про навколишню реальність, окреслює шляхи досягнення об'єктивної істини. За своїм характером — це динамічна модель розуміння права, оскільки розкриває його сутність через пізнання [82, с. 75].

Гносеологічний підхід став основою у дослідженні смислу інтерпретаційної діяльності. Адже інтерпретаційна діяльність КСУ як процес пізнання являє собою перш за все внутрішній інтелектуально-вольовий процес, у рамках якого відбувається з'ясування смислу положення Конституції України, його розуміння «для себе». Після встановлення істини правотлумачних положень відбувається їх роз'яснення «для інших».

Онтологічний підхід до права передбачає розгляд буття права і його відносини з іншими формами буття людини [87, с. 117]. У своїй праці В. С. Нерсисянц, відповідно до ліберально-юридичної онтології буття права, зазначає, що це реальне, наявне буття правового закону, тобто позитивно-правового явища, що визначає об'єктивну сутність права (властивості і вимоги принципу формальної рівності). Буття права, його існування і дія припускають необхідний зв'язок між правовою сутністю та правовим явищем, взаємозалежною єдністю яких і є право як особлива форма й специфічний регулятор суспільних відносин [147; 61, с. 148]. Отже, онтологічний підхід дає змогу дослідити проблеми природи права, його форми існування, зв'язок права із соціальним буттям, місце у суспільстві.

У рамках нашого дисертаційного дослідження застосування онтологічного підходу дало змогу акцентувати увагу на доцільності врахування мовно-логічних властивостей положень Конституції України при виконанні інтерпретаційної діяльності КСУ, а також здійснення останньої у взаємозв'язку з існуючими суспільними відносинами.

Важливим у контексті висвітлення особливостей офіційного тлумачення Конституції України КСУ є *діяльнісний підхід*.

Слід погодитись з позицією С. Д. Гусарева, який наголошує на тому, що діяльнісний підхід являє собою гармонійну сукупність установок, прийомів, ансамбль методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші

стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід, на думку автора, дає змогу сконцентрувати увагу дослідника не лише на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими перебуває діяльність [49, с. 165]. Таке розуміння діяльнісного підходу фактично зумовлює його застосування в процесі характеристики інтерпретаційної діяльності КСУ як певного «живого організму», який змінюється, приводиться в дію завдяки людській діяльності.

Процес офіційного тлумачення Конституції України передбачає здійснення діяльності уповноважених на те суб'єктів права. З одного боку, це діяльність суддів КСУ, в рамках якої вони з'ясовують та роз'яснюють смисл положень Основного Закону держави, а з другого — діяльність суб'єктів конституційного подання, на вимогу яких і здійснює інтерпретаційну діяльність КСУ. Крім того, діяльнісний підхід дав змогу виділити та здійснити аналіз способів і прийомів інтерпретаційної діяльності КСУ, а також діяльність щодо забезпечення виконання рішень КСУ та їх застосування зацікавленими суб'єктами права.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що використання діалектичного методу пізнання дало змогу накопичити теоретичну та практичну інформацію про тлумачення правових норм у цілому, у тому числі й щодо тлумачення Конституції України КСУ. Саме за допомогою діалектичного методу та його підходів досліджено всі сторони тлумачення як процесу.

Без урахування правил *формальної логіки*, її законів та методів діалектика не може бути ефективною. Слід погодитись з А. Ф. Черданцевим, який наголошує на тому, що процес тлумачення законів, щоб бути правильним, має відповідати правилам і законам формальної логіки.

За допомогою різних логічних операцій окремі правові положення трансформуються в загальні поняття, з яких, у свою чергу, виводяться певні логічні висновки здійснюється їх логічне тлумачення. Такий підхід до юридичних досліджень здавна отримав назву догматичного (догми права) [65, с. 32].

Застосування логічного методу в нашому дисертаційному дослідженні перш за все зумовлено тим, що процес тлумачення в цілому, у тому числі й процес тлумачення Конституції України, здійснюваний КСУ, не є хаотичним. Він

передбачає здійснення логічних та законодавчо встановлених послідовних дій уповноважених суб'єктів. Процес інтерпретації є логічною структурою, яка передбачає початок (необхідність тлумачення) та кінцевий результат. Логічним результатом правотлумачної діяльності КСУ є видання інтерпретаційного акта.

Серед логічних методів у дослідженні офіційного тлумачення Конституції України важливу роль відіграють:

- аналіз — дав змогу з'ясувати складові частини та ознаки тлумачення як цілого процесу;
- синтез — дав змогу синтезувати об'єктивні та суб'єктивні елементи інтерпретаційної діяльності, загальні та специфічні ознаки; розкрити конструкцію процесу тлумачення здійснюваного КСУ;
- індукція — дала змогу на підставі осмислення окремих понять (наприклад, тлумачення, діяльність, процес тощо) отримати загальне уявлення про зміст тлумачення Конституції України КСУ тощо;
- дедукція — дала змогу на підставі осмислення загальних категорій (наприклад, процедура тощо) розкрити зміст окремих понять.

Універсальним інструментом пізнавальної діяльності є *системний метод*. Він передбачає розгляд об'єкта як складного багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють порівняно незмінну структуру та забезпечують його цілісність. Уся система, що перебуває в безперервному русі, розвитку, має певну автономію щодо навколишнього середовища, яке є для об'єкта родовою системою. Основними категоріями, що використовують у системному дослідженні, є елемент — частина — ціле; внутрішнє — зовнішнє; аналіз — синтез; статика — динаміка; склад — структура; зв'язки — відносини [56, с. 40].

Особливо цей метод незамінний при пізнанні та конструюванні складних динамічних цілісностей, зокрема, таких як процес офіційного тлумачення Конституції України КСУ.

Саме системний метод дав змогу розкрити певні особливості тлумачення Конституції України. Зокрема, саме за його допомогою було з'ясовано, що

положення Основного Закону держави, що підлягають тлумаченню, повинні розглядатись КСУ в системній єдності з іншими положеннями Конституції України. Також цей метод дав змогу схарактеризувати місце і роль тлумачення у конституційно-правовому регулюванні, визначити місце інтерпретаційних актів у системі нормативно-правових актів держави. За допомогою системного методу визначено структуру інтерпретаційного процесу як системного явища, що складається із системи послідовних і логічних стадій. При цьому акцентовано увагу на системній єдності усіх стадій правотлумачного процесу, їх взаємозв'язку.

Не менш важливе значення у дослідженні особливостей офіційного тлумачення Конституції України КСУ мають *загальнонаукові методи пізнання*, які застосовуються фактично всіма науками, є опосередковуючою ланкою між філософськими методами та фундаментальними складовими юридичних наук. Вони дають можливість пояснити різні сторони політико-правових явищ. Це, зокрема, методи системно-структурного аналізу, функціональний, статистичний, моделювання тощо. Так, із застосуванням *функціонального методу* схарактеризовано роль та місце тлумачення на різних стадіях конституційно-правового регулювання. Функціональний аспект пізнання використано в процесі з'ясування місця та ролі КСУ серед органів, які здійснюють правотлумачну діяльність, а також для з'ясування прав та обов'язків учасників процесу тлумачення Конституції України.

Статистичний метод дає змогу дослідити правовий матеріал не на рівні абстрактних категорій, а на основі конкретних фактичних даних. За його допомогою можна простежити окремі тенденції правотлумачної діяльності КСУ та ЄСПЛ, оцінити їх вплив на суспільні відносини. Зокрема, він застосовувався при аналізі даних щодо кількості звернень до КСУ з вимогою тлумачення положень Конституції України.

Не менш важливе значення для дослідження різних конституційно-правових явищ, зокрема і тлумачення Конституції України, має *історичний метод*. Саме він дав змогу простежити розвиток герменевтики як науки про тлумачення та її впровадження у юридичну науку. Історичний аналіз також застосовувався для

усвідомлення минулого досвіду використання офіційного тлумачення в цілому, у тому числі й тлумачення Конституції України та практики ЄСПЛ, що дало змогу з'ясувати розвиток цих процесів та сучасні тенденції їх удосконалення.

Необхідно також підкреслити значення *порівняльно-правового* (компаративістичного) методу в дослідженні тлумачення Конституції України. Адже, порівнюючи нормативно-правовий матеріал, у результаті можна визначити конкретні шляхи вдосконалення законодавства та підвищення якості офіційного тлумачення Конституції України, здійснюваного КСУ. Особливого значення це питання набуває з огляду на ті трансформаційні процеси, які мають місце в нашій державі.

Слушною з цього приводу є позиція Н. М. Пархоменко, яка наголошує на тому, що порівняльно-правові дослідження дуже корисні для реалізації правової реформи в державах, що перебувають на трансформаційному етапі розвитку, до яких належить й Україна, оскільки є можливість вийти за межі догматичної дискусії в рамках національного права та запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду [161, с. 25].

Порівняльно-правовий метод у ході дисертаційного дослідження застосовувався для з'ясування спільного та відмінного між правовими явищами, наприклад між категоріями «процес» та «діяльність», а також для зіставлення наукових підходів щодо розуміння явища «тлумачення правових норм» та «тлумачення Конституції», виявлення переваг і недоліків кожного з них. Цей метод став важливим інструментом аналізу та використання позитивного досвіду, накопиченого в конституційно-правовій сфері, виявлення найбільш ефективних моделей конституційного регулювання. Порівняльно-правовий аналіз дав змогу здійснити дослідження теоретичних та практичних питань інтерпретаційної діяльності КСУ порівняно з теорією та практикою тлумачення Конституції зарубіжними країнами.

Посилене значення порівняльно-правового методу також пов'язане із євроінтеграційними процесами в нашій державі. Адже підписання міжнародно-правових договорів Україною, зокрема Конвенції про захист прав людини та

основоположних свобод 1950 року, зобов'язує до неухильного їх виконання. Це зумовило необхідність проведення в рамках цього дослідження порівняльного аналізу впливу практики рішень ЄСПЛ на судову практику європейських країн та України.

Застосування в процесі дисертаційного дослідження *прогностичного методу* дало змогу визначити шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання правотлумачної діяльності КСУ, сформулювати низку пропозицій у цьому напрямі.

Важливу роль у процесі дослідження особливостей офіційного тлумачення Конституції України КСУ відіграв *формально-юридичний та спеціально-юридичний методи*. Так, перший дав змогу з'ясувати юридичну природу офіційного тлумачення Конституції України, здійснити характеристику суб'єктів цього процесу та виробити науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення інтерпретаційної діяльності КСУ.

У свою чергу, спеціально-юридичний (формально-догматичний) метод дав змогу дослідити теоретичні підходи до тлумачення норм права та тлумачення Конституції України КСУ, виокремити характерні ознаки й запропонувати власну дефініцію понять «тлумачення Конституції», «тлумачення Конституції України Конституційним Судом України», «конституційне провадження», «процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України».

Здійснений аналіз вказує на застосування принципу плюралізму при виборі методологічних підходів, методів та прийомів дослідження офіційного тлумачення Конституції України КСУ. Адже саме методологічний плюралізм та конкуренція наукових ідей є ознакою того, що різні представники доктрини виявляють свободу наукової творчості, а це — найперша запорука успішності й конкурентоздатності. Тільки сама суспільно-правова практика або життя може дати відповідь на запитання, який метод дослідження є найоптимальнішим [75, с. 163].

Методологічний арсенал, застосований у процесі дисертаційного дослідження, фактично являє собою багаторівневу систему методологічних знань, яка не є статичною, а являє собою динамічну органічну систему, де її елементи вступають у зв'язки, відносини та взаємодію між собою.

Застосування різних за своєю суттю та призначенням методів дослідження офіційного тлумачення Конституції України КСУ забезпечило можливість здійснити цілісне вивчення різних аспектів тлумачення Конституції України, здійснюваного КСУ, та обґрунтувати отримані висновки й пропозиції.

Висновки до Розділу 1

Дослідження теоретико-методологічних основ наукового осмислення тлумачення Конституції України дало змогу дійти таких висновків.

1. З'ясовано, що питання тлумачення подій, явищ, текстів й, зокрема, юридичних норм у різні історичні періоди було досить актуальним і стало предметом наукових пошуків у рамках мовознавства, релігієзнавства, філософії, політології, у тому числі й юридичної науки. У правовому контексті теорію тлумачення досліджують насамперед фахівці філософії права, теорії права, конституційного, цивільного, кримінального та міжнародного права.

2. Наголошується на тому, що загальний і абстрактний характер положень Конституції України, наявність у ній спеціальних правових понять, особливих виразів, що мають багатозначний характер, вимагає здійснення їх тлумачення з урахуванням суспільно-політичних змін у державі. Саме тлумачення є інструментом протидії спробам відійти від змісту норм Конституції, протиставити букву і дух Основного Закону в процесі правотворчої та правозастосовної діяльності.

3. Тлумачення правових норм, у тому числі й тлумачення Конституції, являє собою особливу інтелектуально-пізнавальну діяльність суб'єктів. У процесі тлумачення інтерпретатор мислить, аналізує, зіставляє, а також проявляє волю щодо формулювання норми права, яка тлумачиться.

4. Дослідження суті та змісту поняття «тлумачення Конституції» дало змогу сформулювати його об'єкт, предмет та мету. З'ясовано, що інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України обов'язково включає з'ясування та роз'яснення смислу правотлумачної конституційно-правової норми.

5. Зазначається, що, здійснюючи тлумачення Конституції України, Конституційний Суд України повинен, не змінюючи її тексту, вдосконалити зміст положень, пристосувати їх до конкретних ситуацій, що забезпечить правильне застосування цих положень.

6. Обґрунтовується, що процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України чітко регламентований чинним законодавством України і являє собою систему взаємопов'язаних дій уповноважених суб'єктів, що виявляється у здійсненні певних операцій з вирішення юридичної справи — тлумачення Конституції України.

7. Тлумачення Конституції України, маючи процесуальну природу, являє собою систему взаємопов'язаних дій, що знаходять вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичної справи — тлумачення Конституції України, результат якої закріплюється у відповідному правовому акті Конституційного Суду України.

8. На підставі висновків, отриманих у процесі аналізу точок зору науковців щодо сутності та змісту тлумачення Конституції, виокремлено характерні ознаки й сформульовано власну дефініцію категорії «тлумачення Конституції України Конституційним Судом України», яку пропонується розуміти як тривалий, послідовний процес, у рамках якого за допомогою різних способів здійснюється інтелектуально-пізнавальна діяльність КСУ зі з'ясування й офіційного роз'яснення дійсного змісту Конституції України та її положень, що виконується на вимогу уповноважених суб'єктів звернення і за чітко визначеною процедурою, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

9. Результативність та обґрунтованість висновків будь-якого наукового дослідження, у тому числі й комплексного дослідження особливостей тлумачення Конституції України, здійснюваного Конституційним Судом України, значною мірою залежить від правильного застосування методологічного інструментарію.

10. Методологічним підґрунтями нашого наукового пошуку є система загально-філософських, загальнонаукових, приватноправових підходів та методів. В основу дослідження покладено принципи історизму, системності, об'єктивності, логічності

тощо. Усі ці методологічні прийоми застосовувались комплексно, що дало змогу досягти об'єктивних результатів дослідження особливостей офіційного тлумачення Конституції України Конституційним Судом України.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ

2.1 Конституційно-правова регламентація тлумачення Конституції України Конституційним Судом України

Як ефективний системоутворюючий фактор правової системи Конституція України закріплює основоположні засади суспільного та державного ладу. Її норми здебільшого мають абстрактний та загальний характер, що вимагає їх тлумачення. Адже саме через тлумачення Конституції України та її положень можна забезпечити правильне розуміння конституційних норм, їх дієву реалізацію з урахуванням сучасних умов і вимог.

Питання доцільності законодавчого закріплення системи тлумачення неодноразово поставали у різні історичні періоди існування нашої держави. З цього приводу слушними є висновки І. Д. Сліденко, здійснені науковцем у процесі аналізу особливостей історичного розвитку інституту тлумачення Конституції в Україні. Він наголошує на тому, що перший проект запровадження аналога європейської моделі конституційного контролю з'явився у період існування УНР, однак так і не був реалізований. Фактично незастосованим інститут тлумачення конституції залишався й у період перебування України у складі СРСР [222, с. 11].

Фактично вперше в історії нашої держави питання запровадження ефективної системи тлумачення стало реальним із проголошенням Декларації про державний суверенітет [53]. Саме у ній встановлювався принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову як основний принцип здійснення державної політики. Виходячи з цього положення, Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) УРСР» від 24 жовтня 1990 р. передбачав створення Конституційного Суду [177; 223, с. 91]. Однак у перші роки незалежності нашої держави цього не сталося. Під впливом Росії більшість політиків того часу ігнорувала можливість тлумачення Конституції органом конституційної юстиції.

Відповідно до укладення Конституційного Договору 1995 року існувала трирівнева, а в подальшому дворівнева система конституційного контролю і тлумачення конституції, де значними повноваженнями щодо тлумачення наділялись Верховна Рада та Президія Верховної Ради.

Прийнята у 1996 році Конституція України у п. 2 ст. 150 встановила офіційне тлумачення Основного Закону України як одне із повноважень Конституційного Суду України. Водночас у п. 6 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України редакції 1996 року зафіксовано, що до створення Конституційного Суду України тлумачення законів здійснює Верховна Рада України [99]. Отже, після створення Конституційного Суду України український парламент втратив право тлумачення.

Слід погодитись з О. І. Наливайко та О. М. Сеньківим, які звертають увагу на те, що тлумачення Конституції України і законів України Верховною Радою України в період після прийняття Основного Закону та до утворення Конституційного Суду України не є прикладом достеменного слідування конституції [145, с. 814]. Такого висновку науковці дійшли на підставі фактичних історичних даних, відповідно до яких у період до створення єдиного органу конституційної юрисдикції український парламент, посилаючись на «Перехідні положення» Конституції України, неодноразово здійснював тлумачення положень Основного Закону держави та законів України. З цього приводу показовим є рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України «Про тлумачення статті 98 Конституції України» від 01 жовтня 1996 р. Конституційний Суд України дійшов висновку про те, що, відповідно до п. 6 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, Верховна Рада України тимчасово, на період до створення Конституційного Суду України, мала право здійснювати тлумачення лише законів України і не мала права тлумачити Конституцію України. У результаті розгляду цієї справи Конституційний Суд України визнав Постанову Верховної Ради України такою, що не відповідає Конституції України, тобто неконституційною [198]. Отже, цим рішенням

Конституційний Суд України фактично зафіксував перехід повноважень щодо тлумачення Конституції України до незалежного органу конституційної юрисдикції.

Створення Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції та надання йому виключного права тлумачення Конституції та законів України викликало чимало дебатів як серед політиків, так і серед науковців. Так, з позиції М. В. Цвік відсутність у законодавця офіційно тлумачити зміст прийнятих ним законів не може позитивно впливати на правозастосовчу практику. Адже, як зазначає науковець, іще у римському праві наголошувалося на тому, що право тлумачити закон має лише той, хто наділений правом їх приймати [259, с. 59; 72, с. 20]. Така аргументація надання права тлумачити Конституцію України парламенту є недоречною. Безперечно, римське право здійснило значний вплив на розвиток права в цілому в багатьох країнах, однак, цей історичний факт іще не є підставою запроваджувати саме парламентарне тлумачення Конституції.

Кардинально іншої точки зору дотримується більшість сучасних науковців. Так, В. Є. Скомороха стверджує, що, для того щоб розтлумачити правову норму, виходячи із загальних принципів права, і тим самим забезпечити правильність її застосування, має діяти незалежний від законодавця висококваліфікований орган, для якого тлумачення Конституції і законів України є виключною прерогативою завдяки його юридичній природі [221, с. 66]. Такої точки зору дотримується і А. М. Івановська, яка, порівнюючи офіційне тлумачення Верховної Ради України та Конституційного Суду України, наголошує на тому, що перевагу слід надати останньому, визнавши його більш придатним для здійснення офіційного тлумачення. Автор зазначає, що депутати завжди є політичними діячами, а судді — аполітичними [221, с. 20–21].

Аналіз вищенаведених точок зору вказує на те, що прихильники надання права тлумачити Конституцію України саме незалежному органу конституційної юрисдикції — Конституційному Суду України — виходять із необхідності надання офіційному тлумаченню суто юридичного, а не політичного характеру.

Цікавою також є позиція О. І. Кадикало, яка вважає, що тлумачити Конституцію України має Конституційний Суд України, а повноваження щодо тлумачення законів доцільно закріпити за Верховною Радою України [73, с. 7].

Доцільно звернути увагу на те, що практика інших держав щодо тлумачення Конституції України є досить різною. Так, у деяких пострадянських державах повноваження з тлумачення Основного Закону держави надані саме конституційним судам (Азербайджан, Казахстан, Молдова, Узбекистан, Росія). Однак у деяких пострадянських країнах, незважаючи на те, що існує спеціальний орган конституційного правосуддя, право тлумачення Конституції надано не йому, а парламенту (Вірменія, Білорусь, Киргизстан, Таджикистан). На відміну від зазначених моделей, у Туркменістані збереглася радянська, за якої функцію конституційного правосуддя здійснює Президент Республіки [73, с. 11–12]. У країнах англосаксонської правової сім'ї здебільшого тлумаченням норм конституції займаються судові органи загальної юрисдикції. Цікавою з цього приводу є практика США. Зокрема, офіційне тлумачення Конституції надає Верховний Суд та інші суди. При цьому цікавим є той факт, що ні Конституція США, ні інші законодавчі акти цієї країни не надають Верховному Суду США повноважень на тлумачення конституційних норм. Тлумачення конституції, яке здійснює Верховний Суд США, є казуальним, бо надається щодо окремого випадку, що є предметом розгляду конкретної судової справи. Водночас, ураховуючи, що прецеденти в країнах англосаксонської правової родини є джерелами права, надане тлумачення має юридичну силу до всіх інших аналогічних випадків.

У більшості держав романо-германської правової сім'ї створюються окремі органи влади (конституційний суд — Албанія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Іран, Мадагаскар, Судан та ін.; Конституційний трибунал — Польща, Іспанія; Конституційна Рада — Франція), які наділяються правом тлумачення Конституції та законів. Однак не всі вони наділені правом офіційного нормативного тлумачення. Так, у Німеччині конституційний суд тлумачить Основний Закон із приводу спорів про обсяг прав і обов'язків верховного федерального органу або інших учасників, які за цим Основним Законом мають власні права. У цьому разі тлумачення

конституційного суду Німеччини є обмеженим і охоплює тільки права та обов'язки окремих суб'єктів.

Аналіз практики тлумачення різних країн свідчить про те, що переважна більшість із них правом тлумачення Конституції наділяє спеціально створені органи конституційної юрисдикції — конституційні суди (близько 23 країн), які у своїй діяльності є самостійними, незалежними, об'єктивними і фаховими.

Досліджуючи питання надання права тлумачення Конституції України спеціальному незалежному органу державної влади, на наш погляд, слушною є точка зору висловлена А. Селівановим. Науковець стверджує, що основною перевагою тлумачення як предмета діяльності Конституційного Суду є досягнення смислу, основ і логіки права щодо конкретних юридичних формул та проблем. Таким чином, тлумачення правових норм, категорій, понять, яке здійснюється Конституційним Судом, практично продовжує функцію Верховної Ради України у забезпеченні правопорядку в державі, але виключно як збагачення фактичної правової основи суспільного життя [211, с. 37]. Відповідно автор наголошує на тому, що в процесі правотлумачної діяльності Конституційний Суд України не підміняє український парламент і не створює нових норм права.

Заслуговує на увагу і позиція О. М. Костюк. Досліджуючи теоретико-правові засади нормативного тлумачення, науковець наголошує на тому, що відсутність повноважень у Верховної Ради України щодо офіційного нормативного тлумачення є виправданим, адже вона має можливість внести зміни чи доповнення до прийнятого нормативно-правового акта в рамках законодавчої процедури [104, с. 183]. Фактично такої ж позиції дотримується і А. А. Мазниця. З позиції автора чинне українське законодавство надає право офіційного обов'язкового тлумачення норм права виключно Конституційному Суду України, і це правильний підхід. Основна функція Верховної Ради України полягає у створенні норм права. Тому в разі необхідності «визначення дефініцій» певних термінів діяльність парламентарів полягає не у створенні актів тлумачення, а у внесенні проектів законів [127, с. 48–49].

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що *закріплення права тлумачити Конституцію України за органом конституційної юрисдикції — Конституційним Судом України — відповідає світовій практиці конституціоналізму*. Це безумовно сприятиме правильному, глибокому розумінню дійсного змісту Конституції України та її положень з позиції права, а не політики, забезпечить належне їх застосування у правозастосовчій практиці.

Конституційна судова реформа, схвалена парламентом 02 червня 2016 р., є другою системною конституційною реформою після конституційної політичної реформи 2004 року. Сьогодні здійснювана в Україні судова реформа зосередила увагу на формуванні європейської моделі конституційної юрисдикції. Це зумовило прийняття низки законів, які закріпили європейські стандарти діяльності Конституційного Суду України. Зокрема, прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. [174] відображає бажання нашої держави створити дієву судову систему України. Зміни, внесені цим Законом у розділ XII «Конституційний Суд України» Конституції України, спрямовані на закріплення особливого статусу Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції в нашій державі.

Слід зазначити, що 23 жовтня 2015 р. на 104-му пленарному засіданні Венеціанської комісії було ухвалено Остаточний висновок (документ CDLAD(2015)027), у якому зазначається, що «остання версія змін до Конституції України, підготовлена Робочою групою Конституційної комісії питань правосуддя, є дуже позитивною і добре підготовленою та заслуговує повної підтримки» [123, с. 195]. Така висока оцінка вказує на те, що наша держава, вибравши європейський вектор свого розвитку, перебуває на правильному шляху. Відповідні зміни дадуть змогу сформувати дійсно дієвий та незалежний орган конституційної юрисдикції — Конституційний Суд України.

Сучасна діяльність Конституційного Суду України регулюється нормами, які у своїй сукупності становлять інститут конституційного контролю, а частина з них — інститут тлумачення Конституції. Ці норми містяться в декількох джерелах,

причому частина цих джерел має пряме відношення до організації та діяльності Конституційного Суду України, а частина — побічне.

Основним нормативно-правовим актом, як ми уже зазначали вище, який регламентує правотлумачну діяльність Конституційного Суду України є Конституція України. Згідно зі ст. 147 Конституції України саме на нього покладається здійснення офіційного тлумачення Конституції України [99]. Зміст цієї конституційної юрисдикції розкрито в ч. 1 п. 2 ст. 150 Конституції України [99], якою передбачено надання Конституційним Судом України офіційного тлумачення Конституції України.

Здійснений порівняльний аналіз ст. 147 Конституції України у редакціях до і після змін, внесених Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. [174], дає змогу звернути увагу на те, що у попередній редакції чітко закріплювався за КСУ статус єдиного органу конституційної юрисдикції. Водночас у новій редакції цього не зазначено. Це, на наш погляд, значно впливає на визначення особливого статусу КСУ в системі «стримувань і противаг» і дає змогу маніпулювати цим питанням різним політичним силам. Враховуючи зазначене, вважаємо доцільним внести зміни до ст. 147 і доповнити її положенням, що відобразить його особливий статус, — *«Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні»*.

Позитивними можна назвати зміни, внесені Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII [174] у розділ XII «Конституційний Суд України» Конституції України. Зокрема, ст. 147 Конституції України було доповнено ч. 2, у якій встановлюється, що діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків. Зазначені принципи відображені й у ст. 148–153 Конституції України, що закріплюють особливості формування та діяльності Конституційного Суду України. Також вони знаходять свій вияв і в

Законі України «Про Конституційний Суд України» [180], аргументуються й у власних рішеннях КСУ.

Слід зазначити, що у ст. 150 Конституції України в редакції станом на 2014 рік наголошувалось на остаточності та обов'язковості рішень КСУ [99]. У редакції Конституції України станом на 2019 рік у ст. 150 ці положення відсутні. Натомість на підставі змін та доповнень, внесених до Основного Закону держави Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. [174], вони містяться у окремій ст. 151² Конституції України [99]. Такі зміни, хоча суттєво і не вплинули на обов'язковість виконання рішень КСУ, однак більш наголосили на недопустимості невиконання рішень. Слушною з цього приводу є позиція В. Кривенко, який наголошує на тому, що невиконання рішень КСУ є порушенням основоположного принципу діяльності демократичної та правої держави, якою Україна проголошена у 1996 році [111].

Важливими для здійснення інтерпретаційної діяльності КСУ є положення Конституції України, які визначають коло суб'єктів, уповноважених звертатись до КСУ щодо здійснення тлумачення Основного Закону держави та його положень: Президент України; щонайменше сорок п'ять народних депутатів України; Верховний Суд; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Верховна Рада Автономної Республіки Крим (ч. 2 ст. 150 Конституції України); фізичні особи (ст. 151¹ Конституції України) [99]. Не зупиняючись на детальному аналізі підстав та кола суб'єктів, на вимогу яких КСУ здійснює тлумачення, що розглядатимуться в інших підрозділах цього дисертаційного дослідження, слід наголосити на тому, що не всі науковці та політики поділяють точку зору стосовно обмеження права на звернення до КСУ щодо тлумачення Конституції України. Водночас доцільно констатувати, що конституційне право особи на звернення до КСУ із конституційною скаргою є беззаперечно важливим елементом забезпечення захисту прав і свобод людини.

Не менш важливе значення для правотлумачної діяльності КСУ мають і положення ст. 153 Конституції України [99]. У ній чітко визначається, що порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, підстави і порядок

звернення до Суду, а також процедура розгляду ним справ і виконання рішень Суду визначаються Конституцією України та законом. Відповідно, тільки на законодавчому рівні може закріплюватись процедура тлумачення Конституції України, здійснювана Конституційним Судом України. З цього приводу необхідно вказати на той факт, що питання процедур здійснення повноважень КСУ, у тому числі й щодо здійснення тлумачення Конституції України, регулюється Законом України «Про Конституційний Суд України» [180] та Регламентом Конституційного Суду України [191]. І якщо зазначеним Законом регулюються основні засади діяльності КСУ, то всі особливості конституційних проваджень деталізуються саме у Регламенті КСУ, який не є законодавчим актом. Відповідно, затвердження важливого для діяльності КСУ нормативно-правового акта Постановою КСУ суперечить ст. 153 Конституції України [99]. Враховуючи зазначене, **необхідно вжити заходів для надання Регламенту КСУ статусу законодавчого акта.**

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що у розділі XII «Конституційний Суд України» (ст. 147–153) Конституції України закладено основи конституційної юрисдикції європейського зразка. Саме у положеннях цього розділу фактично вперше в історії української державності до відання Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції віднесено офіційне тлумачення Конституції України.

Продовжуючи аналіз конституційно-правової регламентації правотлумачної діяльності Конституційного Суду України, слід зазначити, що закріплення права тлумачити Конституцію України за органом конституційної юрисдикції на конституційному рівні ще не є початком практичного функціонування європейської моделі тлумачення в Україні. Останню крапку в створенні в Україні європейської моделі тлумачення Конституції України було поставлено прийняттям 16 жовтня 1996 р. Закону України «Про Конституційний Суд України». Цей акт завершив формування системи тлумачення Конституції в Україні, яка за всіма ознаками є типовою представницею європейської моделі [73, с. 9–10].

Реалізуючи проголошені напрями конституційної реформи, а також враховуючи конституційні зміни в сфері правосуддя від 02 червня 2016 р. [174],

українським парламентом — Верховною Радою України — 13 липня 2017 р. було прийнято нову редакцію Закону «Про Конституційний суд України» [180]. Цей Закон, хоч і переносить окремі «старі» положення попереднього Закону, однак і вносить багато нових новел. Зокрема, у новому Законі закріплено автономність Конституційного Суду України від системи судів, що здійснюють правосуддя, та запроваджується конституційна скарга як підстава конституційного провадження. Також достатньо структуровано та чітко визначено не лише функції нових органів КСУ, а й порядок їх формування та систему взаємодії між ними. Застосовується децентралізований підхід щодо регулювання питань відкриття та відмови у відкритті конституційного провадження, що безумовно сприяє оптимізації роботи КСУ.

Прийняттю нового Закону України «Про Конституційний Суд України» передували бурхливі дебати представників експертного та наукового середовища. Так, з позиції М. Козюбри законопроекту в цілому вдалося передати специфіку і природу конституційного судочинства. М. Оніщук, підтримуючи М. Козюбру, позитивно висловлюючись про проект нового Закону, зазначив його фундаментальний характер і схвалив зміни, які стосуються порядку формування складу КСУ та запровадження конституційної скарги як додаткового механізму захисту прав і свобод громадян [67].

У цілому новий Закон України «Про Конституційний Суд України» підтримала і Венеціанська комісія на своєму засіданні 09 грудня 2016 р. На її думку, цей законопроект є значним кроком уперед у впровадженні європейських стандартів у конституційній юстиції. Відзначаючи позитивні сторони, було також наголошено й на деяких недоліках законопроекту. Зокрема, Венеціанська комісія у висновку CDL-REF(2016)066 від 09–10 грудня 2016 р. звертає увагу на такі: насамперед щодо конкурсного відбору суддів КСУ та врегулювання інституту конституційної скарги; відсутність у законі регламентації процедури проведення конкурсу; не встановлено кількість членів конкурсних комісій, порядок їхньої роботи (постійно або тимчасово) та ін. [107]. Погоджуючись із тим, що новий Закон України «Про Конституційний Суд України» не є ідеальним, усе ж таки необхідно зазначити, що

його прийняття є вагомим кроком уперед. Нове законодавство про структуру, організацію роботи, проведення добору суддів КСУ покликане сприяти вдосконаленню та доступності конституційної юстиції [10, с. 54].

На відміну від Конституції України (у редакції станом на 2018 рік) у новому Законі України «Про Конституційний Суд України» чітко визначається особливий статус Конституційного Суду України. Зокрема, у ст. 1 цього Закону встановлюється, що Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України, законів України та, у передбачених Конституцією України випадках, інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України [180]. У цій статті законодавець акцентує увагу на одній із основних функцій КСУ — забезпечення верховенства Конституції України як нормативно-правового акта найвищої юридичної сили.

Слід погодитись з М. В. Цвіком, що Конституційний Суд України об'єктивно виступає одночасно і важелем збалансування системи державної влади, й захисником від будь-яких законодавчих спотворень тих фундаментальних норм і принципів, які встановлюються конституцією [259, с. 51–52]. Відповідно забезпечення верховенства Конституції України вимагає від КСУ контролю за дотриманням конституційних положень усіма суб'єктами конституційно-правових відносин, а також здійснення тлумачення з метою їх ефективної реалізації.

Ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] фактично повністю відображає положення ч. 2 ст. 147 Конституції України. У ній чітко визначаються основні (засадничі) принципи діяльності КСУ в цілому: верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків [99].

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права [99]. Слід погодитись з А. М. Колодієм, який зазначає, що принцип верховенства права і завдання забезпечення верховенства Конституції

України — це різні правові явища, але завдання і принципи як категорії найвищого рівня абстрагування, від яких залежить все інше правове регулювання статусу та діяльності Конституційного Суду України, мають узгоджуватися між собою [91, с. 100–101].

Принцип верховенства права як засада конституційної держави полягає перш за все у зв'язаності держави правом, належному функціонуванні та обмеженні державної влади правом, насамперед правами людини й основоположними свободами [208, с. 84]. Відповідно, усі органи публічної влади, у тому числі й КСУ, у своїй діяльності повинні керуватись правом. При цьому цей принцип передбачає, що, здійснюючи правотлумачну діяльність, Конституційний Суд України повинен керуватись «духом» Конституції України. За таких умов КСУ, надаючи офіційне тлумачення Конституції і законів України, забезпечує публічний інтерес.

З позиції Венеціанської комісії Ради Європи верховенство права є основоположною цінністю, яка охоплює сукупність таких формальних та матеріальних ознак, що передбачають консенсус верховенства права і правової держави: 1) законність (що передбачає прозорий, підзвітний і демократичний процес прийняття законів); 2) правова визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя (яке здійснюється незалежними і неупередженими судами, у тому числі судовий перегляд адміністративних актів); 5) дотримання прав людини; 6) недискримінація і рівність перед законом. У цьому разі акцент робиться на важливих складових верховенства права — законності, правах людини, забороні свавілля.

Власне розуміння принципу верховенства права частково було викладено і самим Конституційним Судом України. Так, у своєму Рішенні у справі про призначення судом більш м'якого покарання № 15-рп/2004 [199] Конституційний Суд України визначив верховенство права як панування права в суспільстві. При цьому наголошується на тому, що одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем. Усі ці

елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [199; 14, с. 29]. Відповідно, принцип верховенства права вимагає від Конституційного Суду України при виконанні своїх завдань, зокрема і щодо тлумачення Конституції України, діяти тільки правовим методами і керуватися лише законами України.

На важливості дотримання принципу верховенства права при тлумачення КСУ Основного Закону держави наголошує і ряд науковців. Так, В. М. Кампо, фактично підтримуючи позицію П. М. Ткачука, вважає, що, виходячи з доктрини «живої конституції», саме принцип верховенства права є тією «рушійною силою», яка надихає КСУ надавати нового змісту конституційним положенням, пристосовуючи закон під суспільні зміни, а не навпаки [77, с. 99; 243]. Водночас принцип верховенства права у діяльності Конституційного Суду України, у тому числі й правотлумачній, означає, що він має керуватися також загальнолюдськими ідеями справедливості, гуманізму, милосердя, безпеки, поваги до прав людини тощо.

Застосування принципу верховенства права Конституційним Судом України полягає в тому, що Суд на сучасному етапі діяльності звертається до застосування принципу верховенства права як до допоміжного засобу забезпечення верховенства Конституції України та захисту прав і свобод людини і громадянина. Закон України «Про Конституційний Суд України» [180] зобов'язує КСУ дотримуватись принципу верховенства права, але встановлені законом механізми його діяльності фактично обмежують здійснення ним функції конституційної юстиції, які передбачають реалізацію принципу верховенства права. Загалом правотлумачна діяльність КСУ пов'язана не тільки з необхідністю вирішення складних суспільних проблем, але й пошуком і визначенням «розуміння» права взагалі та верховенства права зокрема.

Можна констатувати, що КСУ втілює верховенство права в конституційно-правові реалії та через свою інтерпретаційну діяльність створює потенційні можливості для утвердження верховенства права як фундаментального принципу функціонування держави [14, с. 30].

Принцип незалежності означає, що конституційне правосуддя повинно здійснюватися неупереджено і без будь-якого політичного тиску. Найбільш повно

значення принципу незалежності судової влади в цілому розкривається у міжнародних правових документах, а саме: Загальній декларації прав людини (1948 рік) (ст. 10) [63], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 рік) (ст. 14) [140], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 6) [94], Основних принципах незалежності судових органів, схвалених резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 40/32 від 29 листопада 1985 р. та 40/146 від 23 грудня 1985 р., Рекомендаціях № (94)12 «Незалежність, дієвість і роль суддів», ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи від 13 жовтня 1994 р. [193], Європейській хартії «Про статус суддів» (1998 рік) тощо. Аналіз зазначених та інших міжнародно-правових актів вказує на те, що усі вони наголошують на тому, що жодна влада не може втручатися у судовий процес, чинити тиск на суддів.

На дотриманні принципу незалежності наголошується і в ч. 2 ст. 147 Конституції України [99] та ст. 2 і 24 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. Відповідно до зазначених положень, здійснюючи правотлумачну діяльність, судді КСУ є самостійними і незалежними від будь-якого впливу. Ніхто не має права безпосередньо чи опосередковано впливати на КСУ. У своїй діяльності КСУ керується лише законом, як це зазначено у частині першій ст. 129 Конституції України [99].

Зміст незалежності КСУ полягає у створенні державою належних умов для виконання ним своїх повноважень, зокрема, повне задоволення матеріальних і фінансових потреб, забезпечення нормальної роботи, виключення будь-яких перешкод у діяльності, недопущення різних форм тиску та впливу [229, с. 67]. Зазначені об'єктивні та суб'єктивні чинники забезпечують належну діяльність КСУ в цілому. Водночас принцип незалежності має подвійний характер. Одна частина стосується незалежної діяльності КСУ в цілому, друга передбачає незалежність кожного судді. Зокрема, ч. 1 ст. 24 Закону України «Про Конституційний Суд України» чітко визначає, що вплив на суддю Конституційного Суду в будь-який спосіб забороняється [180]. Незалежність суддів КСУ також передбачає, що в процесі ухвалення рішення і надання висновку Судом суддя безпосередньо голосує,

висловлює власні пропозиції, підписує усі акти (ст. 88 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]).

Слід зазначити, що цей принцип на конституційному рівні закріплено й у інших країнах світу. Зокрема, у ст. 97 Конституції Федеративної Республіки Німеччина передбачається, що судді є незалежними і підкоряються тільки закону [96, с. 107]. Відповідно, виконуючи правотлумачну діяльність, судді КСУ керуються тільки законами держави і не повинні піддаватись будь-якому впливу.

На наш погляд, говорячи про незалежність суддів КСУ, необхідно також вказати на *принцип їх рівності*. Хоч цей принцип не має чіткого відображення у новій редакції Конституції України, Законі України «Про Конституційний Суд України» та Регламенті Конституційного Суду України, однак його зміст впливає із ряду їх положень. Зокрема, судді мають рівні можливості обиратись на адміністративні посади КСУ (частини 4–5 ст. 33, ч. 2 ст. 34, статті 36–37 Закону та ін.), у ході конституційного провадження із тлумачення Конституції України чи її окремих положень мають рівну можливість виступати та ставити питання на засіданнях Великої палати й Сенату (п. 6 ч. 4 ст. 53, п. 4 ч. 4 ст. 54, п. 1 ч. 5 ст. 57 Регламенту та ін.) та викладати свої думки з питань, що обговорюються, вносити пропозиції, поправки до проекту акта Суду (ч. 8 ст. 53, ч. 9 ст. 55 Регламенту та ін.) [180; 191]. Принцип рівності має важливе значення для правотлумачної діяльності кожного судді КСУ. Адже тлумачення передбачає інтелектуально-вольову діяльність кожного судді КСУ, який бере участь у відповідному конституційному провадженні. У процесі тлумачення кожен суддя осмислює зміст положень Конституції України, аналізує їх з огляду на конкретну ситуацію, застосовує власні знання та досвід, висловлює власне бачення вирішення справи. Подальше обговорення позиції кожного судді дає змогу віднайти істинне рішення справи. Отже, *включення до ч. 2 ст. 147 Конституції України та ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» принципу рівності суддів КСУ слугуватиме належному закріпленню основних засад діяльності КСУ.*

Правотлумачна діяльність КСУ здійснюється групою суддів, які мають рівні права та обов'язки. Усі рішення приймаються виключно колегіально. *Принцип*

колегіальності під час конституційного судочинства забезпечує всебічність, повноту та об'єктивність правотлумачного процесу. Принцип колегіальності реалізовано у ст. 10 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], яка встановлює, що Суд є повноважним здійснювати конституційне провадження, якщо у його складі є щонайменше 12 суддів Конституційного Суду. Відповідно до цього Закону жодне рішення КСУ не може бути прийнято одноособово його Головою чи будь-яким суддею КСУ. Колегіальність у правотлумачній діяльності КСУ дає змогу врахувати позицію кожного із суддів і ухвалити більшістю голосів найбільш прийнятне рішення.

Гласність правотлумачної діяльності КСУ забезпечується відкритістю конституційного провадження. Інтерпретаційні акти КСУ згідно з п. 1 ст. 94 Закону України «Про Конституційний Суд України» оприлюднюються на офіційному веб-сайті КСУ або в окремих випадках за його ухвалою в Залі засідань Суду. Крім того, інтерпретаційний акт КСУ разом з окремою думкою судді публікується у «Віснику Конституційного Суду України» та інших офіційних друкованих виданнях України [180]. На засіданні КСУ можуть бути присутні всі охочі за винятком випадків, зазначених у законодавстві. Про це йдеться у ст. 6 Закону України «Про Конституційний Суд України», де встановлюється також можливість присутності на відкритих засіданнях і представників засобів масової інформації, акредитованих у Суді, які можуть здійснювати відео- та фотофіксацію, вести аудіозапис відкритої частини пленарного засідання Великої палати та Сенату КСУ [180]. Порядок допуску до приміщення Суду та до Зали засідань Суду встановлюється у ст. 68 Регламенту КСУ [191].

Принцип повного і всебічного розгляду справ КСУ реалізується відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України», де встановлюється, що Колегія, Сенат, Велика палата КСУ під час підготовки справи до розгляду та конституційного провадження у справі можуть витребувати від суб'єктів конституційного провадження, органів публічної влади, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань копії документів, матеріалів, а також відомості, що

стосуються справи [180]. У цьому разі Закон встановлює право за органами КСУ витребувати необхідні в справі матеріали від будь-яких органів, фізичних і юридичних осіб. Відповідно, якщо виникає необхідність дослідження матеріалів, які є у приватній власності, то КСУ вправі їх витребувати та залучити до справи. Також органи та посадові особи КСУ вправі призначати експертизу та залучати спеціалістів, а також свідків, представників суб'єктів звернень, громадян, участь яких необхідна для забезпечення об'єктивного і повного розгляду справи (пункти 2–3 ч. 1 ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]).

Із принципом повного і всебічного розгляду справ тісно пов'язаний і *принцип обґрунтованості рішень* КСУ. На реалізацію останнього спрямовані окремі положення ст. 89–90 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. У них встановлюється обов'язковість обґрунтування рішень та висновків КСУ з посиланням на Конституцію України. Відповідно, здійснюючи правотлумачну діяльність, суддя повинен діяти не інтуїтивно, а аналізуючи зміст положень Конституції України, враховуючи «букву» та «дух» цього Закону, попередньо винесені рішення та практику ЄСПЛ, застосовуючи власні знання та досвід, винести обґрунтоване рішення.

Досліджуючи сутність поняття «тлумачення конституції», ми уже зазначали, що тлумачення Конституції, зважаючи на абстрактність та загальність її норм, перш за все спрямоване на усунення неясностей та однакове розуміння норм Конституції, що тлумачиться. Тлумачення Конституції України здійснюється КСУ для забезпечення правильного, однакового застосування її положень. Отже, інтерпретаційний акт КСУ, у якому на вимогу уповноважених суб'єктів дається роз'яснення положень Конституції України, має бути обов'язковим для виконання.

Слід зазначити, що у попередніх Законах України «Про Конституційний Суд України» від 03 червня 1992 р. № 2400-XII [178] та від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [179] у переліку основних принципів діяльності КСУ *принцип обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків* не було закріплено, що суперечило Конституції України. Натомість новий Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII у ст. 2 «Засади діяльності Суду» [180] було приведено

у відповідність до Основного Закону держави, і таку вимогу містить. Зміст цього принципу розкривається у ст. 97 чинного Закону України «Про Конституційний Суд України», де закріплюється право КСУ встановлювати порядок і строки виконання його рішень та висновків, забезпечувати здійснення державними органами належного контролю за їх виконанням [180]. На відміну від Закону України «Про Конституційний Суд України» від 03 червня 1992 р. № 2400-XII [178] чинний Закон від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII встановлює вимогу від відповідних органів надавати письмове підтвердження виконання рішення, додержання висновку КСУ (ч. 2 ст. 97) [180].

На обов'язковості виконання рішень та висновків наголошував і КСУ. Зокрема, у Рішенні КСУ від 14 грудня 2000 р. № 15-рп/2000 КСУ встановлює, що рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади. Обов'язок виконання рішення Конституційного Суду України є вимогою Конституції України, яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів. Також КСУ акцентує увагу на тому, що його рішення, незалежно від того, визначено в них порядок і строки їх виконання чи ні, є обов'язковими до виконання на всій території України. У цьому рішенні КСУ акцентує увагу не тільки на обов'язковості виконання його рішень, що впливає із положень ст. 1512 Конституції України [99], а й звертає увагу на те, що такі рішення можуть містити чи не містити порядок і строки їх виконання. Як впливає із ч. 1 ст. 97 Закону України «Про Конституційний Суд України», це є правом, а не обов'язком КСУ [180].

На важливості дотримання принципу обов'язковості виконання рішень та дотримання висновків КСУ акцентує у своїх працях В. Кампо. Науковець слушно наголошує на особливому значенні правових позицій Конституційного Суду України — обов'язкових для всіх суб'єктів права актів (мотивувальної і резолютивної частини), що базуються на інтерпретації приписів Конституції та застосуванні норм і принципів Основного Закону держави, у яких на основі тлумачення та застосування судом засад верховенства права містяться елементи трансформації (модернізації) чинної конституційної системи на шляху до:

встановлення правової захищеності прав і свобод людини та громадянина; упорядкування та стабілізації конституційного правопорядку; забезпечення поділу влади та системи стримувань і противаг у відносинах її гілок тощо [76, с. 112]. Автор фактично наголошує на важливості та обов'язковості інтерпретаційних актів КСУ, які відіграють важливе значення у процесі реалізації приписів Конституції України.

Слід погодитись з Д. М. Беловим та К. С. Мишаничем, які зазначають, що, мало відрізняючись за наслідками і механізмами реалізації від законів та інших нормативно-правових актів, рішення Конституційного Суду України допомагають подоланню нігілістичного ставлення суб'єктів правозастосування до норм Основного Закону України, слугуючи для чиновника певною заміною згаданих профільних законів, інструкцій та роз'яснень. Однак повною мірою відігравати свою важливу роль акти Конституційного Суду України можуть лише за умови їх належної реалізації [7, с. 71–72]. Дійсно, негативне ставлення до права, свідоме невиконання вимог Основного Закону держави фактично призводить до порушення принципу верховенства права, унеможлиблює належне їх виконання та застосування.

На думку П. В. Волвенко, у вищезгаданих формулюваннях ст. 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» увагу привертають два моменти: 1) що слід розуміти під значенням терміна «обов'язковість»?; 2) на яке конкретне коло суб'єктів він поширюється? На останнє питання не можна дати вичерпну відповідь, оскільки у ст. 150 Конституції України йдеться про обов'язковість виконання тільки на «території України». Тому, на думку автора, така невизначеність є проблемою [30, с. 86]. У цьому разі, на наш погляд, зауваження автора є недоречними. Адже обов'язковість виконання вимог КСУ фактично розуміється так само, як і обов'язковість виконання Конституції України чи іншого закону. Конституція передбачає неухильне виконання у правозастосовчій практиці рішень КСУ, у тому числі й у питаннях тлумачення положень Конституції України. Це забезпечує однаковість правозастосування Конституції України та її положень у відповідних ситуаціях. Щодо територіальної ознаки, то національні акти держави, у

тому числі й правотлумачні акти КСУ, діють на території держави. За її межами ці нормативно-правові акти держави фактично не розповсюджують свою дію.

Аналіз законодавчого закріплення принципу обов'язковості рішень та висновків КСУ вказує на те, що законодавець не тільки закріпив і розкрив цей принцип у Законі України «Про Конституційний Суд України», а й у ст. 98 зазначеного Закону встановив відповідальність за невиконання актів КСУ [180]. Відповідно, у правозастосовчій діяльності суб'єкти не тільки зобов'язані виконувати рішення та висновки КСУ, а й можуть підлягати кримінальній відповідальності. Зокрема, ч. 4 ст. 382 Кримінального Кодексу України (далі — ККУ) встановлює кримінальну відповідальність за умисне невиконання службовою особою рішення Європейського суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України та умисне недодержання нею висновку Конституційного Суду України. У цьому разі КСУ встановлює відповідальність за умисне невиконання рішень та недотримання висновків КСУ.

Незважаючи на законодавче закріплення принципу обов'язковості виконання рішень та додержання висновків КСУ, це питання сьогодні є одним із проблемних у вітчизняній теорії та практиці конституційної юстиції. Так, за аналітичним висновком інформаційно-правового центру «Наше право», будь-яких інформаційних підтверджень щодо виконання рішень, додержання висновків Конституційного Суду України на офіційному веб-сайті не міститься; відомості щодо наявності практики притягнення до юридичної відповідальності за невиконання рішень Конституційного Суду України не передбачені. Отже, КСУ необхідно ретельніше проводити контроль за виконанням актів КСУ, у яких було встановлено процедуру та строки їх виконання. Підтвердженням цього факту є перший щорічний звіт КСУ, у якому він надав детальну інформацію щодо кількості звернень до КСУ, однак жодних даних щодо виконання рішень та додержання висновків у ньому не міститься.

Ця проблема також є однією із найбільш обговорюваних й у колі правознавців. Більшість науковців у своїх працях наголошує на тому, що проблемою, яка перешкоджає належному виконанню рішень КСУ є їх ігнорування з

боку суб'єктів правозастосування. Так, І. К. Полховська та В. А. Пахомова, досліджуючи проблемні аспекти виконання рішень КСУ, наголошують на тому, що більшість з них не виконується. На думку науковців, тільки злагоджена робота органів публічної влади та їх посадових осіб у режимі консенсусу й суворого дотримання норм Основного Закону має сприяти й діяльності Конституційного Суду України, зокрема щодо виконання його актів [168, с. 217]. Безперечно, лише за умови подолання правового нігілізму, виявлення бажання усіх органів публічної влади та їх посадових осіб налагоджувати відносини у межах і з дотриманням Конституції та законів України може забезпечити належне виконання нормативно-правових актів, у тому числі й інтерпретаційних актів КСУ.

Здійснений аналіз дає змогу констатувати, що затверджені у Конституції України [99] та Законі України «Про Конституційний Суд України» [180] основні засадничі принципи діяльності КСУ фактично підкреслюють його особливий статус як органу конституційної юрисдикції, вказують на закріплення європейської моделі здійснення конституційного судочинства в державі. У своїй сукупності вони забезпечують належну діяльність КСУ в цілому, у тому числі й правотлумачну. Однак залишається незрозумілим той факт, що законодавець у ст. 2 тільки перелічує засадничі принципи діяльності КСУ й фактично не розкриває їх, крім принципу відкритості, зміст якого визначено у ст. 6 аналізованого Закону. Цей факт, на наш погляд, не дає змоги повною мірою зрозуміти, що саме вкладає законодавець у зміст усіх згаданих принципів. Отже, на наш погляд, *доцільно розкрити зміст усіх засадничих принципів діяльності КСУ в окремих статтях.*

Здійснюючи далі аналіз Закону України «Про Конституційний Суд України» як основного нормативно-правового акта, який регламентує діяльність КСУ, доцільно звернути увагу на те, що на відміну від попередніх аналогічних Законів останній значно змінив організаційну структуру Конституційного Суду України (ч. 1 ст. 32), процедури конституційних проваджень (розділ II «Конституційне провадження»), а також запровадив конституційну скаргу як новий засіб юридичного захисту конституційних прав і свобод (статті 55–56) та ін. [180]. Отже, можемо стверджувати, що аналізований Закон запровадив нові особливості

процедури тлумачення Конституції України. Не вдаючись у детальніший аналіз їх особливостей (це буде здійснено в окремих підрозділах цього дослідження), можемо констатувати, що більшість із них спрямована на забезпечення ефективнішої діяльності КСУ в цілому.

У Законі України «Про Конституційний Суд України» привертають увагу нові положення щодо вимог до суддів КСУ та особливості їх призначення, що відповідає ст. 148 Конституції України [99]. Так, згідно з ч. 1 ст. 11 цього Закону встановлюється, що суддею КСУ може бути громадянин країни, який досяг 40 років на день призначення і має вищу юридичну освіту [180]. Такі вимоги, зважаючи на особливості повноважень КСУ, є слушними. Наявність відповідного рівня освіти та досвіду як суто життєвого, так і професійного є запорукою належного рівня здійснення суддею КСУ своїх повноважень.

Слід погодитись з О. М. Костюк, яка наголошує на тому, що в сучасних умовах для суб'єкта нормативного тлумачення важливим є здобування знань з: теорії права, конституційного права; міжнародних стандартів прав людини (зокрема, Конвенції та прецедентної практики ЄСПЛ); міжнародного публічного права; основ права Ради Європи та права Європейського Союзу; теорії права та юридичної аргументації, професійної етики тощо. Крім знань, важливим є набуття таких навичок: збору інформації, аналізу юридичної проблеми, побудови юридичної аргументації, складання проектів юридичних документів (зокрема, інтерпретаційних актів) та ін. [104, с. 171]. Такий запропонований автором перелік знань для здійснення правотлумачної діяльності свідчить про те, що їх набуття потребує значного часу, а постійні зміни та доповнення до законодавчих актів вимагають обов'язкового їх аналізу.

Доцільно зазначити, що на відміну від попередніх аналогічних Законів було збільшено вимоги щодо стажу професійної діяльності з 10 років до 15 років [179; 180]. Збільшення професійного стажу, враховуючи категорії справ, які розглядаються КСУ, вказує на те, що законодавець акцентував особливу увагу на професійних якостях кандидата, його досвіді та компетентності, що має сприяти підвищенню якості роботи цього органу державної влади.

Встановлення вимоги до кандидата у судді конституційної юрисдикції щодо значного стажу професійної діяльності у сфері права притаманне для багатьох держав. Так, не менше 15 років професійної діяльності вимагає законодавство Болгарії, Іспанії [71, с. 98–99], натомість у Чехії — 10 років. Така практика свідчить про те, що на суддів конституційних судів покладається вирішення важливих державотворчих питань. Здійснюючи, зокрема, правотлумачну діяльність суддя повинен бути не тільки освіченим, а й мати достатній досвід діяльності перш за все у сфері конституційного права.

Позитивно оцінюючи зміни щодо збільшення стажу професійної діяльності, на наш погляд, не зовсім зрозумілою є вимога, яка передбачає, що кандидат на посаду судді КСУ має бути «правником із визнаним рівнем компетентності» (ст. 11) [180]. Це поняття є оціночним і не конкретизує перш за все, ким саме він має бути визнаним. Передбачення такої вимоги спричинило бурхливе її обговорення серед політиків, науковців, експертів. Більшість з них наголошує на тому, що ні Конституцією, ні будь-яким законом не наведено бодай орієнтовного переліку критеріїв, за якими можна було б довести їх виконання. І це, як, наприклад, наголошували експерти ГНЕУ, «створює стан правової невизначеності, що не відповідає ст. 8 Конституції». Отже, суддею КСУ має бути не тільки професійний юрист, який досконало знає національне законодавство, а й особа, яка володіє реальною соціально-політичною ситуацією в державі, може здійснювати тлумачення Основного Закону держави, враховуючи не тільки позицію законодавця, а й реальні суспільно-державні вимоги сьогодення.

При аналізі положення ст. 11 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] слід зазнати, що, порівняно з попередніми аналогічними Законами, маємо факт вилучення цензу осілості з вимог до кандидатів на посаду судді КСУ. На наш погляд, це не зовсім виправдано. Слід погодитись з А. М. Марцинкевичем, який наголошує на тому, що встановлення цензу проживання спрямоване на знання і розуміння суспільного життя в Україні, історичних умов, за яких приймався відповідний закон, культури і традицій народу [134, с. 88–89; 116, с. 158]. Ці вимоги, безумовно є важливими, особливо при здійсненні тлумачення Конституції України.

Водночас у науковій літературі висловлюється позиція, за якої ценз проживання не повинен враховуватись при призначенні на посади суддів, у тому числі й суддів КСУ. Так, з позиції І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіди та Т. В. Рудой відсутність такого цензу приведе до того, що посаду судді зможе обіймати особа, яка деякий час навчалася чи працювала за кордоном [89; 117, с. 124–125]. Безумовно, наявність закордонного досвіду сприятиме розширенню знань, однак постійне проживання за кордоном не дасть змогу кандидату усвідомлювати всі важливі процеси у своїй державі й належним чином оцінювати їх, особливо при правотлумачній діяльності, відповідній ситуації, щодо якої суддя має винести рішення.

Враховуючи вищезазначене, на наш погляд, доцільно *передбачити ценз проживання* як вимогу до кандидата на посаду судді КСУ. При цьому, враховуючи рівень питань, які уповноважені вирішувати судді КСУ, вона повинна *передбачати проживання на території України не менше 20 років перед призначенням*. Водночас *вимога безперервності проживання не повинна застосовуватися, якщо кандидат певний період навчався чи працював за фахом за кордоном*.

У контексті аналізу законодавчо встановлених вимог до кандидатів на посаду судді КСУ слушним є зауваження О. М. Лагнюк. Науковець акцентує увагу на тому, що сьогодні відсутня методика визначення рівня володіння державною мовою. Натомість у деяких європейських державах така перевірка є законодавчо закріплена. Так, у Франції кандидати на посаду суддів на першому етапі відбору складають анонімний твір [117, с. 125]. Отже, виникає *необхідність вироблення методики перевірки рівня знання державної мови кандидатом на посаду судді КСУ*, яку доцільно здійснювати в процесі проведення конкурсу на посаду. Це питання є надважливим у контексті правотлумачної діяльності КСУ. Водночас, враховуючи те, що у своїй діяльності суддя повинні керуватись практикою ЄСПЛ, виникає *необхідність дослідження його рішень і не тільки щодо України*. Це вимагає від суддів та їхніх помічників належного рівня знання іноземної мови. Такий рівень, на наш погляд, має відповідати вимогам, що встановлюються до науковців (кандидатів та докторів наук) Міністерством освіти і науки України.

Сьогодні наявність відповідного рівня знання іноземної мови є одним із критеріїв відбору на більшість посад не тільки в органи державної влади. Напевно, складно уявити собі чиновника вищого рівня у Міністерстві закордонних справ України, який би не володів на належному рівні не тільки державною, а й однією із робочих мов ООН. Враховуючи те, що, здійснюючи правотлумачну діяльність, судді КСУ вивчають зарубіжний досвід, міжнародні акти, постає необхідність *однією із вимог до кандидатів на посаду судді КСУ встановити знання на певному рівні іноземної мови.*

Здійснений аналіз положень Конституції України [99] та Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] щодо вимог і процедури призначення кандидатів на посаду судді КСУ дає змогу констатувати наявність певних прогалин у цьому питанні, які потребують належного врегулювання на рівні відповідного Закону.

Відповідно до ст. ч. 2 ст. 150 Конституції України [99], ч. 2 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], одним із повноважень КСУ є офіційне тлумачення Конституції України. При цьому за КСУ закріплюється право тлумачити не окремі положення Основного Закону держави, а будь-які. Так, у своїй щорічній доповіді КСУ констатував, що у 2017 році за конституційним поданням депутатів ВРУ здійснювалось тлумачення положень Конституції щодо недоторканості народних депутатів.

Слід зазначити, що в процесі тлумачення Конституції України КСУ не створює нових норм, не здійснює правотворчу функцію. Погоджуємося з О. І. Кадикало, яка наголошує на тому, що КСУ не має права виходити за межі Конституції України під час інтерпретації її положень, інакше він виступатиме як порушник Конституції України [73, с. 14]. Конституційне законодавство, по суті, закріплює нормативні обмеження органу конституційної юрисдикції. Перш за все це функціональні межі діяльності, адже КСУ приймає рішення і дає висновки в межах конституційно-визначеної компетенції. Отже, КСУ, здійснюючи тлумачення положень Конституції України, може встановлювати та роз'яснювати їх зміст, але не може вносити будь-яких змін чи доповнень.

Регулятором меж тлумачення Конституції є ст. 157 Конституції України [99]. Положення цієї статті встановлюють, що Конституція України не може бути змінена. Крім того, Основний Закон держави чітко регламентує порядок внесення змін та доповнень до нього і закріплює таке право тільки за українським парламентом — Верховною Радою України.

У цілому відзначаючи прогресивний характер нового Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], слід вказати на наявність у ньому певних неточностей, оціночних понять та прогалин щодо окремих питань регулювання діяльності суддів КСУ. Усі вони можуть бути усунені шляхом внесення відповідних змін та доповнень до нього.

Не менш важливе значення для регулювання правотлумачної діяльності КСУ відіграють підзаконні нормативно-правові акти. Так, документом, який деталізує положення Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] щодо організації діяльності КСУ та його структурних підрозділів, здійснення конституційного провадження, а також моніторингу виконання рішень та додержання висновків КСУ, є Регламент КСУ (далі — Регламент), затверджений Постановою КСУ від 22 лютого 2018 р. № 1-пс/2018 [191]. Його прийняття фактично завершило етап реформування КСУ відповідно до змін, внесених до Конституції України Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. [174].

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] усі організаційні питання щодо внутрішньої роботи та здійснення відповідних правил і процедур у межах конституційних проваджень КСУ встановлюються Регламентом. Так, ч. 1 ст. 64 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] визначає, що справи, конституційне провадження щодо яких відкрито, КСУ розглядає в порядку письмового або усного провадження. Це положення більш детально розкривається у § 49 «Форми конституційного провадження» Регламенту [191]. Зокрема, ним встановлюється, що форма конституційного провадження визначається ухвалою Сенату чи Великої палати. При цьому, акцентуючи на переважно письмовій формі діяльності КСУ, Регламентом у

ч. 4 § 49 деталізуються підстави здійснення усного провадження — необхідність безпосередньо заслухати учасників чи залучених учасників конституційного провадження [191]. Це рішення приймає КСУ для забезпечення повноти розгляду справи на пленарному засіданні. Так, наприклад, КСУ, розглянувши на пленарному засіданні питання про форму розгляду справи за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення ч. 2 ст. 26 Закону України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 р. № 580-VIII, ухвалив провести розгляд цієї справи у формі усного провадження [250].

Слід зазначити, що конституційні провадження щодо тлумачення Конституції України фактично проводяться у письмовій формі, що дає змогу КСУ більш детально розкрити свої твердження, обґрунтувати їх з позиції історичних фактів та практики застосування.

Деталізуються у Регламенті й правила проведення відкритих та закритих пленарних засідань Великої палати чи Сенату. Так, п. 2 ч. 5 § 49 Регламенту КСУ встановлюється, що закрите пленарне засідання допускається з метою нерозголошення державної таємниці та (або) іншої інформації, що охороняється законом. Рішення про проведення закритого пленарного засідання приймає Велика палата чи Сенат своєю ухвалою (п. 5 ч. 5 § 49), а його організація та проведення здійснюються згідно з Правилами внутрішньооб'єктового режиму в Конституційному Суді України, затвердженими розпорядженням Голови Суду, і відповідно до Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затвердженого Кабінетом Міністрів України (п. 3–4 ч. 5 § 5) [191].

Конкретизація правил та процедур проведення усного чи письмового, а також відкритого чи закритого пленарного засідання у Регламенті, безперечно, дає змогу належним чином організувати та забезпечити діяльність Великої палати чи Сенату.

Поряд з конкретизацією правил та процедур діяльності органів та суддів КСУ позитивною стороною Регламенту є також встановлення чітких термінів їх здійснення. Так, ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]

встановлює право Судді, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження, у письмовій формі викласти свою окрему думку. У той же час цей Закон не встановлює строків подання і оприлюднення окремої думки судді КСУ. Натомість у ч. 1 § 74 Регламенту КСУ [191] такий термін встановлюється — не пізніше дванадцятого робочого дня з дня ухвалення рішення, надання висновку, постановлення ухвали. У цьому разі Регламент КСУ чітко визначає термін, у який Суддя може підготувати і подати для оприлюднення своєї позиції у справі.

Аналіз вищенаведених положень Закону України «Про Конституційний Суд України» та Регламенту КСУ вказує на те, що певні положення останнього не цілком відповідають Закону. Зокрема, ч. 2 ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] чітко встановлює, що окрема думка Судді у справі, викладена у письмовій формі, без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті КСУ. Водночас, розкриваючи наведені положення Закону ч. 2 § 74 Регламенту, КСУ передбачає оприлюднення окремої думки Судді на веб-сайті [191]. Відповідно, постає питання, на якому саме веб-сайті, можливо, на особистому веб-сайті судді чи Верховної Ради України тощо? Враховуючи зазначене, вбачаємо за необхідне виправити цю колізію і ч. 2 § 74 Регламенту КСУ привести у відповідність до Закону та чітко визначити: *«оприлюднюється на офіційному веб-сайті Конституційного Суду України»*.

Цікавими є положення Регламенту щодо моніторингу за виконанням рішень та додержанням висновків КСУ. Ми уже аналізували відповідні положення Конституції України (ст. 151²) [99] та Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. Разом з тим хотілося б звернути увагу на те, що саме у §§ 77–78 Регламенту КСУ конкретизуються особливості здійснення моніторингу за невиконання актів КСУ. Зокрема, у ньому чітко визначається, що збирання інформації про стан виконання рішень та додержання висновків Суду, їх узагальнення покладається на Секретаріат КСУ у порядку, визначеному розпорядженням Голови Суду [191]. У Регламенті встановлюється право КСУ звернутися з письмовим запитом до органів публічної влади, їх посадових осіб з

вимогою надання інформації щодо виконання рішень та дотримання висновків КСУ (ч. 2 § 78), а також за наявності інформації про їх невиконання чи недотримання вжити заходів щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності й оприлюднити цю інформацію у щорічній доповіді, про що КСУ ухвалює відповідну постанову (ч. 3 § 78) [191]. Зазначені положення вказують на можливості КСУ на основі моніторингу відстежувати стан виконання його актів, а також ставити питання про відповідальність за умисне їх невиконання чи недотримання.

Отже, *Регламент КСУ* — це єдиний підзаконний нормативно-правовий акт КСУ, в якому об'єднано та систематизовано норми, що встановлюють та конкретизують положення Конституції України й Закону України «Про Конституційний Суд України» щодо внутрішньої організації КСУ та правил і процедур, здійснюваних ним, у межах конституційних проваджень. Регламент КСУ є основоположним, фундаментальним нормативно-правовим актом, який регулює діяльність КСУ в цілому. Його положення закріплюють процес вирішення організаційних питань та врегульовують процедурні питання конституційних проваджень. Регламент КСУ виконує не тільки регулятивну, а й охоронну функцію. Адже його норми гарантують самостійність та незалежність КСУ й суддів, не допускають втручання у їхню діяльність.

Важливими для забезпечення діяльності КСУ в цілому, у тому числі й правотлумачної, є також Постанови КСУ «Про утворення сенатів Конституційного Суду України» від 29 березня 2018 р. № 2-пс/2018 і «Про утворення колегій суддів Конституційного Суду України та затвердження їх персонального складу» від 29 березня 2018 р. № 3-пс/2018, якими було створено Сенати, колегії суддів, затверджено їхній персональний склад. Їх прийняття дозволило сформувати нову законодавчо встановлену внутрішню структуру КСУ та забезпечити виконання покладених на нього функцій і завдань.

Важливими для діяльності КСУ в цілому, а особливо для його інтерпретаційної діяльності, є рішення Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ). Відповідно до Конституції України [99], Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого

протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР [181], Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [172] встановлено обов'язок застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [94] і протоколів до неї (далі — Конвенція) та практику ЄСПЛ судами як джерела права. Відповідно національне законодавство України вимагає здійснення тлумачення КСУ з урахуванням досвіду ЄСПЛ.

Практика діяльності КСУ, у тому числі й правотлумачної, свідчить про те, що, здійснюючи конституційне провадження, він неодноразово звертався до міжнародних договорів, ратифікованих Україною, та практики їх застосування. Так, у мотивувальній частині свого рішення у справі № 1-33/99 від 29 грудня 1999 р., № 11-рп/99 (справа про смертну кару) КСУ звертався і тлумачив положення Пакту про громадянські та політичні права 1966 року (п. 2), а також у процесі тлумачення положення ч. 1 та 2 ст. 27 Конституції України вказував на практику застосування Конвенції і протоколів до неї (п. 2). У цьому рішенні КСУ здійснює співвідношення Конституції України й Кримінального кодексу України з ратифікованими міжнародно-правовими актами та звертається до практики ЄСПЛ (п. 6).

Яскравим прикладом звернення КСУ до практики ЄСПЛ є рішення у справі про заміну смертної кари довічним позбавленням волі № 1-5/2011 від 26 січня 2011 р. У мотивувальній частині цієї справи КСУ звертався до положень Пакту про громадянські та політичні права 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Резолюції 1984/50 Економічної і Соціальної Ради ООН «Заходи, що гарантують захист прав тих, хто засуджений до страти» від 25 травня 1984 р. (п. 5), а здійснюючи тлумачення принципу верховенства права, — до практики ЄСПЛ (рішення ЄСПЛ у справі «Скоппола проти Італії» від 17 вересня 2009 р., заява № 10249/03). У цьому рішенні КСУ, більше використовуючи практику ЄСПЛ, зазначив конкретні справи, розглянуті останнім.

Слід погодитись з Т. М. Слінько, який наголошує на тому, що при формулюванні своїх правових позицій КСУ за додатковими аргументами звертається до Конвенції та практики ЄСПЛ і таким чином стає свого роду

провідником міжнародних принципів та норм у царині прав людини на національний ґрунт [225, с. 596]. Автор констатує факт формування певного «містка» між двома інституціями — КСУ та ЄСПЛ, перш за все у правотлумачній діяльності.

На важливості налагодження співробітництва КСУ з міжнародними юрисдикційними органами, у тому числі й з ЄСПЛ, наголошує і Станіслав Шевчук. Так, у ході фахової зустрічі у Конституційному Суді України щодо питань імплементації рішень ЄСПЛ, яка відбулась 16 квітня 2018 р., Голова Конституційного Суду України зазначив, що «Конституційному Суду України на сьогоднішній день вдалося сформувати основи доктрини дружнього ставлення до міжнародного права при ухваленні рішень та наданні висновків» [251]. Таке співробітництво дасть можливість не тільки співпрацювати у процесах тлумачення, але й виробити спільну практику узгодження приписів національного законодавства з міжнародними актами, що сприятиме утвердженню принципу верховенства права, дотримання прав і свобод людини.

Здійснений аналіз правових актів, які регламентують діяльність КСУ, дає змогу констатувати, що у своїй сукупності вони встановлюють особливості конституційно-правового статусу КСУ, його організаційну структуру, форми діяльності та закріплюють правила і процедури конституційних проваджень. Разом з тим залишаються відкритими та неузгодженими багато питань щодо правотлумачної діяльності КСУ. Зокрема, у жодному із аналізованих нормативно-правових актів не дається тлумачення поняття «тлумачення Конституції України», не визначаються види та методи здійснення інтерпретаційної діяльності КСУ.

2.2 Види тлумачення Конституції України

Тлумачення як процес має місце у різних сферах людської діяльності. Адже правильне розуміння змісту норм права, у тому числі й положень Конституції України, є запорукою їх правильного застосування.

У загальній теорії права тлумачення поділяється на види на підставі різних класифікаційних критеріїв. Найбільш розповсюдженою є їх видова характеристика за суб'єктами та обсягом [86, с. 412; 233, с. 185–186; 209; 106; 125, с. 320; 3, с. 182–183]. Такий поділ здебільшого застосовується і в конституційно-правовій доктрині.

Важливе значення для процесу тлумачення нормативно-правових актів, особливо положень Конституції України, має суб'єкт, який здійснює їх тлумачення, та юридичні наслідки, які настають у результаті такої діяльності. Таке тлумачення передбачає роз'яснення змісту норм права для інших. За цими критеріями в теорії права прийнято виділяти офіційне та неофіційне тлумачення норм права [3, с. 182]. При цьому слід погодитись з П. Е. Недбайлом, який наголошує на тому, що офіційне або неофіційне тлумачення відповідно має формально обов'язкове чи необов'язкове значення [146, с. 345]. Саме обов'язковість застосування тлумачення конституції законодавчо уповноваженим органом і є основою відмінності офіційного й неофіційного тлумачення.

Слід зазначити, що поняття «офіційне тлумачення правових норм» фактично не використовується. Його немає в теорії та практиці країн як англосаксонської, так і романо-германської правових систем. У країнах англосаксонської правової системи зазвичай сутність права сприймається через застосування норм законів і тлумачення їх судами [162, с. 61]. У таких країнах загальновизнаним джерелом права є судовий прецедент. Отже, судова практика щодо тлумачення норм права, у тому числі й конституційних норм, має прецедентний характер. У свою чергу, у країнах романо-германської правової системи судові рішення є найвищою апробацією правових норм і мають обов'язковий характер у конкретній справі. Незважаючи на різний характер цих правових систем, останніми роками спостерігається їх зближення в питаннях обов'язковості виконання офіційних рішень міжнародних судів (наприклад, ЄСПЛ), у тому числі й тих, у яких здійснюється тлумачення положень міжнародно-правових актів.

В енциклопедичній літературі поняття «офіційне» здебільшого визначається, як такий, що запроваджується, регулюється, видається урядом, урядовою установою або службовою особою; витриманий відповідно до встановлених правил,

формальностей, а поняття «тлумачення» — як текст, який містить пояснення, трактування чого-небудь. Поєднуючи наведені енциклопедичні трактування цих понять, можемо стверджувати, що офіційне тлумачення являє собою роз'яснення, яке надається уповноваженим суб'єктом.

Питанню сутності та видам офіційного тлумачення приділено увагу й у науковій літературі. Так, на думку Л. М. Шестопалової, офіційне тлумачення норм права являє собою сформульоване у спеціальному акті роз'яснення, яке здійснюється уповноваженим органом і має обов'язкове значення; є своєрідною обов'язковою до виконання директивою щодо правильного розуміння і застосування певної правової норми. Це визначення фактично акцентує увагу на тому, що офіційне тлумачення передбачає надання роз'яснення у *спеціальному акті* застосування уповноваженим суб'єктом і має *обов'язковий характер*.

Обов'язковість рішень КСУ щодо офіційного тлумачення проявляється в тому, що вони містять офіційну, сформульовану чи визнану державою позицію щодо розуміння дійсного змісту правових норм і зобов'язують суб'єктів адекватно сприймати норми, що роз'яснюються [64, с. 437].

З позиції Б. С. Ебзєєва офіційний характер тлумаченню надається спеціально уповноваженим Конституцією органом. Воно міститься у спеціальному акті суду і є обов'язковим для усіх суб'єктів права. Такої ж точки зору дотримується і В. Ф. Погорілко. Науковець також наголошує на тому, що офіційне тлумачення являє собою роз'яснення змісту і мети правових норм, яке сформульоване в спеціальному акті уповноваженим органом у рамках його компетенції і має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються. При цьому В. Ф. Погорілко звертає увагу на те, що в Україні офіційне тлумачення надається виключно Конституційним Судом України й реалізується шляхом ухвалення рішення після відповідного судового розгляду про тлумачення тієї чи іншої конституційної норми на звернення зазначених у Конституції суб'єктів. Таке тлумачення завжди є загальнообов'язковим [163, с. 409–410]. Подібне розуміння офіційного тлумачення акцентує увагу на тому, що воно здійснюється не будь-яким, а спеціально *уповноваженим органом* і є обов'язковим не для окремої групи

суб'єктів, а для усіх без винятку суб'єктів права. Таким органом в Україні, як ми уже зазначали, є єдиний орган конституційної юрисдикції — Конституційний Суд України. При цьому спеціальним актом, у якому надаються роз'яснення положень Конституції, що піддавали тлумаченню, згідно з Законом України «Про Конституційний Суд України» [180], є рішення КСУ (ст. 84). Такі акти мають важливе значення для правозастосовної практики і є обов'язковими для виконання.

Заслужовує на увагу і точка зору Ю. М. Тодики. З позиції науковця офіційне тлумачення є діяльністю в рамках законодавчо встановлених процедур за допомогою апробованих наукою та практикою прийомів і способів подолання невизначеності розуміння Конституції і законів України у формі нормативної або казуальної інтерпретації з метою забезпечення конституційної законності й конституційного правопорядку [98, с. 66]. Автор наголошує на тому, що офіційне тлумачення здійснюється за законодавчо встановленою процедурою. Аналіз Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] дає підстави стверджувати, що правотлумачна діяльність КСУ здійснюється дійсно не на розсуд суддів, а за законодавчо визначеною процедурою (глави 8–10).

Фактично такої ж точки зору дотримується і М. Тесленко. При цьому науковець наголошує на тому, що офіційне тлумачення пов'язане зі з'ясуванням або роз'ясненням, офіційною інтерпретацією з метою забезпечення верховенства Основного Закону та підтримання належного конституційного правопорядку [237, с. 141]. М. Тесленко звертає увагу на те, що правотлумачна діяльність має особливий характер та мету. Вона полягає перш за все у з'ясуванні та роз'ясненні положень законодавства, зокрема й Конституції України, і має важливе значення для правозастосовної практики.

У цілому на сьогодні право тлумачити свою конституцію стало невід'ємним атрибутом юрисдикції органів конституційної юстиції багатьох країн світу. Зокрема, офіційне тлумачення Конституції здійснюють конституційні суди у 23 країнах світу, а ще у 13 ними ж здійснюється тлумачення законів та інших нормативних актів. На пострадянському просторі тлумачення Основного Закону спеціально уповноваженими органами конституційної юрисдикції здійснюється тільки у

Азербайджані, Казахстані, Молдові й Узбекистані. В Україні це правило також законодавчо закріплено як самостійне повноваження КСУ, що реалізується шляхом прийняття в особливому порядку рішення про тлумачення конституційної норми за запитом уповноважених суб'єктів.

Слід погодитись з Ю. М. Тодикою, який наголошує на тому, що закріплення за Конституційним Судом права офіційного тлумачення Конституції України виправдане, іде в руслі реалізації принципу розподілу влади і світової практики конституціоналізму [247, с. 189–190]. Отже, КСУ уповноважений здійснювати офіційне тлумачення Конституції України. Це впливає також із положень ст. 147 Конституції України [99].

Говорячи про мету офіційного тлумачення КСУ положень Конституції України, слушною, на наш погляд, є позиція В. Л. Федоренко. Науковець зазначає, що такою метою є встановлення неоднозначного і правильного розуміння та застосування на всій території держави Конституції України, надання роз'яснень щодо цього. При цьому, як наголошує В. Л. Федоренко, КСУ уповноважений з'ясовувати і здійснювати роз'яснення, інтерпретувати та встановлювати зміст відповідних нормативних положень, але не може вносити до Конституції і законів України зміни чи доповнення [254, с. 493]. Адже КСУ не є законодавчим органом, і його інтерпретаційний акт не є нормативно-правовим, яким може бути внесено зміни до Конституції України чи інших законів держави.

Слід погодитись з В. М. Цвік, який наголошує на тому, що, здійснюючи свої повноваження, суб'єкти офіційної інтерпретації не підміняють законодавця шляхом створення правових норм у процесі тлумачення, зокрема через заповнення прогалин у законодавстві. Отже, можемо стверджувати, що, здійснюючи інтерпретаційну діяльність, КСУ намагається надати роз'яснення дійсного змісту положень Конституції України, заповнити прогалини та усунути існуючі протиріччя між положеннями Основного Закону держави й інших законів.

Підтвердженням цього є і Рішення Конституційного Суду України у справі № 13/1071-98, № 1-22/98 про тлумачення Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 1998 р., де чітко зазначено, що заповнення

прогалин у законах не належить до повноважень Конституційного Суду України. Вирішення цих питань, відповідно до Конституції України, є прерогативою органу законодавчої влади — Верховної Ради України.

Безперечно, прогалини у законодавстві, внесення змін та доповнень до нормативно-правових актів, у тому числі й до Конституції України, вимагають інколи їх тлумачення. З цього приводу слушною є думка О. Майстренко, який наголошує на тому, що законодавчі колізії створюють незручності у правозастосовній практиці, заважають застосуванню законодавства громадянами. Ефективним способом вирішення проблем юридичних суперечностей, на думку автора, є тлумачення, що дає можливість виявити колізійні норми в законодавстві [129, с. 110]. Однак слід зазначити, що, здійснюючи тлумачення, КСУ не створює нових норм права, а лише встановлює виражену в Основному Законі державну волю.

Вищенаведені позиції науковців та їх аналіз дає змогу наголосити на тому, що офіційному тлумаченню Конституції як різновиду правотлумачної діяльності характерні загальні ознаки тлумачення Конституції, наведені нами у підрозділі 1.1 цього дисертаційного дослідження, а саме:

1) являє собою діяльність, яка здійснюється тільки уповноваженими органами держави. Говорячи про офіційне тлумачення Конституції України, таким органом, як ми уже зазначали, є КСУ;

2) має загальнообов'язковий характер. Отже, тлумачення Конституції України, здійснюване КСУ, є обов'язковим для всіх без винятку суб'єктів права;

3) здійснюючи офіційне тлумачення, КСУ не створює нових норм права, не здійснює правотворчість, а тільки з'ясовує та роз'яснює зміст волі законодавця, вираженої у Основному Законі;

4) здійснюється КСУ за законодавчо встановленою процедурою;

5) передбачає заповнення прогалин та усунення існуючих протиріч між положеннями Основного Закону держави та інших законів;

6) наслідком тлумачення Конституції України є прийняття КСУ відповідного акта — рішення.

Наведені ознаки офіційного тлумачення Конституції України дають змогу стверджувати те, що *офіційне тлумачення Конституції України* являє собою процес, у рамках якого конституційно уповноважений орган державної влади за законодавчо встановленою процедурою здійснює з'ясування та офіційне роз'яснення дійсного змісту Конституції України й її положень, що закріплюється в офіційному загальнообов'язковому інтерпретаційному акті Конституційного Суду України.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що більшість вчених-правознавців наголошують на тому, що офіційне тлумачення за характером і юридичними наслідками доцільно поділяти на два види — нормативне і казуальне (Л. В. Лазарєв, В. А. Кряжков, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома Є. В. Білозьоров, Є. Щ. Гіда, А. М. Завальний, А. О. Осауленко та ін.) [86, с. 413; 3, с. 182]. Так, нормативне тлумачення з позиції О. С. Піголкіна являє собою роз'яснення, що дається компетентним органом, яке є обов'язковим для всіх осіб та органів і розповсюджується на всі випадки, передбачені правовою нормою, що тлумачиться. Таке розуміння нормативного тлумачення вказує на його загальнообов'язковий характер. Відповідно, цей різновид офіційного тлумачення поширює свою дію на неперсоніфіковане коло суб'єктів: громадян, громадські організації, органи державної влади та місцевого самоврядування тощо.

На обов'язковості як характерній ознаці нормативного тлумачення наголошує і Н. М. Пархоменко. Науковець зазначає, що рішення Конституційного Суду України, які містять офіційне тлумачення, мають загальнообов'язковий і абсолютно автономний характер щодо норм, які ними тлумачаться, оскільки такі рішення містять певні обов'язкові правила, дія яких поширена на невизначене коло осіб [161, с. 312–313].

Підтвердженням вищенаведених точок зору науковців є положення ст. 2 та 98 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], якими встановлено, що рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання. Невиконання рішень Конституційного Суду України тягне за собою відповідальність згідно з законом.

Для з'ясування сутності нормативного тлумачення слід звернути увагу на позицію авторського колективу підручника теорії держави та права (Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, А. М. Завальний та ін.). На їхню думку, нормативне тлумачення норм права являє собою офіційне роз'яснення, що поширюється на необмежену кількість випадків, передбачених нормою права, що тлумачиться [233, с. 186]. Автори акцентують особливу увагу на тому, що нормативне тлумачення передбачає неодноразове його застосування.

На загальному характері нормативного тлумачення наголошують А. Ф. Черданцев та Л. А. Луць. Так, О. Ф. Черданцев зазначає, що тлумачення є нормативним у силу того, що воно має загальний характер, є формально обов'язковим при розгляді усіх справ, які вирішуються на основі розтлумаченої норми. Також воно є нормативним тому, що його результат є обов'язковим для інших суб'єктів, які застосовуватимуть таку норму. Такої ж точки зору фактично дотримується і Л. А. Луць. Науковець, досліджуючи особливості тлумачення нормативно-правових приписів, розглядає нормативне тлумачення як роз'яснення змісту норми права, що має загальний характер і є обов'язковим при розгляді інших справ [125, с. 317]. Наведені позиції науковців також відзначають обов'язковий характер такого тлумачення для усіх суб'єктів права, яке поширюється на невизначене число випадків, тобто передбачає можливість його застосування при розгляді різних справ.

Цікавою для з'ясування сутності нормативного тлумачення є позиція О. Ф. Черданцева, який вважає, що конкретизація є складовим елементом процесу тлумачення, тому нормативне тлумачення без конкретизації не може здійснюватися. Водночас, на наш погляд, ототожнювати поняття «тлумачення» і «конкретизація» неможна.

З цього приводу слід погодитись з тими науковцями, які наголошують на тому, що конкретизація передбачає можливість внесення змін та доповнень до існуючих норм. Так, М. В. Залоїло визначає конкретизацію правових норм як інтелектуальний процес, що полягає у перетворенні абстрактних правових норм у більш визначені правила шляхом їх уточнення, деталізації, доповнення, зміни,

розвитку, у створенні процедурних і процесуальних норм, їх індивідуалізації стосовно конкретного суб'єкта правовідносин, його прав та обов'язків. У цьому разі акцентує увагу на тому, що конкретизація, як і тлумачення, є певним інтелектуальним процесом. Однак такий конкретизаційний процес передбачає не тільки деталізацію правових норм, а й можливість їх зміни. Здійснюючи співвідношення конкретизації та тлумачення юридичних норм, М. В. Залоіло зазначає, що за результатами конкретизації в правове регулювання вносяться певні елементи новизни, а нормативне тлумачення не виходить за межі змісту норми, що тлумачиться. Відповідно нормативне тлумачення відрізняється від конкретизації перш за все тим, що не передбачає створення нових правових норм, не вносить зміни та доповнення до чинних положень законів, а спрямоване тільки на роз'яснення існуючих норм права.

На цьому ж наголошує і В. В. Гончаров. Науковець звертає увагу на те, що конкретизація (як логічна операція зі змістом та обсягом понять) можлива лише щодо вже наперед витлумаченої норми, зміст якої зрозумілий реципієнтові. Отже, тлумачення норми завжди передує її можливій подальшій конкретизації [37, с. 8].

Вищенаведені позиції науковців дають змогу стверджувати, що більшість Рішень КСУ щодо тлумачення положень Конституції України мають загальний характер, можуть поширюватись на невизначене коло випадків і є обов'язковими для усіх. Так, наприклад, нормативними можна вважати роз'яснення, подані у таких рішеннях: у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» від 03 червня 1999 р. № 5-рп/99, де КСУ тлумачить поняття «член сім'ї» [201]; у справі про безоплатну медичну допомогу від 29 травня 2002 р. № 10-рп/2002 — поняття «медична допомога», «безоплатна медична допомога»; у справі про доступність і безоплатність освіти від 04 березня 2004 р. № 5-рп/2004 — поняття «доступність освіти» та «безоплатність освіти» та ін.

Слід погодитись з тими науковцями, які зазначають, що нормативне тлумачення зазвичай застосовується у тому разі, коли норми, досить досконалі за своєю формою, мають різне текстове розуміння, неправильну й суперечливу практику їх застосування [86, с. 413]. Отже, можемо стверджувати, що нормативне

тлумачення, здійснюване КСУ, спрямоване на формування однозначного розуміння положень Конституції України й однакового практичного застосування її положень.

На відміну від нормативного, казуальне тлумачення не має загальнообов'язкового характеру й спрямоване на вирішення конкретної справи [108, с. 274; 233, с. 64]. На переконання С. Д. Гусарева, А. Ю. Олійника, О. Л. Слюсаренка, казуальне тлумачення норм права — це конкретне, одиничне роз'яснення впорядкованих правовою нормою суспільних відносин, конкретного «казусу». Воно не має загального значення, не розповсюджується на інші прояви суспільних відносин та їх учасників [51, с. 234]. Відповідно таке тлумачення спрямоване на вирішення конкретної справи і його наслідки не мають загального характеру.

Слід погодитись з С. І. Палешником, який акцентує увагу на тому, що результати казуального тлумачення формально обов'язкові тільки для конкретного судового спору і для осіб, які беруть в ньому участь. Якщо нормативне тлумачення поширюється на невизначене коло осіб і правовідносин, то казуальне тлумачення невіддільне від конкретного судового випадку (казусу). Воно дається тільки для застосування у конкретній юридичній справі й не має будь-якого загальнообов'язкового значення [159, с. 75].

У свою чергу, О. Ф. Скакун зазначає, що казуальне тлумачення має місце там, де у процесі правозастосування ставиться мета роз'яснити норму, щоб правильно вирішити справу [217, с. 409]. Під час казуального тлумачення уточнюються суб'єктивні права й обов'язки та інші юридичні факти й обставини в рамках конкретних правовідносин [86, с. 413–414]. Отже, тлумачення Конституції України, здійснюване КСУ, не може бути казуальним. Це впливає з того, що тлумачення, яке здійснюється КМУ, як ми уже зазначали вище, має загальнообов'язковий характер і поширюється на усіх суб'єктів права.

Розглядаючи загальнотеоретичні особливості казуального тлумачення, слід зазначити, що в площині тлумачення конституції воно має місце тоді, коли інтерпретація відповідних положень Конституції стосується конкретної справи. Аналіз рішень Конституційного Суду України дає підставу стверджувати те, що

такий вид тлумачення не має місця при вирішенні справ щодо тлумачення Конституції України. Натомість казуальне тлумачення іноді застосовується у справах щодо відповідності Основному Закону держави інших законів. Так, наприклад, у справі щодо відповідності Конституції України Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» від 23 грудня 1997 р. № 7-зп роз'яснюється поняття «бюджет». У справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII КСУ розкриває сутність понять «пільга», «особливі трудові заслуги перед Батьківщиною». Це вказує на те, що КСУ здійснює правотлумачну діяльність і при вирішенні інших, не пов'язаних із повноваженням офіційного тлумачення Конституції України законодавчо визначених справ.

Аналіз досліджень вітчизняних науковців також свідчить про наявність точок зору, відповідно до яких казуальне тлумачення Конституції має юридичне значення для усіх правовідносин, аналогічних тим, що стали приводом для роз'яснення у конкретній ситуації [241, с. 38–45; 24, с. 5]. У цьому разі, на наш погляд, йдеться про допоміжний характер таких тлумачень у вирішенні аналогічних справ. Водночас вони не можуть мати загальний і обов'язковий характер.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що нормативне тлумачення, як і різновид офіційного тлумачення, здійснюється КСУ під час вирішення справ про офіційне тлумачення Конституції України. Водночас казуальне тлумачення має місце при вирішенні КСУ іншої групи справ — конституційність законів та інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів, відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України [99], надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту тощо.

Для дослідження особливостей правотлумачної діяльності КСУ, на наш погляд, важливим є вивчення впливу неофіційного виду тлумачення.

У загальнотеоретичному розумінні неофіційне тлумачення норм права являє собою роз'яснення змісту норм права, що дають особи, які не мають на те офіційних повноважень, а тому воно не має юридично обов'язкової сили [233, с. 187]. Таке тлумачення можуть здійснювати громадяни, науковці, організації та недержавні органи. Відповідно, воно може бути буденним, тобто таким, яке здійснюється особами, що не мають спеціальних знань, на підставі їхнього життєвого досвіду. Водночас неофіційне тлумачення може здійснюватися і особами, які мають специфічні знання у сфері права — вчені, юристи-практики тощо.

Слід зазначити, що, здійснюючи правотлумачну діяльність, КСУ неодноразово звертався до вчених та практиків у сфері права з метою надання ними компетентного, системного та науково-обґрунтованого роз'яснення положень Конституції України. Таке тлумачення може міститись у енциклопедичній літературі, монографічних дослідженнях, підручниках, статтях, матеріалах науково-практичних конференцій тощо. Так, наприклад, у справі № 1-21/2016 КСУ з метою надання роз'яснення змісту слова «наступний» Суд посилався на його трактування, вміщене у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови». Позиції науковців Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного університету «Одеська юридична академія», Національного університету «Києво-Могилянська академія» КСУ врахував при розгляді справи № 1-19/2014 (справа про строк, на який обирається Президент України).

Неоціненну роль неофіційне тлумачення відіграє при підготовці коментарів до Конституції України. Зокрема, важливим для розуміння положень Конституції України став підготовлений науковцями Інституту законодавства Верховної Ради України у 1996 році відповідний коментар. Сила наведених у ньому наукових тлумачень полягала не в обов'язковості, а в змістовній переконливості та авторитетності осіб, що здійснювали таке тлумачення. Адже у подібних роботах фахівцями наводиться розгорнута аргументація і міркування на користь того чи іншого висновку. Крім того, воно тісно пов'язане з практикою і тим самим покликане покращувати якість застосування законів та зміцнювати законність.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що неофіційне тлумачення норм права, у тому числі й положень Конституції України, можуть здійснювати будь-які суб'єкти. Однак таке тлумачення не має обов'язкового характеру і, відповідно, не тягне за собою настання юридичних наслідків. У свою чергу, іноді рішення Конституційного Суду України ґрунтуються на висновках, які стали результатом його наукових пошуків або були засновані на науково-експертних висновках чи висновках, наданих вченими-юристами провідних наукових установ та вищих навчальних закладів України [158, с. 43–44]. Так, з цього приводу слушною є точка зору В. В. Лазарева, який наголошує на тому, що неофіційне (доктринальне) тлумачення за формою може бути як офіційним, так і неофіційним. Автор зазначає, що у тій частині, у якій доктринальне тлумачення лежить в основі офіційного, воно є офіційним доктринальним тлумаченням права. Н. В. Федіна, фактично підтримуючи позицію В. В. Лазарева, пропонує розглядати неофіційне тлумачення як інтелектуальну діяльність суб'єктів права, спрямовану на пізнання істинної волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, що не має офіційного характеру та відповідної юридичної сили, але може бути використана під час здійснення офіційного тлумачення норм права [253, с. 34]. Зазначені позиції фактично наголошують на тому, що через рішення КСУ неофіційне (доктринальне) тлумачення набуває офіційного й обов'язкового характеру.

Заслуговує на увагу і позиція Ю. М. Тодики, який звертає увагу на те, що неофіційне (доктринальне) тлумачення є компетентним (професійним) тлумаченням, тісно переплетеним із доктринальною інтерпретацією проаналізованих норм і положень Конституції. Однак компетентне тлумачення дається обізнаними в праві людьми, тобто фахівцями. І якщо специфіка доктринального тлумачення пов'язана з науковою розробкою проблеми, з науковим пошуком суб'єкта тлумачення, то компетентне тлумачення пов'язане насамперед з поінформованістю суб'єкта тлумачення в галузі юридичної практики [9, с. 35]. Безперечно, неофіційне тлумачення може бути компетентним, наводитися, наприклад, в окремій думці судді КСУ, яка подається разом із рішенням КСУ. В окремій думці судді КСУ інколи висвітлюється власний аналіз інтерпретованого

матеріалу та розуміння положень, що досліджувались у справі. Слід також вказати на те, що у зарубіжній практиці окрема думка судді інколи є підставою для перегляду правових позицій органами конституційної юрисдикції [226, с. 56].

Доцільно зазначити, що сьогодні в науковій літературі можна знайти пропозиції науковців щодо необхідності виділення такого виду тлумачення, який є межевою категорією між офіційним і неофіційним тлумаченням — офіціозне тлумачення [80, с. 82]. Так, Л. В. Соцуро до такого виду пропонує зарахувати виступи парламентаріїв, членів уряду, прокурорів, суддів, у яких вони здійснюють компетентні роз'яснення у зв'язку з ухваленням закону або раніше прийнятих норм для обґрунтування юридично значущої суспільної події. Однак таке тлумачення не матиме офіційного характеру. З цього приводу ми погоджуємось з Т. В. Котяй, яка наголошує на тому, що офіціозне тлумачення за своєю суттю є неофіційним тлумаченням, оскільки не має формальної обов'язковості [146, с. 94].

Підсумовуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що у справі про тлумачення положень Конституції України судді КСУ повинні звертатись до компетентного наукового тлумачення положень Конституції України. Адже врахування позицій науковців, фахівців провідних наукових, науково-дослідних та навчальних установ дасть змогу КСУ всебічно обґрунтувати власну позицію та навести компетентне роз'яснення своєї правової позиції.

Видова характеристика правотлумачної діяльності буде неповною, якщо не здійснити її аналіз відповідно до обсягу. У теорії права за обсягом зазвичай виокремлюють такі тлумачення Конституції: буквальне, розширене і обмежене [86, с. 415; 64, с. 131; 233, с. 188].

Найбільш типовим різновидом офіційного тлумачення є *буквальне*. Це зумовлено тим, що сучасні конституції є більш деталізовані й відповідно при застосуванні такого виду тлумачення «дух» і «буква» Конституції збігаються. Так, наприклад, у справі про набрання чинності Конституцією України від 03 жовтня 1997 р. № 4-зп [195] КСУ встановив, що виклад норми ст. 160 Конституції України припускає лише буквальне тлумачення, з якого випливає, що Конституція України набула чинності 28 червня 1996 р., у день її прийняття.

У своїй правотлумачній діяльності КСУ звертається і до *розширеного тлумачення* положень Конституції України. Таке тлумачення передбачає, що зміст («дух») норми стає ширшим, ніж буквальний текст («буква») [86, с. 415]. Зокрема, таке тлумачення має місце у разі не чіткого переліку умов реалізації норми права. Так, наприклад, у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України ст. 98 Конституції України від 11 липня 1997 р. № 3-зп [198] КСУ визнав неконституційною Постанову Верховної Ради України від 01 жовтня 1996 р. «Про тлумачення статті 98 Конституції України». При цьому КСУ роз'яснив, що аналіз тексту Конституції України свідчить про те, що термін «закон» вживається у широкому значенні у ст. 13, 24, 35, 58, 68 Конституції України, які закріплюють загальновизнані правові принципи: рівність громадян перед законом, недопустимість відмови від виконання законів з мотивів релігійних переконань, незворотність дії законів у часі, незвільнення від юридичної відповідальності через незнання законів тощо.

Обмежене тлумачення норми конституції застосовують тоді, коли дійсний зміст норми необхідно тлумачити вужче її тексту. Так, наприклад, у справі щодо несумісності депутатського мандата від 13 травня 1997 р. № 1-зп КСУ дав обмежене тлумачення ст. 58, 78, 79, 81 Конституції України, зазначивши, що несумісність депутатського мандату з іншими видами діяльності не поширюється на народних депутатів України, що були обрані в період до 08 червня 1995 р., а обов'язок скласти присягу — на депутатів, обраних до введення в дію Конституції України 1996 року.

Отже, враховуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що КСУ з огляду на юридичні наслідки здійснює нормативне офіційне тлумачення Конституції України. У свою чергу, за обсягом КСУ може здійснювати буквальне, розширене та обмежувальне тлумачення.

2.3 Способи тлумачення Конституції України Конституційним Судом України

Офіційне тлумачення забезпечує розвиток закріплених у Конституції України конституційних цінностей і принципів. Адже саме в рамках офіційного тлумачення КСУ, як ми уже зазначали раніше, з'ясовується дійсний зміст її правових приписів, що сприяє подоланню колізій та прогалин при застосуванні її положень. Однак складність Конституції України держави як правового документа та бажання інтерпретатора забезпечити в результаті тлумачення правильне розуміння й ефективне застосування її положень вимагає від нього застосування різних за своєю сутністю способів тлумачення.

У загальнотеоретичному розумінні способи тлумачення це: сукупність прийомів і засобів, які застосовуються для встановлення змісту норм права [3, с. 184]; це сукупність прийомів і засобів, які дають змогу з'ясувати зміст норми права та вираженої у ній волі з метою її реалізації [86, с. 416]; об'єднані за певними підставами та наявністю спільних ознак у відносно відокремлену сукупність конкретні прийоми і правила пізнання, необхідні суб'єкту тлумачення для з'ясування дійсного змісту норм права [112, с. 33]. Таке загальне розуміння способів тлумачення вказує на те, що їх застосування уповноваженими суб'єктами дає змогу з'ясувати дійсний зміст інтерпретаційної норми права.

Виокремлення того чи іншого способу тлумачення зумовлено двома факторами: по-перше, особливостями права як об'єкта пізнання і, по-друге, особливостями змісту певної сукупності прийомів пізнання, які дають змогу використовувати для встановлення волі законодавця специфічну галузь знань, понять, правил (філології, логіки, спеціальних юридичних знань, історії тощо).

У цілому питання способів тлумачення норм права досить широко висвітлено у працях вчених-теоретиків. Разом з тим у сучасній юридичній науці відсутня єдність поглядів щодо їх кількості. Так, на доцільності застосування у процесі правотлумачної діяльності теологічного та системного тлумачення наголошує і В. Л. Горбатюк. Крім того, автор вказує на доцільність використання при

тлумаченні правових норм і *спеціально-юридичного, логічного, функціонального та історичного* способів тлумачення [39, с. 83]. Їх застосування, безперечно, розширить можливості інтерпретатора при з'ясуванні дійсного змісту положень Конституції України. Ці способи дадуть змогу розкрити як походження відповідних термінів та понять, так і їх розвиток.

Вищенаведену точку зору підтримують і В. П. Колісник та Ю. Г. Барабаш. Науковці зазначають, що у процесі тлумачення зміст правових норм розкривається через знання мови, якою вони сформульовані та системних зв'язків цих норм, їх походження і функціонування. Їм відповідають способи тлумачення: граматичний, системний, телеологічний (цільовий), логічний, історико-політичний. Тлумачення, як і будь-який процес мислення, відбувається за законами й правилами логіки, тобто кожне положення, що інтерпретується, має бути обґрунтованим, доведеним [97, с. 47].

Разом з граматичним, систематичним, історичним, логічним та телеологічним способами С. М. Олейников і Г. О. Христова виокремлюють іще конкретно-соціологічний спосіб тлумачення норм права [152, с. 424–430]. У свою чергу, П. М. Рабінович поряд з філологічним, систематичним та історичним пропонує в процесі інтерпретаційної діяльності застосовувати цільове тлумачення [186, с. 127].

З позиції І. В. Корейби, здійснюючи тлумачення Конституції України повноваження, Конституційний Суд України має застосовувати за необхідності логічні, телеологічні, граматичні, системні способи (прийоми) для визначення обсягу і меж тлумачення, але без зміни основного змісту [101, с. 19]. У цьому разі автор фактично вказує на застосування КСУ різних за своєю сутністю способів тлумачення.

Враховуючи зазначені вище позиції науковців, можемо стверджувати, що граматичний (філологічний), логічний, системний, історико-політичний та телеологічний (цільовий) способи тлумачення як основні виокремлюються теоретиками й конституціоналістами. Кожен із означених способів вирізняється своїми особливостями. Надати перевагу одному із них у процесі правотлумачної діяльності в цілому, у тому числі й КСУ, досить складно. Адже здійснюючи

правотлумачну діяльність, уповноважені на те суб'єкти зазвичай на власний розсуд надають перевагу тому чи іншому способу, а інколи застосовують одночасно кілька способів. Вибір способу тлумачення інтерпретатором залежить від багатьох факторів як об'єктивних (особливості справи, що розглядається), так і суб'єктивних (власних внутрішніх переконань, знань тощо). Однак мета одна — віднайти істинний зміст норми права (конституційно-правової норми) та забезпечити її ефективну реалізацію.

Слід погодитись з науковцями (наприклад, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома, Ю. С. Ващенко, І. В. Корейба, В. П. Колісник та Ю. Г. Барабаш та ін.), які наголошують на тому, що на початковому етапі правотлумачного процесу при з'ясуванні сутності норми права, у тому числі й положень Конституції України, доречно застосовувати *граматичний (філологічний) спосіб* тлумачення [86, с. 416; 21; 186, с. 47].

Філологічне тлумачення — це різновид інтерпретаційної практики, спрямований на встановлення смислових параметрів за допомогою мовних засобів і їх текстових зв'язків, що дає змогу адекватно розкрити конкретний зміст нормативних приписів з вираженою в них волею законодавця.

Слід також погодитись з Ю. С. Ващенком, який наголошує на тому, що філологічне тлумачення може бути спрямоване не тільки на зовнішню, а й внутрішню форму вираження слова — на виникнення юридичних термінів, яке в здебільшого дає змогу з'ясувати зміст того чи іншого правового припису, адже наглядно демонструє еволюцію правових ідей і цінностей, які визначають правове регулювання. Відповідно, таке тлумачення дає змогу за допомогою мовознавства дослідити історію походження терміна, його розвиток та практичне застосування з позиції співвідношення з іншими термінами, які можуть вживатись як синоніми.

На думку М. С. Кельмана, О. Г. Мурашина та Н. М. Хоми, граматичний спосіб тлумачення полягає у з'ясуванні змісту правової норми шляхом граматичного аналізу її словесного формулювання на підставі лексичних, морфологічних, синтаксичних норм мовознавства [86, с. 416–417]. За допомогою такого способу

можна здійснити детальний аналіз слів, словесних формулювань, зв'язків між ними, що безумовно дасть змогу з'ясувати їх сенс в термінологічному значенні.

Застосування граматичного (філологічного) способу тлумачення вимагає від інтерпретатора здійснення сукупності розумових операцій, що дають можливість на основі знання мови, якою сформульовані юридичні норми, з'ясувати значення окремих термінів та розкрити їх зміст у смисловому значенні правотлумачної норми чи нормативно-правового акта в цілому. На цьому наголошують і В. П. Колісник та Ю. Г. Барабаш. Науковці зазначають, що такий спосіб тлумачення передбачає використання правил синтаксису, морфології. Інтерпретатор при граматичному тлумаченні аналізує одночасно як лексику й синтаксичну побудову речень, так і зміст тексту конституційної норми, норми поточного закону. Паралельно вивчаються юридично-технічні засоби вираження волі законодавця в нормі, що тлумачиться [186, с. 47–48]. У цьому разі автори наголошують на необхідності володіння суддями КСУ разом зі спеціальними юридичними знаннями і досконалим знанням мови. Адже надання термінам значення, особливо не загальноновживаного, потребує від інтерпретатора належного обґрунтування.

Досліджуючи особливості граматичного (філологічного) способу тлумачення, слід погодитись з Т. О. Коломоець та П. С. Лютіковим, які наголошують на тому, що в результаті лінгвістичного тлумачення, що є підґрунтям філологічного тлумачення, досягається тільки одне певне розуміння норми права, що має наслідком уніфіковане застосування її на практиці. При цьому необхідно зазначити, що інколи КСУ з метою уніфікованого застосування положень Конституції України дає широке та вузьке значення терміна (слова) і вказує на те коло відносин, у яких вони застосовуються.

Граматичний (філологічний) спосіб тлумачення широко застосовується і в практиці КСУ. Так, наприклад, у справі про сумісництво посад народного депутата № 1-25/99 від 06 липня 1999 р. та про сумісництво посади міського голови від № 7-рп/99 [202] КСУ досліджується та інтерпретується термін «представницький мандат», у тому числі й граматичним способом. У справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України ст. 98 Конституції України від 11 липня

1997 р. № 3-зп [198] КСУ, застосовуючи граматичний спосіб тлумачення, аналізує категорію «закон».

Відзначаючи складність застосування граматичного (філологічного) способу тлумачення, науковці виробили низку правил:

- словам і формулюванням слід надавати того значення, яке вони мають у літературній мові, якщо немає підстав для іншої їх інтерпретації [86, с. 417]. Ця вимога дає змогу зрозуміти сутність правотлумачного положення Основного Закону держави;

- якщо в законі не визначено тим чи іншим способом значення юридичних термінів, то їм слід надавати того значення, в якому вони встановлюються у юридичній практиці й науці [86, с. 417]. Якщо значення терміна чітко визначено законом, то зазвичай необхідності в його тлумаченні немає. Водночас, якщо значення терміна є невизначеним, то, здійснюючи правотлумачну діяльність, інтерпретатор повинен перш за все керуватись практикою його застосування як в національному праві, так і міжнародному;

- ідентичним формулюванням у рамках одного і того ж акта не можна надавати різного значення, якщо цей акт не передбачає іншого [86, с. 417];

- не можна механічно поширювати значення терміна, розтлумаченого для однієї галузі права, на інші галузі [108, с. 275]. Така вимога впливає з того, що кожна галузь права має свою специфіку (власний предмет регулювання) і, відповідно, застосовуючи один і той же термін у різних галузях, він може мати дещо відмінне смислове значення. Наприклад, термін «обмеження», який застосовується у конституційному праві, не завжди є аналогічним при його застосуванні у рамках кримінального права;

- не можна при тлумаченні допускати, щоб які-небудь слова закону трактувалися як зайві [108, с. 276] та ін.

Вищезазначені правила, як зазначає Ю. М. Тодика, застосовуються і КСУ при тлумаченні положень Конституції України [247, с. 135–139]. Це дає змогу при здійсненні правотлумачної діяльності КСУ забезпечити чіткість у визначенні смислу понять та не допускає багатозначності змісту термінів.

Як різновид граматичного способу тлумачення норм права деякі науковці пропонують розглядати *спеціально-юридичний спосіб тлумачення* [233, с. 189], інші ж вважають його різновидом системного тлумачення. Так, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома вважають, що саме цей спосіб тлумачення дасть змогу з'ясувати зміст норми, яка містить юридичну термінологію, розуміння конструкції норми з точки зору юридичної науки, техніки і практики [86, с. 421]. Отже, науковці справедливо наголошують на доцільності при з'ясуванні сутності норми права здійснити дослідження законодавчої стилістики, техніки викладу юридичних термінів та понять. Крім того, слід погодитись з тим, що для кожної науки характерна наявність певних термінів. Не виключенням є і юриспруденція.

Цей спосіб ґрунтується на спеціальних юридичних знаннях і застосовується для тлумачення норми права, що містить спеціальну термінологію [233, с. 189–190]. Відповідно наявність специфічних юридичних конструкцій у законодавстві, у тому числі й Конституції України, вимагає від суддів КСУ наявності спеціальних юридичних знань, що дасть їм змогу розкрити зміст конституційно-правових норм у необхідному обсязі.

Спеціальне юридичне тлумачення передбачає дослідження прийомів юридичної техніки для вираження волі законодавця. Зокрема, І. Д. Шутак та І. І. Онищук до їх числа зараховують: формулювання заборон, приписів, дозволів; застосування принципів права; вживання спеціальних юридичних термінів; застосування юридичних конструкцій; застосування юридичних фікцій; застосування юридичних презумпцій; застосування юридичних аксіом [4]. Дещо ширше розглядає прийоми юридичної техніки В. І. Лебеденко. Науковець наголошує на тому, що загальними прийомами та правилами щодо застосування юридичної техніки є дотримання юридичної термінології, тобто системи усталених, загальноприйнятих і визнаних юридичною наукою та практикою юридичних термінів, тобто словесних позначень понять, що використовуються під час викладу змісту закону, іншого нормативно-правового акта чи юридично-значущого документа [120, с. 54]. Автор наголошує на доцільності у рамках застосування юридичної техніки звертатись до тих трактувань юридичних термінів, які є

найбільш вживаними як у законодавстві так, і у практичній діяльності суб'єктів права.

Вищезазначене вказує на те, що юридична техніка широко використовується для формування зовнішнього вираження змісту різних юридичних актів та їх окремих складових — юридичних понять, термінів тощо [187, с. 3].

Більшість науковців одностайна щодо доцільності виділення *логічного способу тлумачення* Конституції як основного (М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома, В. К. Антошкіна, В. Л. Горбатюк; В. П. Колісник, Ю. Г. Барабаш, Ю. Тодика, Л. Г. Чулінда та ін.) [86, с. 418; 4, с. 112; 39, с. 83; 97, с. 47; 245, с. 54].

У цілому логічне тлумачення — це тлумачення правового акта за його змістом з використанням законів логіки [249, с. 112]. Відповідно, логічний спосіб тлумачення полягає у використанні законів і правил формальної та діалектичної логіки при пізнанні змісту правової норми на базі самої норми без звернення до інших способів тлумачення. Логічні закони, принципи та категорії застосовуються самостійно, разом із засобами лінгвістичного аналізу тексту закону. Цей спосіб характеризується широким використанням законів логіки, логічних прийомів.

Погоджуючись у цілому із вищезазначеним, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин та Н. М. Хома зазначають, що логічне тлумачення має за мету, застосовуючи правила формальної логіки, виявити те, що законодавець прагнув висловити в тексті закону, але не висловив [86, с. 418]. Цей спосіб дає змогу інтерпретатору за допомогою логічних прийомів опрацювати норму права і в результаті з'ясувати її зміст. При цьому предметом аналізу є не самі по собі слова, а позначувані ними поняття та їх співвідношення між собою. Іноді законодавець при формулюванні норм права, перелічуючи обставини, що мають юридичне значення, не дає їх вичерпного переліку і вживає звороти «та інші», «в аналогічних випадках», «і т. ін.». Так, наприклад, у ч. 2 ст. 24 Конституції України [99], говорячи про рівність конституційних прав і свобод, дається перелік ознак, за якими не може бути привілеїв та обмежень. При цьому він не є вичерпним, адже в кінці зазначеного положення вживається зворот «або іншими ознаками». У ст. 85 Конституції України [99] дається перелік повноважень Верховної Ради України, однак у ч. 2 цієї

статті законодавець зазначає, що перелік, викладений у статті, не є вичерпним і вживає зворот «інші повноваження». Відповідно використання таких зворотів у Основному Законі держави дає право інтерпретатору розширити перелік обставин, аналогічно до тих, що зазначені в аналізованій нормі.

Зазвичай при логічному способі тлумачення правових норм застосовуються такі прийоми: а) логічне перетворення; б) логічний аналіз понять; в) висновок за ступенем (*a fortiori*); г) висновки за аналогією; ґ) висновки від протилежного (*argumentum a contrario*); д) доведення до абсурду (*redicto ad absurdum*) тощо [245, с. 58]. Вони дають змогу сформулювати правила застосування логічного способу тлумачення. Так, наприклад, не можна вкладати різний зміст в одне поняття чи судження, застосовувати логічні закони і прийоми у їх взаємозв'язку тощо.

Застосовуючи цей спосіб тлумачення інтерпретатор, не виходячи за рамки тексту нормативно-правового акта, на підставі використання законів, правил і прийомів формальної логіки: а) розкриває зміст юридичних норм, який іноді не збігається з буквальним значенням через невдалий вибір законодавцем словесних форм, для чого застосовується прийом перебудови тексту, введення в нього додаткових слів, необхідних для розуміння; б) аналізує поняття, які відображають слова і вирази, судження й умовиводи, конкретні судження, їх зв'язки одне з одним, а також зміст поняття з його обсягом та іншими поняттями, що допомагає перевірити результати граматичного тлумачення, дійти висновків з понять; в) застосовує логічні операції — аналіз і синтез, побудова силогізму (логічного умовиводу, що складається з двох посилок і висновку) тощо, щоб з нормативних приписів сформулювати норму права, вивести норму з норм; ґ) використовує ті ж логічні операції, що й у попередньому випадку, проте з іншою метою: у разі наявності прогалини в праві сконструювати норму права за аналогією через тлумачення (тобто розширити певні ознаки і факти) [215, с. 580].

Аналіз практики діяльності КСУ свідчить про те, що логічний спосіб використовується ним при здійсненні тлумачення положень Конституції України. Так, наприклад, у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України ст. 98 Конституції України від 11 липня 1997 р. № 3-зп [198] КСУ аналізує

поняття «закон» і наголошує на тому, що цей термін часто вживається у словосполученні «Конституція України і (та) закони України». При цьому КСУ наголошує на тому, що вживання такого словосполучення у тексті Конституції України, зокрема у ст. 150, не є випадковим. І на підставі аналізу ст. 85, 156 Конституції України КСУ встановлює, що логічним наслідком цих положень стало наділення повноваженням офіційного тлумачення Конституції України замість Верховної Ради України Конституційного Суду України як органу незалежної судової влади.

Більшість науковців наголошує на тому, що для усвідомлення змісту норм Конституції України в їх взаємозв'язку важливе значення має застосування *системного способу тлумачення* (Ю. Тодика, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома, Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва, Ю. Л. Власов та ін.) [245, с. 54; 86, с. 420; 108, с. 276; 29, с. 81]. Так, Ю. В. Власов зазначає, що системний спосіб є сукупністю прийомів, розроблених юридичною наукою на підставі вчення про системність права й необхідних для розуміння зв'язків норми права, що тлумачиться, з іншими нормами, особливо з тими, які регулюють однакові чи однорідні суспільні відносини, місця Конституції України в системі права [29, с. 81]. Подібну точку зору висловлює і В. К. Антошкіна. З позиції автора під системним способом тлумачення розуміють діяльність, здійснювану суб'єктами, яка полягає в зіставленні норм з метою встановлення їх змісту, точного застосування й заснована на використанні низки прийомів системного способу тлумачення [4, с. 112]. Наведені точки зору науковців вказують на те, що застосування системного способу тлумачення дає змогу з'ясувати смисл правотлумачної норми з огляду на її місце в системі права, її взаємозв'язку з іншими нормами права.

На доцільності застосування системного способу тлумачення наголошують і М. С. Кельман, О. Г. Мурашин та Н. М. Хома. Науковці зазначають, що норми права не можуть існувати одна від одної, тому для глибокого та всебічного з'ясування їх змісту недостатньо внутрішнього аналізу, потрібно досліджувати зміст норм права, зв'язки з іншими нормами [86, с. 420]. Автори звертають увагу на системність

права. Відповідно системність зумовлює з'ясування змісту правотлумачної норми права шляхом її зіставлення з іншими нормами права.

На обов'язковості застосування системного способу тлумачення КСУ наголошує Ю. Тодика. При цьому науковець вважає, що застосування зазначеного способу тлумачення впливає з такої якості правових норм, як системність. Іноді цей метод називають систематичним [245, с. 54]. Автор наголошує на тому, що для позначення цього способу тлумачення як синоніми вживаються два терміни — «системний» і «систематичний».

Досліджуючи способи тлумачення Конституції і законів України, Ю. Тодика зазначає, що системний метод тлумачення дає можливість виявити суперечності й колізії в законодавстві; норми, які хоча формально і не скасовані, але фактично не мають юридичної сили, встановити зв'язок загальних і спеціальних норм, допомагає правильно зрозуміти сферу дії останніх та коло осіб, на яких поширюється дія цих норм, зміст того чи іншого конституційного терміна [245, с. 54]. Відповідно, системний метод тлумачення Конституції України дає змогу інтерпретатору виявити системоутворювальні зв'язки конституційних норм і права в цілому.

Використання системного способу тлумачення характеризується застосуванням таких прийомів: встановлення місця норми права в системі права; встановлення інших норм, які зіставляються з нормою, що підлягає тлумаченню, на підставі різних взаємозв'язків і залежностей; встановлення ієрархічного становища двох або більше юридичних приписів залежно від їх приналежності до вищих чи нижчих юридичних актів; зіставлення норм вже після того, як визначено їх підпорядкування та виявлено відношення до близьких за змістом правових інститутів; встановлення особливостей спільного застосування двох і більше правових норм [249, с. 112]. При цьому враховується той факт, що положення Конституції мають найвищу юридичну силу щодо інших положень нормативно-правових актів. Відповідно, здійснюючи інтерпретаційну діяльність положень Конституції України, КСУ виходить з того, що зв'язок норми, що тлумачиться, з іншими нормами Основного Закону має однакове ієрархічне становище. Тому

отримані в процесі конкретизації окремої конституційної норми результати не повинні суперечити змісту інших конституційних норм або Конституції України в цілому, її фундаментальним основам і насамперед принципам конституційного ладу [245, с. 55]. КСУ, застосовуючи системний метод тлумачення конституційних норм, має також враховувати системний взаємозв'язок та взаємодію норми, що тлумачиться, з іншими конституційними нормами.

Подібної позиції дотримуються й автори підручника з конституційного права В. П. Колісник та Ю. Г. Барабаш. Науковці зазначають, що системний спосіб тлумачення Конституційним Судом України Конституції спрямований на виявлення в процесі інтерпретаційної діяльності системоутворюючих зв'язків конституційних норм і права в цілому, тобто їх субординації, координації, походження тощо. Конституційні норми і конституційні інститути становлять єдине ціле і в рамках цієї єдності виконують свої завдання. Тому, даючи тлумачення Конституції України, Конституційний Суд України інтерпретує відповідну конституційну норму в системному зв'язку з іншими конституційними приписами [97, с. 50].

Слід також погодитись і з Т. Я. Хабрієвою, яка наголошує на тому, що специфіка систематичного тлумачення конституції полягає в тому, що до уваги беруться не тільки і не стільки норми права, як правові принципи. Відповідно, найбільш обґрунтованим є той варіант тлумачення, який найменшою мірою вступає в колізію зі стійкими елементами права і, зокрема, з принципами права, що мають системоутворювальне значення [18, с. 235].

З'ясувати сутність конституційної норми можна при її системному аналізі з іншими нормами та принципами, які є близькими за змістом або ж деталізуються в конституційному тексті. Так, норми основ конституційного ладу України деталізуються і системно взаємопов'язані з іншими розділами Конституції України. Наприклад, щоб з'ясувати зміст ст. 6 Конституції про поділ державної влади, необхідно проаналізувати інші розділи Основного Закону, у яких розкривається принцип поділу влади і встановлюється компетенція вищих органів державної влади України [97, с. 49].

Систематичний спосіб тлумачення було застосовано КСУ в справі щодо набрання чинності Конституцією України від 03 жовтня 1997 р. № 4-зп [195]. У цьому Рішенні КСУ встановив, що відповідно до ч. 5 ст. 94 Конституції України «закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування». При цьому КСУ зазначив, що ця норма статті перебуває у системному зв'язку з нормами розділу IV «Верховна Рада України», насамперед з тими, які безпосередньо регулюють законодавчий процес. Тим самим положення ст. 94 Конституції України щодо набрання чинності законом віднесені до законів — актів органу законодавчої влади.

У справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 09 лютого 1999 р. № 1-рп/99 КСУ, теж застосовуючи системний спосіб тлумачення, здійснив тлумачення ч. 1 ст. 58 Конституції України. Зокрема, було здійснено аналіз ст. 58 у системному зв'язку зі ст. 35–37 Конституції України.

Аналізуючи способи тлумачення Конституції України слід звернути увагу на те, що останнім часом у ході дослідження системного способу тлумачення актуальним є аналіз і *«конформного тлумачення Конституції у світлі закону»* [38, с. 104].

Уперше про конформне тлумачення Конституції в наукових колах заговорили після Рішення КСУ у справі щодо офіційного тлумачення положень ч. 6 ст. 83 Конституції України, ч. 4 ст. 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 06 квітня 2010 р. № 11-рп/2010. Зокрема, у п. 4 цього Рішення сам КСУ наголосив на тому, що конституційне положення щодо встановлення засад формування коаліції Конституцією України і Регламентом реалізоване з набуттям чинності від 17 лютого 2010 р. Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» № 1861-VI, тому офіційне тлумачення відповідних положень Конституції України та Регламенту щодо формування коаліції має відбуватися у їх системному зв'язку. Відповідно КСУ вибрав варіант тлумачення, за якого здійснювалось з'ясування змісту вищезгаданого

положення Конституції України у взаємозв'язку з положеннями Регламенту Верховної Ради України.

З позиції М. В. Савчина та Р. В. Марчука конформне тлумачення Конституції полягає у виборі компромісного варіанта інтерпретації конституційних норм, за яким навіть у разі виявлення неконституційності положень правового акта, що є предметом конституційного контролю, він визнається чинним у частині, в якій відповідає конституційним принципам і нормам [207, с. 46].

В. В. Гончаров, аналізуючи позицію М. В. Савчина та Р. В. Марчука щодо сутності конформного тлумачення, наголошує на тому, що конформний спосіб тлумачення полягає в тому, щоб розтлумачити нормативно-правовий акт у такий спосіб, аби закон чи його частина не були скасовані [35, с. 108]. При цьому В. В. Гончаров зазначає, що Конституція не повинна витлумачуватись «конформно», щоб відповідати закону, а закон має бути витлумачений (наскільки це семантично допустимо) у такий спосіб, щоб відповідати Конституції [35, с. 108]. Науковець звертає увагу на те, що при конформному тлумаченні здійснюється співвідношення різних за юридичною силою нормативно-правових актів — Конституції та інших законів України. Відповідно, зважаючи на те, що Основний Закон держави є вищим у ієрархії нормативно-правових актів, тлумачення його положень не має виходити із норм будь-якого звичайного закону.

Вищенаведеної позиції дотримується і Г. Манссен. З позиції німецького науковця з двох можливих смислів закону варто вибирати той, який є «дружній» до Конституції і є закріплений у ній основоположним правом [277, с. 18]. Такої ж думки і більшість вітчизняних та зарубіжних науковців (В. Тихий, Ф. Будлінські, Р. Домрюзе, К. Хессе та ін.) [242, с. 64; 273, с. 455–456; 176, с. 184–216; 275, с. 31]. Так, В. Тихий наголошує на тому, що при неоднозначному тлумаченні закону Конституційний Суд України має вибрати такий варіант, дати таке його тлумачення, яке не суперечить Конституції [242, с. 64]. У свою чергу, Х.-М. Павловські також зазначає, що положення законів Німеччини потрібно витлумачувати так, щоб відповідати європейському правопорядку [280, с. 174].

Враховуючи вищевикладене, на наш погляд, конформне тлумачення як спосіб тлумачення положень Конституції України є недопустимим. Однак слід цілком погодитись з тими науковцями, які вказують на допустимість застосування зазначеного способу тлумачення при інтерпретації положень Основного Закону держави у контексті з міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, як допоміжним. Так, заслуговують на увагу позиції П. Рабіновича та Ю. Чистякової, які припускають можливість застосування конформного тлумачення у тому разі, коли аналізується системний зв'язок положень Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Адже, як зазначають науковці, у цьому разі Конституція закономірно виступає «об'єктом», а не «призмою» конформного тлумачення [190, с. 12].

Заслуговує на увагу і позиція В. В. Гончарова. Науковець звертає увагу на те, що Конституційний Суд України часто керується у процесі офіційного тлумачення Євроконвенцією та практикою ЄСПЛ. Останній же широко застосовує динамічне тлумачення, трансформуючи зміст норм. У цьому разі, на думку автора, Конституційний Суд України, вдаючись до конформного тлумачення Конституції, може переглядати свою попередню практику. Така динаміка потенційно можлива і досягається завдяки системному тлумаченню [35, с. 110]. Саме такий підхід схвалюється більшістю вітчизняних правників.

У науковій літературі наголошується на доцільності застосування у правотлумачній діяльності *історичного способу тлумачення* (Ю. Л. Власов, Ю. В. Кривицький, О. Ф. Скаун, Ю. Тодика, Л. М. Шестопалова, О. Ф. Черданцев та ін.) [28, с. 81; 112; 218, с. 438; 245, с. 58–59]. Так, Ю. Л. Власов наголошує на тому, що дослідження волі законодавця, правової системи і норм у розрізі їх генетичного розвитку має важливе значення для з'ясування дійсного змісту норми права й зумовлює існування історичного способу тлумачення [28, с. 81]. Отже, історичний спосіб тлумачення дає змогу з'ясувати історичну волю законодавця.

У цьому контексті слушною є позиція П. О. Сорокіна, який стверджує, що з'ясуванню точного змісту закону допомагає знайомство з історією його виникнення, тобто вивчення мотивів, які зумовили видання закону, пояснювальних

записок, початкових проектів і попередніх норм права. Автор наголошує на тому, що історичні документи, які передували прийняттю норми права, дають можливість інтерпретатору на підставі їх дослідження з'ясувати дійсний зміст норми права.

Подібну позицію висловлює і Л. М. Шестопалова. На думку науковця, історичне тлумачення норм права являє собою встановлення дійсного змісту норми права на основі дослідження і врахування конкретних історичних умов, за яких вони були прийняті, яку мету на той час було поставлено перед ними (вивчення відповідних державних документів, матеріалів обговорень і прийняття проектів нормативних актів, протоколів засідань органів, що займалися підготовкою законопроекту). Таке розуміння історичного способу тлумачення наголошує не тільки на необхідності аналізу історичних документів, а й врахування інтерпретатором соціально-політичних умов прийняття правотлумачної норми, відображеної в промовах, виступах тощо.

Вищенаведені позиції науковців вказують на те, що для з'ясування дійсного смислу норми права доцільно звертатись до історії її формування. Зокрема, аналіз матеріалів підготовки і ухвалення норми права; преамбули до нормативних актів, які містять відповідну норму; матеріалів, у яких роз'яснюються норми права, що тлумачаться, та інших пов'язаних із правотлумачною нормою документів дасть змогу інтерпретатору дослідити історичні обставини й причини ухвалення останньої та її мету, яку бажав досягнути законодавець. Крім того, ці історичні документи і факти допоможуть аргументувати висновки, які розкривають дійсний зміст правотлумачної норми права.

Слушним є також твердження О. Ф. Черданцева, відповідно до якого, відштовхуючись від установлених історичним способом тлумачення фактів зміни суспільного життя, цілей та інтересів соціуму, невідповідності їх нормам, які тлумачаться, інтерпретатор може дійти висновку про необхідність адаптації, пристосування тлумачення, керуючись оцінками часу застосування закону. Автор наголошує на тому, що саме історичний спосіб тлумачення дає змогу інтерпретатору з'ясувати волю законодавця і виявити невідповідність його інтерпретації норми права існуючим на той момент умовам. Така невідповідність

може слугувати мотивом для надання нормі права того тлумачення, яке б відповідало часу та умовам її застосування.

Наведені вище аргументи є важливими і для тлумачення положень Конституції України. Особливе значення при цьому може мати вивчення інтерпретатором альтернативних проектів Основного Закону держави, стенограми їх обговорення в комітетах та на пленарних засіданнях Верховної Ради України тощо. На цьому наголошує і Ю. Тодика. Науковець зазначає, що знання історії прийняття Конституції дає можливість доповнити й розширити відомості про зміст і спрямованість волі законодавця при її прийнятті, встановити, чому ті чи інші конституційні норми прийнято в тій чи іншій редакції [245, с. 58–59].

У наукових джерелах висловлюється точка зору про доцільність виділення не історичного, а історико-політичного способу тлумачення. Так, з позиції М. С. Кельмана, О. Г. Мурашина та Н. М. Хоми доцільність виділення саме історико-політичного способу тлумачення впливає з того, що зміст правової норми варто встановлювати виходячи із соціально-економічних і політичних умов прийняття нормативно-правових актів [86, с. 420]. Подібну точку зору висловлює і О. Ф. Скакун. Науковець пропонує під історико-політичним способом тлумачення розуміти з'ясування змісту норм права на основі аналізу конкретних історичних умов їх прийняття; виявлення політичних цілей і завдань, закладених законодавцем [218, с. 438]. Наведені позиції науковців наголошують на тому, що, здійснюючи правотлумачну діяльність, інтерпретатор має враховувати не суто історичні факти, а ті соціально-політичні умови, на підставі яких приймалися відповідні норми права.

Відзначає важливість застосування саме історико-політичного способу тлумачення і С. Є. Федик. З позиції автора історико-політичне (інколи воно зветься й історико-цільовим) тлумачення являє собою поєднання історичного та цільового тлумачення, причому цільовий контекст цього способу досліджується з огляду на історичні, суспільно-політичні, економічні та соціальні умови прийняття норм [252, с. 13]. Відповідно до цього, його завданням є встановлення смислу правових норм з огляду на їх генезу, урахування умов та факторів виникнення.

Вищенаведені точки зору науковців вказують на те, що застосування саме історико-політичного способу тлумачення дасть змогу доповнити і розширити відомості про зміст і спрямованість волі законодавця при прийнятті норми права, у тому числі й положень Конституції України, встановити вплив тих політичних умов, за яких були сформульовані ті чи інші конституційні норми.

Слід погодитись з тими науковцями, які наголошують на тому, що особлива потреба в історико-політичному способі тлумачення перш за все виникає в разі кардинальної зміни політичного та економічного курсу розвитку суспільства, адже в системі законодавства залишаються чинними норми, прийняті в умовах попередньої суспільної дійсності [132, с. 121–122]. Така позиція науковця безперечно є слушною. Адже нерідкі випадки, коли суттєво змінюються соціально-економічні та політичні умови, а законодавець, не встигаючи за ними, встановлює можливість дії актів, які фактично їм не відповідають. Зокрема, після проголошення незалежності України зміни її курсу розвитку з огляду на загальноєвропейські цінності вимагали від законодавця заміни застарілих нормативно-правових актів. Однак, наприклад, до сьогодні залишаються чинними Кодекс України про адміністративні правопорушення [88], Житловий кодекс Української РСР, Кодекс законів про працю України тощо.

Слід погодитись з Ю. В. Кривицьким, який наголошує на тому, що, незважаючи на те, що після 1991 року до цих кодексів було внесено значну кількість фрагментарних змін, це не вирішило проблему їх тлумачення, адже застарілою є встановлена ними концепція правового регулювання суспільних відносин [112, с. 35]. Відповідно таке становище ускладнює правотлумачну діяльність КСУ.

Деякі науковці наголошують на доцільності виділення разом з граматичним, системним, логічним та історичним способами тлумачення як окремого способу *функціонального* (В. В. Гончаров, А. А. Єзеров, А. О. Осауленко, Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва та ін.) [37, с. 6; 156, с. 191; 108, с. 276–277]. Так, здійснюючи порівняльний аналіз історичного та функціонального способів тлумачення, О. Ф. Черданцев пропонує вирізняти із широкого функціонального контексту

обставини прийняття норми (історичний контекст) та її функціонування на час застосування (власне функціональний контекст). Отже, функціональний спосіб тлумачення враховує існуючі на цей момент умови та обставини функціонування норми права.

Слід зазначити, що термін «функціональне тлумачення» не є загальноприйнятим у літературі. Інколи можна зустріти й такі назви, як «соціологічне», «еволюційне», «раціональне» та «пристосувальне» [36, с. 270–271]. Ми ж у своєму дослідженні будемо вживати термін «функціональне», оскільки саме під такою назвою він вперше розглядався у вітчизняній літературі.

Вперше питання функціонального тлумачення дослідив польський вчений Є. Врублевський. На його думку, цей спосіб полягає у встановленні значення норми з урахуванням її функціонального контексту [279, с. 245; 36, с. 271]. При цьому функціональний контекст науковець застосовував у широкому його розумінні: як суспільний лад, економічні відносини, культура суспільства тощо.

Надалі дослідженню функціонального способу тлумачення приділяли увагу й вітчизняні науковці. Так, виокремлюючи функціональне (соціологічне) тлумачення, С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та В. С. Ковальський зазначають, що воно полягає у встановленні дійсного змісту норми права з урахуванням соціальних умов, у яких функціонує остання. Таке розуміння функціонального способу тлумачення фактично пов'язує його із певними умовами функціонування правотлумачної норми права. При цьому науковці наголошують на тому, що цей спосіб тлумачення багато в чому аналогічний історичному тлумаченню, при якому також враховуються різні умови, проте не функціонування, а прийняття норми права.

З позиції В. В. Гончарова функціональний спосіб тлумачення полягає в аналізі сучасного суспільно-політичного контексту й може виявляти чи не виявляти підстави для розвитку норми [37, с. 6]. Така сутність функціонального способу тлумачення вказує на те, що цей спосіб при з'ясуванні сенсу правотлумачної норми права має важливе суспільно-політичне функціонування. У цьому разі, на нашу думку, може йтися і про можливість врахування при інтерпретації норм права, у

тому числі й положень Конституції України, ідеологічних, історичних, економічних й інших умов та обставин її функціонування.

Враховуючи вищезазначене, слід погодитися з А. А. Єзеровим, який наголошує на тому, що функціональний спосіб тлумачення неможливий без знання чинників та умов, у яких функціонує і застосовується правова норма, тому тут обґрунтоване звернення до політичних оцінок й аргументів, правосвідомості та моралі тощо.

Заслуговує на увагу і позиція А. О. Осауленка, який стверджує, що функціональний спосіб тлумачення норм права ґрунтується на знаннях факторів та умов, у яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться [156, с. 191]. Автор фактично наголошує на особливостях функціонального способу тлумачення, які були висловлені й іншими науковцями, наведеними вище. Разом з тим А. О. Осауленко звертає увагу на те, що при функціональному тлумаченні важливого значення набувають оціночні терміни: «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі наслідки» тощо. Ці терміни з позиції автора тлумачаться шляхом їх зіставлення з конкретними ситуаціями. При цьому А. О. Осауленко наголошує на тому, що необхідно мати на увазі те, що стандарти, які характеризують явища, предмети, ситуації, складаються в певний час і з плином часу можуть змінюватись. Відповідно може змінюватись і зміст оціночних термінів [156, с. 191].

У науковій літературі також висловлюється позиція щодо доцільності виділення *еволюційного способу тлумачення* як окремого способу тлумачення норм права. Так, В. В. Гончаров разом з функціональним та динамічним пропонує застосовувати еволюційний спосіб тлумачення. При цьому науковець наголошує на тому, що якщо функціональний спосіб полягає в аналізі сучасного суспільно-політичного контексту й може виявляти чи не виявляти підстави для розвитку норми, то еволюційне тлумачення завжди в результаті має такий розвиток [37, с. 6]. Відповідно еволюційний спосіб тлумачення передбачає уточнення змісту норми права з огляду на нові умови та обставини її функціонування.

Варто погодитись з тими науковцями, які наголошують на тому, що використання еволюційного способу тлумачення, у рамках якого враховуються нові

умови та обставини існування функціонування норми права чи її трансформація, може спричинити радикальний перегляд попередньої інтерпретації норми [37, с. 8]. Перш за все це пов'язано зі зміною суспільно-політичних обставин, що суттєво впливає на застосування правотлумачної норми права.

Вищезазначене вказує на необхідності врахування нових суспільно-політичних та інших умов й обставин при інтерпретації КСУ положень Конституції України. Зокрема, це впливає з огляду на те, що в основі Конституції України лежить ліберальна концепція прав людини. Відповідно до неї права і свободи людини є найвищою цінністю, що зумовлює спрямування діяльності держави в напрямі їх забезпечення й поступового розширення. При цьому в ході інтерпретації положень Конституції України, які закріплюють основоположні права і свободи людини й громадянина, необхідно враховувати, що згідно з ч. 3 ст. 22 Основного Закону держави не допускається звуження їх змісту й обсягу. Отже, при виникненні конфлікту між кількома інтерпретаціями КСУ повинен керуватись перш за все інтересами людини.

Враховуючи вищезазначене, слід погодитись з Л. В. Ємчуком, який зазначає, що для норм, які закріплюють права та свободи людини й громадянина, застосування еволюційного тлумачення є закономірним, що зумовлено їх ліберальною природою — тяжінням до розвитку через збагачення змісту й обсягу [60, с. 148]. Водночас справедливим є і твердження П. М. Рабіновича, який наголошує на тому, що еволюційне тлумачення стосується не лише прав і свобод людини та громадянина, а й інших норм приватного й публічного права [188, с. 3–14].

Ряд науковців обґрунтовує доцільність виділення серед способів тлумачення *телеологічного (цільового)* (Г. О. Саміло, І. І. Онищук, І. Д. Шутак) [4]. Так, Т. Насирова, наголошуючи на цьому, пропонує під останнім розуміти діяльність суб'єктів права, спрямовану на встановлення за посередництва відособленої сукупності прийомів аналізу та синтезу цільових параметрів закону, що дає змогу розкрити загальний смисл і зміст конкретних нормативних приписів. Такої ж точки зору дотримується і Г. О. Саміло. При цьому сутність телеологічного способу

тлумачення з позиції науковця полягає у з'ясуванні норм права в напрямі визначення цілей їх видання. Таке розуміння телеологічного способу тлумачення фактично вказує на те, що в процесі його застосування інтерпретатор з'ясовує цільову спрямованість правотлумачної норми права.

Для аналізу сутності телеологічного (цільового) способу тлумачення цікавою є точка зору І. Д. Шутак та І. І. Онищук. Автори наголошують на тому, що мета норми лежить в основі формування правила поведінки, яке конструюється так, щоб досягнути певного результату. У процесі телеологічного тлумачення всі знання і прийоми їх застосування прив'язуються до мети нормативного припису, не виходять за межі безпосереднього змісту норми права, але пояснюють її суть [4]. Науковці підкреслюють, що застосування цього способу в процесі тлумачення не дає змоги інтерпретатору, не виходячи за межі змісту норми права, з'ясувати її мету.

З позиції В. В. Лазарєва основою телеологічного способу тлумачення є пошук сенсу норми через урахування цілей і результату від її застосування. Адже, як наголошує науковець, видаючи нормативні акти, законодавець має досить визначені цілі, які з'ясовуються в процесі тлумачення, але не ставляться під сумнів щодо їх доцільності. Безперечно, з'ясування мети правотлумачної норми права, у тому числі й положень Конституції України, дає змогу забезпечити правильність її застосування.

На особливому значенні застосування телеологічного (цільового) способу при тлумаченні положень Конституції наголошував іще радянський науковець П. Е. Недбайло. Вчений зазначав, що Конституція є програмним документом і, відповідно, цілі її положень мають першочергове значення. З точки зору науковця, тлумачення норм-цілей неможливе без телеологічного тлумачення [146, с. 408]. Ми погоджуємось з тим, що положення Конституції, як і сам Основний Закон, у цілому мають особливий характер, адже визначають основні напрями розвитку суспільства і держави. Конституція є своєрідною програмою державно-політичного розвитку держави.

На доцільності застосування телеологічного способу тлумачення наголошують і сучасні вітчизняні дослідники. Так, В. П. Колісник та Ю. Г. Барабаш

зазначають, що його використання КСУ дає змогу з'ясувати, яку мету ставила перед собою Верховна Рада України, приймаючи Конституцію України [97, с. 51].

Низка авторів як радянського, так і сучасного періоду у своїх роботах висловлює сумніви щодо можливості виділення телеологічного способу тлумачення. Так, А. Піголкін обстоює точку зору, відповідно до якої встановлення мети конкретної юридичної норми є результатом застосування всіх без винятку прийомів з'ясування норм права, а не окремий самостійний прийом. Автор фактично наголошує на тому, що телеологічний елемент тлумачення притаманний будь-якому прийому.

На взаємопов'язаності способів тлумачення наголошує і Б. В. Малишев. При цьому науковець зазначає, що такий взаємозв'язок пояснюється невід'ємним характером зв'язку між структурними частинами норми права. Будь-який спосіб тлумачення є комплексним. І хоча формально кожен з них має власну сферу застосування (мовний спосіб — текстуальну форму норми права; логічний, системний — зміст норми права; історичний — контекст виникнення норми права; телеологічний — мету норми права), у якій він найбільш ефективний, однак на практиці відбувається їх взаємопроникнення. Це, як вважає Б. В. Малишев, призводить до неможливості сформулювати єдиний виважений підхід до критеріїв класифікації способів тлумачення [131, с. 8].

Подібну точку зору висловлює і Ю. Власов. З позиції науковця всі способи тлумачення є пов'язаними між собою і тією чи іншою мірою використовують елементи одне одного [28, с. 35–37].

Специфіка телеологічного способу тлумачення з позиції Т. Я. Насирової полягає в тому, що ним досліджується об'єктивний результат, на реалізацію якого спрямована норма, що виходить за межі внутрішнього логічного змісту норми права та не збігається з аналізом зв'язків норми з іншими приписами. Така характерна особливість цього способу тлумачення фактично вказує на його спрямованість на з'ясування смислу норми права залежно від її мети, тобто від тих результатів, які повинні бути досягнуті в процесі її реалізації.

Слід погодитись і з позицією О. В. Москалюк. Досліджуючи механізми подолання темпоральних колізій, автор звертає увагу на те, що застосування телеологічного тлумачення допомагає у вирішенні складних ситуацій, що трапляються при реалізації права — подолання колізій між нормами права [144, с. 15]. Погоджуючись з науковцем, можемо стверджувати, що застосування такого способу тлумачення може сприяти з'ясуванню сутності конституційно-правових норм.

Телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення застосовується Європейським судом з прав людини. Як зазначено у науковій літературі, за допомогою телеологічного тлумачення Суд виходить за межі тексту Конвенції для з'ясування її мети як одного цілого і потім уже, виходячи з цієї позиції, тлумачить окремі статті цього документа [282, с. 185; 131, с. 13].

Аналіз практики КСУ свідчить про те, що він теж застосовує телеологічний спосіб тлумачення. Так, наприклад, у справі про запити народних депутатів України від 19 травня 1999 р. № 4-рп/99 КСУ наголошує на тому, що депутатське звернення як окремий інститут у Конституції України не закріплено. Однак аналіз ст. 86 вказує на те, що вимоги народних депутатів України, заявлені на засіданні Верховної Ради України у формі запиту, можуть бути звернуті до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. У свою чергу, ч. 2 ст. 86 Конституції України приписує керівникам розглянути запит і повідомити народного депутата України про результати розгляду, але не зобов'язує задовольняти його вимоги. При цьому керівник, який розглядає запит, не повинен задовольняти вимоги народного депутата України, якщо вважає, що вони не відповідають Конституції і законам України.

Слід зазначити, що в науковій літературі висловлюються точки зору щодо доцільності виокремлення й інших способів тлумачення. Так, Н. Я. Лепіш наголошує на *статичному* та *динамічному* способах тлумачення. При цьому автор зазначає, що якщо статичний спосіб ґрунтується на аналізі змісту нормативно-

правового акта без урахування змін у суспільних відносинах, то динамічний — допускає відхилення від нормативного тексту з урахуванням змін у суспільних відносинах, що регулюються [122, с. 19].

На доцільності застосування динамічного способу тлумачення наполягає і В. В. Гончаров. З позиції науковця цей спосіб дає змогу здійснити аналіз динаміки розвитку норми права і як результат виявити несумісність із попередньою практикою її тлумачення [37, с. 6]. Відповідно застосування зазначеного способу допускає перегляд інтерпретатором своєї правотлумачної позиції з урахуванням нових обставин.

Аналіз діяльності КСУ вказує на те, що у своїй практиці останній інколи застосовує саме динамічний спосіб тлумачення. Так, наприклад, у Рішенні у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 КСУ встановив, що пільги, компенсації і гарантії, право на які передбачене чинним законодавством, є необхідною складовою конституційного права на забезпечення життєвого рівня (ст. 48 Конституції України), який принаймні не може бути нижчим за прожитковий, встановлений законом (ч. 3 ст. 46 Конституції України), тож звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за ст. 22 Конституції України не допускається. Схожу позицію КСУ підтримав у справі про соціальні гарантії громадян від 09 липня 2007 р. № 6-рп/2007. Однак у Рішенні у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» № 20-рп/2011 від 26 грудня 2011 р. [203] КСУ встановлює, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм їх реалізації може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути зумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України, що згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України [99] є найважливішою функцією держави. При цьому в у Рішенні КСУ не зазначив причин зміни своєї правової позиції.

Слід зазначити, що зміна правових позицій при здійсненні правотлумачної діяльності в цілому, у тому числі й КСУ, зазвичай зумовлена тими суспільно-політичними змінами, які мають місце в нашій державі. Намагання відійти від радянської практики регулювання суспільних відносин та формування нового законодавства з урахуванням загальновизнаних демократичних цінностей є основною причиною перегляду своїх правових позицій КСУ. При цьому право змінювати свою правову позицію впливає із положень ч. 2 ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. Ця норма встановлює, що КСУ може розвивати і конкретизувати юридичну позицію Суду у своїх наступних актах, змінювати юридичну позицію Суду в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду.

Водночас у наукових колах наголошується на суперечливості застосування динамічного способу в правотлумачній діяльності КСУ. Деякі правознавці зазначають, що при такому підході вважається, що положення писаного права слід застосовувати у конкретних історичних умовах, що є, на їхній погляд, неприпустимим. Однак, на нашу думку, є справедливою позиція Ю. В. Чистякової, яка звертає увагу на те, що вибір різних варіантів тлумачення одного і того ж положення в різні періоди при динамічному тлумаченні є явищем нормальним і не передбачає оголошення попереднього тлумачення «неправильним».

Досвід застосування динамічного тлумачення у зарубіжних країнах свідчить про те, що він широко застосовується в практиці Верховного Суду США, деяких країнах романо-германської правової системи [37, с. 7]. Радикальна трансформація правових позицій органів конституційного судочинства має місце також і в Австралії, Канаді, ФРН. Зокрема, Федеральний Конституційний Суд ФРН за перші 50 років свого існування відступав від власних прецедентів у 14 рішеннях [190, с. 4]. Це пов'язано з тим, що саме динамічне тлумачення забезпечує внутрішню і зовнішню когерентність системи правотлумачних прецедентів.

Для аналізу способів тлумачення Конституції України цікавою є позиція І. Д. Шутак та І. І. Онищук. Науковці пропонують як окремий спосіб тлумачення виділяти *герменевтичний*. На думку вчених, він передбачає тлумачення у вузькому розумінні, що означає інтерпретацію глибинної семантики, тобто символізму на рівні ідеї, тексту, промови [4]. Отже, цей спосіб передбачає дослідження множинності змісту правових норм, а також уміння інтерпретатора виділити з них саме той, що закладений законодавцем. Це має особливе значення при аналізі запозичених (іноземних) термінів, які можуть мати кілька смислових значень.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що способи тлумачення Конституції України можна поділити на дві основні групи:

- ❖ основні — граматичний (філологічний), логічний, системний, історико-політичний, телеологічний (цільовий);
- ❖ допоміжні — спеціально-юридичний, функціональний, еволюційний, конформний.

При цьому допоміжні способи можуть впливати із основних, доповнювати їх. Разом з тим, здійснюючи тлумачення положень Конституції України, на наш погляд, доцільно застосовувати одночасно кілька способів, що сприятиме більш досконалому вирішенню проблем, що вирішує КСУ. Тільки сукупне використання різних способів залежно від завдань, які стоять перед КСУ, дає змогу інтерпретувати Основний Закон держави з більшою якістю. З цього приводу слід погодитись із суддею Конституційного Суду Республіки Молдова Н. Оскомеску, який наголошує на тому, аби усвідомити чіткий сенс юридичних норм необхідно, щоб усі методи законного (дійсного) тлумачення, а саме: граматичного, логічного, історичного, телеологічного і систематичного, були застосовані в сукупності й жодного разу не ізольовано. Результат тлумачення тільки тоді може бути точним і об'єктивним, коли базуватиметься на поєднанні їх усіх або деяких з них. Не менш вагомий вплив на з'ясування сутності конституційно-правової норми, яка підлягає тлумаченню, може здійснити і застосування разом з основними і допоміжних способів.

Висновки до Розділу 2

Дослідження конституційно-правових засад тлумачення Конституції України Конституційним Судом України дало змогу дійти таких висновків.

1. На підставі аналізу розвитку інституту тлумачення Конституції України та різних точок зору вчених-правознавців обґрунтовується доцільність закріплення права тлумачити Конституцію України за органом конституційної юрисдикції — Конституційним Судом України, що відповідає світовій практиці конституціоналізму. Це безумовно сприятиме правильному, глибокому розумінню дійсного змісту Конституції України та її положень з позиції права, а не політики, забезпечить належне їх застосування у правозастосовчій практиці.

2. Сучасна діяльність Конституційного Суду України регулюється нормами, які у своїй сукупності становлять інститут конституційного контролю, а частина з них — інститут тлумачення Конституції України. Ці норми містяться в кількох джерелах: Конституції та законах України, Регламенті КСУ, Постановах КСУ. У своїй сукупності вони встановлюють особливості конституційно-правового статусу КСУ, його організаційну структуру, форми діяльності та закріплюють правила і процедури конституційних проваджень.

Наголошується на важливості для інтерпретаційної діяльності КСУ рішень Європейського суду з прав людини.

3. Здійснений аналіз правових актів, які регламентують діяльність КСУ, дав змогу констатувати наявність певних прогалин, які потребують належного врегулювання: закріплення на конституційному рівні особливого статусу КСУ як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні; у окремих статтях Закону України «Про Конституційний Суд України» розкрити зміст усіх засадничих принципів діяльності КСУ та доповнити їх перелік принципом рівності; конкретизувати вимоги до кандидата на посаду судді КСУ, виробити критерії та методики перевірки компетентності; удосконалити процедуру відбору кандидатів у судді КСУ тощо.

4. Встановлено наявність спільних та відмінних рис офіційного й неофіційного тлумачення Конституції України. Основною їх відмінністю є обов'язковість застосування тлумачення конституції законодавчо уповноваженим органом.

5. На підставі висновків, отриманих у ході аналізу точок зору науковців щодо сутності та змісту офіційного тлумачення Конституції КСУ, виокремлено його характерні ознаки, сформульовано власну дефініцію категорії «офіційне тлумачення Конституції України», під якою пропонується розуміти процес, у рамках якого конституційно уповноважений орган державної влади за законодавчо встановленою процедурою здійснює з'ясування й офіційне роз'яснення дійсного змісту Конституції України та її положень, що закріплюється в офіційному загальнообов'язковому інтерпретаційному акті Конституційного Суду України.

6. Встановлено, що з огляду на юридичні наслідки КСУ здійснює нормативне офіційне тлумачення Конституції України. У свою чергу, за обсягом КСУ може здійснювати буквальне, розширене та обмежувальне тлумачення.

7. На підставі аналізу точок зору науковців та практики КСУ є доцільним поділ способів тлумачення Конституції України на дві групи: основні (граматичний (філологічний), логічний, системний, історико-політичний, телеологічний (цільовий)); допоміжні (спеціально-юридичний, функціональний, еволюційний, конформний). Допоміжні способи можуть впливати із основних, доповнювати їх.

Вибір способу тлумачення інтерпретатором залежить від багатьох факторів як об'єктивних (особливості справи, яка перебуває на розгляді), так і суб'єктивних (власних внутрішніх переконань, знань тощо).

РОЗДІЛ 3

ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ:

3.1 Процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України.

Здійснювані в Україні перетворення, що відбуваються в рамках конституційної і судової реформ, вказують на важливість формування дієвих органів державної влади, які б отримали довіру від громадянського суспільства, забезпечили ефективну систему захисту прав і свобод людини. Внесені зміни до Конституції України повинні забезпечити її трансформацію з акта державницького спрямування у Основний Закон громадянського суспільства, у якому будуть не просто задекларовані загальнолюдські цінності, а й сформовані дієві механізми функціонування держави, де органи публічної влади отримають суспільну довіру.

Важливу роль у цих процесах відіграє орган конституційної юрисдикції — Конституційний Суд України, який уповноважений здійснювати контроль за відповідністю Основному Закону держави актів органів публічної влади, а також, що не менш важливо, тлумачити норми Конституції України. Здійснюючи тлумачення Конституції України та її положень, КСУ, як ми уже зазначали раніше, з'ясовує зміст та узгоджуючи їх між собою розкриває (роз'яснює) сутність, що дає змогу однаково і правильно застосовувати на практиці. Як один із видів конституційного процесу, тлумачення Конституції України — складний процес, який вимагає детального аналізу конституційних норм у їх сукупності, з огляду на їх походження, функціонування та сучасні суспільні вимоги.

У науковій літературі можна знайти різне розуміння правотлумачного процесу. Так, Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвєєва правороз'яснювальний (правотлумачний) процес розглядають як різновид юридичного. При цьому під першим науковці пропонують розуміти діяльність, у ході якої видаються специфічні юридичні рішення — інтерпретаційні правові акти [108, с. 349]. Таке розуміння

правотлумачного процесу фактично зводить його до видання інтерпретаційних актів. Однак, на наш погляд, таке розуміння значно звужує поняття правотлумачного процесу й не охоплює усі його стадії.

Деякі автори правотлумачний процес пов'язують з роз'яснювальною діяльністю. Так, М. М. Вопленко, розглядаючи особливий порядок роз'яснення дійсного змісту норм права, вживає термін «правороз'яснювальний процес» [141, с. 74]. Зведення правотлумачного (правороз'яснювального) процесу до роз'яснення, на наш погляд, є недопустимим. Роз'яснення норм права, у тому числі норм Конституції України, є фактично завершальною стадією у правотлумачному процесі. Воно стає можливим тільки після того, як відбудеться з'ясування змісту норми.

На поєднанні з'ясування та роз'яснення в ході тлумачення ми уже наголошували при розкритті сутності поняття «тлумачення Конституції України». У науковій літературі ці два елементи тлумачення досить часто розглядають як стадії (етапи) тлумачення (О. Ф. Скаун, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома та ін.) [219, с. 441; 86, с. 409]. Однак зведення правотлумачного процесу до з'ясування і роз'яснення буде, на наш погляд, не зовсім правильним. Це скоріше напрями такої діяльності. Необхідно враховувати той факт, що тлумачення має місце тоді, коли виникає в цьому потреба, необхідність зрозуміти зміст норми права. Відповідно, говорячи про тлумачення, яке здійснює особа сама для себе, йтиметься про процес та процедури (етапи), які він передбачає. Однак якщо мова йде про офіційне тлумачення, особливо Конституції України, уповноваженим суб'єктом, то він не може його здійснювати на власний розсуд. Так, КСУ тлумачить положення Конституції України тільки за правильно оформленим та поданим зверненням законодавчо уповноважених суб'єктів. При цьому законодавством чітко встановлюється процедура розгляду і винесення рішення з цього питання.

Найбільш влучне визначення правотлумачного процесу подає В. Е. Теліпко. З позиції автора, будучи різновидом конституційного процесу, правотлумачний процес являє собою встановлений нормами конституційного права порядок діяльності суб'єктів конституційних відносин, спрямований на з'ясування змісту

правових норм та його роз'яснення іншим суб'єктам з метою правильної й ідентичної реалізації ними цих норм права [231, с. 27]. Подібної позиції дотримуються Ю. В. Баскакова, П. В. Качанова, О. М. Руденко, Г. О. Усатий, Л. Л. Лабенська та ін. [6, с. 7; 115, с. 178]. Таке розуміння правотлумачного процесу акцентує увагу на *законодавчо встановленому*, а не довільному *порядку діяльності уповноважених суб'єктів*. Крім того, наголошується на його *результативності*.

Цікавою є також точка зору О. І. Наливайко та О. М. Сеньків, які наголошують на тому, що тлумачення конституції може здійснюватися лише за встановленою процедурою, а не довільно [145, с. 813]. Такої ж позиції дотримується і С. І. Палешник. Науковець, досліджуючи тлумачення в судовій практиці, стверджує, що діяльність суб'єкта тлумачення здійснюється за визначеною процедурою [160, с. 10]. Автори акцентують увагу на процедурності тлумачення Конституції України, що випливає із законодавства, яке регламентує діяльність КСУ і передбачає процедурно-процесуальний порядок розгляду ним справ.

У лексичному плані термін «процедура» визначається як будь-яка тривала, послідовна справа, порядок, обряд; офіційний порядок дій, виконання, обговорення чого-небудь. Наведені тлумачення процедури вказують на те, що вона передбачає здійснення певних послідовних дій.

Слід погодитись з О. В. Кузьменко, що в процедурі, на відміну від процесу, неможливо віднайти умови, що забезпечують трансформацію вихідного пункту, оскільки «у процедурі відсутня головна детермінанта процесу — подовженість у часовому вимірі, тобто процес наділяється такими ознаками, як динаміка, безперервний рух, що виражається в послідовних переходах від одного до іншого стану, а процедура визначається як дискретність такого руху. Процедура не є явищем, наділеним часовою динамікою». Здійснене співвідношення вказує на те, що процедура визначає порядок здійснення суб'єктами права юридичних дій, які у своїй сукупності складають юридичний процес.

У цілому аналіз наукової літератури дає змогу констатувати, що в наукових працях правознавців відсутня єдина думка щодо співвідношення понять «процес» і «процедура». Одні з них обстоюють точку зору, що категорія «процедура» є

ширшою за категорію «процес» (В. М. Протасов, Д. В. Вінницький, А. П. Гетьмана ін.) [25, с. 44], інші вважають поняття «процес» ширшим за поняття «процедура» (В. І. Панова, М. І. Байтін, С. С. Алексєєв, Л. Касьяненко та ін.) [81, с. 55], а дехто ототожнює ці поняття (В. О. Лучін, Ю. І. Мельніков та ін.). Такі різні погляди науковців вказують на те, що у наукових колах дотепер не вироблено одностайної позиції з цього питання. У свою чергу, національне законодавство теж не дає тлумачення цим категоріям.

Не вдаючись у більш детальний аналіз щодо співвідношення понять «процес» та «процедура», що виходить за рамки нашого дослідження, виходитимемо з того, що процедура є складним правовим явищем. Ми погоджуємось з позицією С. Д. Гусарєва та О. Д. Тихомирова, які обґрунтовують поняття юридичної процедури як такої, що визначає зміст юридичної діяльності, здійснюється з метою отримання правового результату в задоволенні законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права [52, с. 48–49]. Таке розуміння юридичної процедури вказує на те, що остання націлена на організацію діяльності відповідних суб'єктів права, характеризує зміст такої діяльності.

Слід погодитись з В. Е. Теліпка, який пропонує конституційну процедуру розглядати як сукупність процесуальних норм, що визначають конкретний порядок здійснення (виконання) передбачених законом дій, прийняття відповідними суб'єктами рішень, які забезпечують реалізацію прав і обов'язків учасників конституційних правовідносин на відповідних стадіях конституційного процесу [231, с. 31]. Розкриваючи сутність конституційної процедури, науковець наголошує не тільки на тому, що вони визначають порядок діяльності уповноважених суб'єктів, а й мають місце у певних стадіях конституційного процесу.

Загальнотеоретичні напрацювання вчених дають змогу дійти висновку про те, що *процес тлумачення Конституції України як різновид конституційного процесу являє собою систему послідовних інтелектуально-вольових дій уповноважених суб'єктів, які здійснюються у законодавчо встановленому порядку. Цей процес має процедурну сутність, оскільки складається із системи послідовних*

взаємоузгоджених дій уповноважених суб'єктів, має суто правовий характер закріплення і характеризує форму юридичної діяльності.

Наше дослідження буде неповним, якщо не розмежувати поняття «процедура» і «провадження», які можуть співвідноситись як статика і динаміка.

В енциклопедичній літературі конституційне провадження розглядається як юридично визначений порядок діяльності спеціалізованих судових органів у здійсненні конституційної юрисдикції [22, с. 382]. Таке тлумачення конституційного провадження фактично пов'язує його із діяльністю органу конституційної юрисдикції, яким є Конституційний Суд України.

У науковій літературі приділено багато уваги дослідженню різних проваджень — адміністративних, кримінальних, дисциплінарних, у тому числі й конституційних. Так, В. В. Богущкий та В. В. Мартиновський вважають, що провадження — це вид процесуальної діяльності, врегульований законом порядок вирішення певної групи справ [16, с. 5]. Таке розуміння вказує на зв'язок провадження із процесом. Крім того, автори наголошують на тому, що в рамках провадження можуть вирішуватись категорії справ.

З позиції Т. О. Цимбалістого конституційне провадження являє собою сукупність процесуальних дій щодо розгляду і вирішення справ у Конституційному Суді України [260, с. 132]. Автор вказує на те, що провадження може охоплювати кілька процесуальних дій. Про цей факт свідчить аналіз Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. Зокрема, розділ II «Конституційне провадження» містить кілька глав, які передбачають вчинення певних процесуальних дій, що у своїй сукупності забезпечують розгляд конкретної справи, у тому числі й щодо тлумачення Конституції України.

Цікавими є також висновки В. П. Тимощука. Науковець, здійснюючи співвідношення категорій «процедура» і «провадження» наголошує на тому, що процедура — це встановлений порядок розгляду та розв'язання справи (модель провадження), а провадження — це, власне, розгляд та розв'язання конкретної справи [239, с. 198]. Таке розуміння цих категорій вказує на те, що в рамках процедури окреслюються організаційні питання, а провадження передбачає

здійснення уповноваженими суб'єктами діяльності в рамках встановлених процедур. Отже, можемо стверджувати, що провадження і процедура співвідносяться між собою як динаміка і статика.

Здійснений аналіз позицій науковців дає змогу дійти висновку про те, що конституційне провадження — це діяльність КСУ з розгляду конкретної справи, зокрема, і щодо тлумачення Конституції України. У рамках конституційного провадження у справі тлумачення Конституції України можуть здійснюватися різні процедури, які визначають зміст діяльності уповноважених суб'єктів та спрямовані на досягнення конкретного результату в справі.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що деякі науковці, розглядаючи особливості процесу тлумачення, у тому числі й Конституції України, наголошують на його стадійності (А. В. Зубенко, О. В. Капліна, О. І. Кадикало, В. О. Кряжков, Л. В. Лазарєв, В. П. Тихий, А. М. Івановська, І. В. Корейба та ін.) [79, с. 11; 74, с. 98–99; 241, с. 41; 72, с. 23]. Так, І. В. Корейба, досліджуючи офіційне тлумачення як повноваження КСУ, стверджує, що тлумачення слід розглядати як своєрідний юридичний аналіз, що передбачає цілу низку складних послідовних стадій та дій [101, с. 15].

В енциклопедичній літературі стадію найчастіше визначають як певний момент, період, етап у житті, розвитку кого- або чого-небудь, які мають свої якісні особливості; етапи в розвитку певного юридичного процесу — виборчого, законодавчого, цивільного, кримінального тощо. Наведені тлумачення зазначеного поняття вказують на те, що ним позначають окремі послідовні етапи юридичного процесу.

У загальній теорії права під стадіями, як правило, розуміються відносно самостійні цикли юридичного процесу, на кожному з яких вирішуються специфічні завдання, для чого здійснюються чітко визначені правовими нормами юридичні дії та видаються юридичні документи (правові акти). Таке розуміння стадій вказує на те, що вони є самостійними частинами процесу, процесуальної діяльності. При цьому кожна з них може мати своє завдання, виконавши яке можна переходити до наступної стадії. Кожній стадії властиві свої специфічні риси: склад суб'єктів

правовідносин; інформація, яка збирається й використовується; документи, які складаються; рішення, що приймаються (проміжні, остаточні) тощо. Відповідно, кожна стадія процесу вирізняється своєю специфікою.

Дещо ширше тлумачення поняття стадії юридичного процесу наводять В. І. Горшенєв, А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник. З позиції науковців стадію юридичного процесу доцільно визначати як динамічну, відносно замкнуту сукупність закріплених чинним законодавством способів, методів, форм, які виражають чи визначають чітке і неухильне здійснення процедурно-процесуальних вимог, що характеризують просторово-часові аспекти процесуальної діяльності й забезпечують логіко-функціональну послідовність здійснення конкретних дій, спрямованих на досягнення остаточного, матеріально зумовленого правового процесуального результату [93, с. 44]. Таке розуміння стадії вказує на те, що вона як елемент юридичного процесу має просторово-часові межі, в яких застосовується сукупність способів, методів, форм діяльності.

На *стадійності конституційного процесу* наголошує більшість науковців. Так, досліджуючи зміст конституційного процесу, Л. Л. Лабенська вважає, що стадіями конституційного юрисдикційного процесу є стадії конституційного провадження [115, с. 181]. Такої ж позиції дотримуються М. М. Денісова та О. С. Денісова [54, с. 223]. Погоджуючись з тим, що конституційний процес передбачає розгляд конкретних справ (конституційних проваджень), на наш погляд, автори не розкривають повною мірою сутність стадії конституційного процесу.

З позиції В. Е. Теліпко послідовність дій, встановлених конституційно-процесуальними нормами, виявляється у стадіях конституційного процесу. При цьому стадію конституційного процесу науковець пропонує розглядати як сукупність взаємопов'язаних дій суб'єктів конституційного права, встановлених його процесуальними нормами, які складають частину конституційного процесу [231, с. 31]. Відповідно, стадія є елементом як юридичного, так і конституційного процесу. Кожна стадія охоплює взаємопов'язані дії уповноважених суб'єктів. При цьому конституційний процес може складатися з кількох стадій.

Виходячи із загальнотеоретичного розуміння стадії, слід погодитись з А. В. Зубенко, яка, досліджуючи особливості створення актів тлумачення, наголошує на тому, що тлумачення як один із видів правової діяльності здійснюється як цілісний, взаємопов'язаний процес, що має свої етапи, стадії [70, с. 96]. Тлумачення не є одномоментною дією. Це тривалий у часі процес, що передбачає *наявність певних послідовних, взаємоузгоджених етапів (стадій)*, у рамках яких уповноваженими суб'єктами здійснюються певні операції. Особливо це проявляється при здійсненні офіційного тлумачення Конституції України КСУ.

Заслуговує на увагу і позиція О. В. Капліної, яка наголошує на тому, що тлумачення норм права є стадійною діяльністю. Кожна стадія процесу тлумачення має свої риси, специфічні характеристики, мету, зміст, форму й методи реалізації [79, с. 11]. Погоджуючись з автором, слід зазначити, що кожна стадія процесу тлумачення Конституції України має свої особливості, зокрема, в деяких випадках встановлюються строки проведення певних дій, визначаються суб'єкти, уповноважені здійснювати певну діяльність на окремих стадіях, наявність підстав тлумачення тощо.

Слід погодитись з А. Портновим, який наголошує на тому, що стадії можна виділити, проаналізувавши норми Закону України «Про Конституційний Суд України», а процедури їх здійснення, конкретизовані Регламентом Конституційного Суду України, — як окремі його структурні складові [169, с. 8]. Відповідно науковець звертає увагу на те, що саме законодавство, що регламентує правотлумачну діяльність КСУ, чітко встановлює, які саме процедури мають місце у кожній стадії. Так, окремою стадією правотлумачного процесу можна виділити звернення до КСУ, передбачене у розділі II «Конституційне провадження» главі 7 «Звернення до Конституційного Суду» Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. При цьому в зазначеній главі вказуються форми, умови та суб'єкти, уповноважені на такі звернення до КСУ. Водночас усі процедурні питання звернення до КСУ деталізуються у розділі II «Питання конституційного провадження» главі 4 «Порядок прийняття звернень до Суду» Регламенту Конституційного Суду України [191].

Цікавою є також позиція Ю. М. Тодики, який визначає стадію офіційного тлумачення Конституції України, здійснювану Конституційними Судом України на підставі законодавчих норм, певні комплекси дій зі з'ясування або роз'яснення волі законодавця в рамках відповідних процедур [247, с. 243]. Тобто, в рамках стадій офіційного тлумачення Конституції України за законодавчо встановленими процедурами уповноважені суб'єкти здійснюють діяльність зі з'ясування або роз'яснення волі законодавця.

Подібну точку зору висловлює І. О. Нікітіна. Науковець наголошує на тому, що для забезпечення повноти, всебічності та інших засад процесу офіційного тлумачення останній поділяється на стадії, послідовність яких має на меті з'ясування та роз'яснення волі законодавця. Науковець наголошує на тому, що виокремлення стадій процесу тлумачення дає змогу КСУ оптимально підійти до вирішення цієї справи і в кінцевому результаті досягти поставленої мети — з'ясувати і роз'яснити положення Основного Закону держави.

До формальних ознак стадій провадження у справах щодо тлумачення положень Конституції України І. О. Нікітіна зараховує: а) кожна стадія конституційного провадження є комплексом процесуальних дій; б) зазначені процесуальні дії спрямовані на вирішення конкретної правової ситуації, а в кінцевому рахунку — на винесення рішення або ухвали Конституційного Суду України у конкретній справі; в) процесуальні дії, що складають стадію конституційного провадження, здійснюються на підставі закону та сформованих Конституційним Судом України на його основі прецедентів, правових звичаїв і традицій; г) зазначені дії проводяться Конституційним Судом України та учасниками конституційного провадження.

Зазначені ознаки свідчать про те, що кожна стадія тлумачення Конституції України передбачає здійснення законодавчо встановлених процесуальних дій визначених учасників конституційного провадження.

Здійснений аналіз дає змогу стверджувати, що у сучасній науці не вироблено єдиного підходу до розуміння сутності самого конституційного процесу, змісту стадії як його ключової категорії, а звідси й проблема визначення кількості стадій

процесу тлумачення Конституції України КСУ. Думки вчених з цього питання розділились. Зокрема, В. О. Кряжков, Л. В. Лазарєв та В. П. Тихий виділяють чотири стадії процесу тлумачення Конституції України КСУ: 1) внесення в Конституційний Суд України звернень та їх попередній розгляд; 2) призначення і попередня підготовка справи до слухання в судовому засіданні; 3) розгляд справи в судовому засіданні; 4) прийняття підсумкового рішення Конституційного Суду та його виконання [241, с. 41]. Подібної думки дотримується й І. О. Нікітіна. Така позиція науковців фактично збігається зі структурними елементами (розділи та глави) Регламенту КСУ [191]. Водночас, якщо співвідносити його структурні елементи (розділи та глави) із відповідними структурними елементами Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], то можна помітити суттєву різницю. Зокрема, у Законі розділ II «Конституційне провадження» містить 5 основних глав (крім 11 та 12, які закріплюють особливості окремих проваджень), що регламентують порядок розгляду справи КСУ, а в Регламенті КСУ — 4 глави. Така різниця полягає в тому, що в останньому відсутня глава, яка визначає суб'єктів та форми звернення до КСУ.

Подібну точку зору висловлюють і Л. Л. Лабенська, М. М. Денісова та О. С. Денісова. Однак науковці вважають, що перша стадія конституційного процесу охоплює тільки внесення звернень до Конституційного Суду України. У свою чергу, попередній розгляд внесених в Конституційний Суд звернень та їх перевірка, а також підготовка справи до розгляду належить уже до другої стадії [115, с. 181; 54, с. 223]. Науковці розділяють процедури звернення та їх попередній розгляд і зараховують до різних стадій конституційного процесу.

Щодо визначення стадій офіційного тлумачення Конституції цікавою є позиція Т. Я. Хабрієвої та А. М. Івановської. На думку вчених, доцільно виокремити п'ять основних стадій конституційного провадження. На відміну від вищенаведених позицій, першою стадією конституційного провадження у справі тлумачення Конституції України науковці вважають встановлення Конституційним Судом України невизначеності у питанні розуміння положень Конституції України. При цьому автори не вказують підставу встановлення такої невизначеності. Також Т. Я. Хабрієва та А. М. Івановська пропонують після стадії розгляду звернення по

суті у відкритому засіданні КСУ як окрему стадію виділити дискусію на закритій нараді суддів з приводу прийняття підсумкового рішення. У цьому разі науковці пропонують виокремити офіційну і відкриту та неофіційну та закриту стадії правотлумачного процесу, що, на наш погляд, є необґрунтовано. Законом України «Про Конституційний Суд України» регламентується проведення відкритої та закритої частини пленарного засідання Великою палатою або Сенатом, у рамках яких КСУ розглядає справу та ухвалює рішення чи надає висновок (статті 66, 88) [180]. Отже, закриті та відкриті пленарні засідання є окремими процедурами, які здійснюються в рамках однієї стадії правотлумачного процесу — розгляд справи.

Заслугує на увагу позиція Т. Я. Хабрієвої та А. М. Івановської щодо виділення як не основної, а додаткової шостої стадії — роз'яснення рішення. Вона може мати місце після стадії оформлення рішення суддів і доведення його до відома населення [72, с. 22–23]. Як ми уже зазначали, метою тлумачення Конституції України є усунення неясностей шляхом з'ясування та роз'яснення змісту її положень. При цьому роз'яснення змісту правотлумачної норми міститься у інтерпретаційному акті КСУ. Відповідно виокремлення як окремої стадії роз'яснення рішення, на наш погляд, є недоречним. Законом України «Про Конституційний Суд України» [180] та Регламентом КСУ [191] встановлюється, що акти КСУ за результатами конституційного провадження офіційно оприлюднюються не пізніше наступного робочого дня після їх ухвалення (ст. 88 Закону, п. 1 § 73 Регламенту), разом з ними оприлюднюються окремі думки суддів (ст. 93 Закону, § 74 Регламенту). У разі необхідності за клопотанням учасника правотлумачного процесу КСУ може у своїй ухвалі *роз'яснити порядок виконання рішення, висновку* (п. 2 ст. 95 Закону). Такі дії КСУ та його ухвала є складовими відповідного рішення, висновку Суду (п. 3 ст. 95 Закону), тобто продовженням одного і того ж правотлумачного процесу. Однак, враховуючи те, що таке роз'яснення передбачає звернення, його розгляд КСУ та ухвалу рішення, тобто комплекс взаємоузгоджених дій уповноважених суб'єктів, що настає тільки після виконання усіх процедурних дій, здійснюваних у рамках основних стадій, його можна виокремити як додаткову стадію правотлумачного процесу.

Відзначаючи стадійність правотлумачного процесу, Ж. Й. Овсепян пропонує виділяти сім стадій конституційного провадження. Перша, на думку науковця охоплює внесення в Конституційний Суд України заяв, тоді як друга — прийняття Судом конституційної ініціативи та порушення конституційного судочинства чи відхилення заяви [149, с. 151]. У цьому разі не зовсім зрозумілим є виділення у другій стадії питання прийняття КСУ конституційної ініціативи, адже ч. 2 ст. 150 Конституції України [99] чітко встановлює, що питання щодо офіційного тлумачення Конституції України КСУ розглядаються за конституційними поданнями уповноважених суб'єктів. Відповідно, КСУ не має права за власною ініціативою здійснювати тлумачення. Якщо ж автор під ініціативою розуміє звернення законодавчо уповноважених суб'єктів до КСУ з вимогою тлумачення положень Конституції України, то, на нашу думку, цей процес охоплюється першою стадією — прийняття звернень до КСУ.

Слід також звернути увагу на те, що, на думку Ж. Й. Овсепяна, друга стадія правотлумачного процесу охоплює порушення конституційного провадження. Тоді незрозумілим є віднесення автором підготовки та попереднього розгляду справи до третьої стадії [149, с. 151]. Аналіз Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] та Регламенту КСУ [191] вказує на те, що попередня перевірка звернень, підготовка попереднього висновку щодо наявності підстав для відкриття конституційного провадження передують ухвалі КСУ про відкриття чи відмову у відкритті конституційного провадження.

Запропонована Ж. Й. Овсепяном четверта стадія конституційного провадження — судовий розгляд справи та п'ята — нарада, голосування та прийняття рішення по конкретній справі, не викликають заперечень [149, с. 151]. Однак виділення дії рішення КСУ в окремій сьомій стадії зумовлює низку запитань. Зокрема, дія інтерпретаційного акта КСУ здійснюється уже поза межами правотлумачного процесу. КСУ, розглянувши звернення уповноважених суб'єктів, з'ясувавши сутність положень Конституції України та роз'яснивши їх у своєму рішенні, фактично досягнув основної мети правотлумачного процесу. Згідно зі ст. 151² Конституції України рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом

України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені. У той же час КСУ, згідно зі ст. 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], може здійснювати моніторинг виконання прийнятих ним рішень та висновків. Відповідно, виділення окремою стадією правотлумачного процесу дію рішень КСУ є не обґрунтоване.

М. В. Вітрук, фактично підтримуючи позицію Ж. Й. Овсепяна, виокремлює такі ж сім стадій правотлумачного процесу. Однак на відміну від свого колеги, крім вищеназваних стадій, він також виділяє стадію проголошення, опублікування та вступу в силу рішення Конституційного Суду України [26, с. 218–219]. Про доцільність виділити як окрему, завершальну стадію правотлумачного процесу питання офіційного оприлюднення рішення КСУ наголошує й І. Бакірова.

Погоджуючись з тим, що питання оприлюднення рішення КСУ у справі щодо тлумачення Конституції України має вагоме значення не тільки для суб'єкта звернення, а й для інших суб'єктів права, все ж вважаємо, що ці питання разом із процедурою прийняття рішення повинні охоплюватись однією стадією правотлумачного процесу.

Цікавою щодо виокремлення стадій правотлумачного процесу є точка зору О. І. Кадикало. Науковець теж виділяє сім стадій цього процесу: перша — встановленням необхідності тлумачення Конституції; друга — здійснення ініціативи запиту; третя — прийняття справи у провадження; четверта — підготовка справи; п'ята — встановлюється сенс тлумачної норми Конституції; шоста — прийняття акта тлумачення; сьома — публікація рішення [74, с. 98–99]. Аналіз зазначених стадій правотлумачного процесу вказує на їх необґрунтованість. Преш за все викликають запитання виокремлені автором процедури першої та другої стадії. Якщо під здійсненням ініціативи науковець розуміє звернення до КСУ, то незрозумілим залишається, хто і на якій підставі встановлює необхідність тлумачення Конституції України в рамках першої стадії. Що ж стосується пропозицій О. І. Кадикало щодо четвертої та п'ятої стадій то, як ми уже зазначали, підготовка справи передуює її розгляду. Крім того, ми уже обґрунтовували доцільність виділення в одній стадії прийняття рішення КСУ та його оприлюднення.

Здійснений аналіз позицій науковців дає змогу дійти висновку про те, що слід виділяти *основні та допоміжні стадії правотлумачного процесу*. Виходячи із Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] та Регламенту КСУ [191], доцільно виокремити *п'ять основних стадій процесу тлумачення Конституції України*:

- 1) прийняття та перевірка звернення до КСУ — здійснюється прийняття, реєстрація та перевірка звернення до КСУ щодо відповідності законодавчо встановленим вимогам та наявності підстав відкриття конституційного провадження у справі;
- 2) друга — вивчення звернень та підготовка попереднього висновку — здійснюється вивчення звернень Суддею-доповідачем та підготовка попереднього висновку;
- 3) третя — відкриття чи відмова у відкритті конституційного провадження у справі щодо тлумачення Конституції України — передбачає прийняття рішення про відкриття чи відмову у відкритті конституційного провадження, повідомлення про це суб'єкта звернення, визначення строків розгляду справи;
- 4) четверта — розгляд справи у Суді — здійснюється розгляд справ на засіданнях та пленарних засіданнях Великої палати чи Сенату, досліджуються матеріали справи;
- 5) п'ята — прийняття та оприлюднення рішення КСУ — передбачає прийняття КСУ рішення у справі, виклад юридичної позиції КСУ й окремої думки Судді, офіційне оприлюднення та опублікування рішення КСУ.

Додатковою стадією правотлумачного процесу може бути роз'яснення порядку виконання рішення, висновку. На цій стадії КСУ за клопотанням уповноважених суб'єктів здійснюється розгляд клопотання та прийняття ухвали.

Враховуючи висновки, отримані в ході аналізу різних точок зору науковців щодо сутності та змісту процесу тлумачення Конституції України КСУ, пропонуємо такі його ознаки:

- є різновидом конституційного процесу;
- має динамічний характер;

- регламентований. Усі питання тлумачення Конституції України регламентуються Конституцією України, Законом України «Про Конституційний Суд України» та Регламентом Конституційного Суду України;
- є владною діяльністю єдиного органу конституційної юрисдикції в державі — Конституційного Суду України;
- здійснюється на вимогу законодавчо уповноважених суб'єктів;
- внутрішньо структурований, маючи процедурну сутність поділяється на окремі, відносно самостійні стадії: прийняття та перевірка звернення до КСУ; вивчення звернень та підготовка попереднього висновку; відкриття чи відмова у відкритті конституційного провадження; розгляд справи у Суді; прийняття та оприлюднення рішення КСУ;
- вирізняється тривалістю та послідовністю;
- являє собою систему послідовних інтелектуально-вольових процесуальних дій уповноважених суб'єктів;
- спрямований на з'ясування змісту Конституції України та його роз'яснення іншим суб'єктам;
- метою є правильна та ідентична реалізація положень Конституції України;
- передбачає наявність конкретного результату, який закріплюється у відповідному правовому (інтерпретаційному) акті Конституційного Суду України.

Систематизувавши наведені ознаки, що складають зміст процесу тлумачення Конституції України, пропонуємо таку дефініцію категорії **«процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України»** — це різновид конституційного процесу, який вирізняється своєю складністю, тривалістю і структурованістю, складається із відносно самостійних стадій, у рамках яких здійснюються законодавчо регламентовані, послідовні, взаємоузгоджені інтелектуально-вольові процесуальні дії уповноважених суб'єктів, спрямовані на з'ясування й роз'яснення дійсного змісту Конституції України з метою правильної та ідентичної реалізації її положень, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

3.2 Особливості конституційного провадження у справі про тлумачення Конституції України Конституційним Судом України

Конституційний Суд України як орган конституційної юрисдикції займає унікальне місце в державному механізмі України. Здійснюючи правотлумачну діяльність, КСУ фактично посилює юридичний захист прав і свобод людини та громадянина, а також є арбітром у вирішенні конституційних конфліктів між гілками влади, що беззаперечно сприяє розбудові України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Слід погодитись з С. І. Палешником, який наголошує на тому, що процес тлумачення, що здійснюється Конституційним Судом України, суттєво відрізняється від інших видів процесуальної діяльності [160, с. 11]. Перш за все це впливає із особливостей його правового статусу як органу конституційної юрисдикції, змісту його діяльності та особливого правового значення результатів цієї діяльності. Не менш важливе значення має і коло суб'єктів, які відповідно до законодавства України уповноважені звертатись до КСУ щодо тлумачення Конституції України.

Ми уже наголошували на тому, що 30 вересня 2016 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII [174]. Згідно з цим Законом, суттєво змінилися повноваження Конституційного Суду України. Однак відповідно до нової редакції ст. 147, 150 Конституції України [99] повноваження останнього щодо офіційного тлумачення Конституції України залишились незмінними.

Конституційний Суд України не наділений правом з власної ініціативи порушувати провадження у справах щодо тлумачення Конституції України. Приводом для розгляду справи КСУ є надходження до нього звернень законодавчо визначених суб'єктів. При цьому форма звернення залежить від суб'єкта звернення та кола питань, з приводу вирішення яких він звертається до КСУ.

Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180] чітко визначає форми звернення до КСУ. Так, відповідно до ст. 50 цього Закону формами звернення до КСУ є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга. Доцільно звернути увагу на те, що попередній Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [179] визначав тільки дві форми звернення до КСУ — конституційне подання та конституційне звернення (ст. 38). Отже, новий Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180] розширив форми звернення, при цьому змінивши вимоги до суб'єктів та кола питань, з приводу яких вони звертались до КСУ.

Доцільно відзначити як позитивне те, що у новому Законі України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180] дається тлумачення кожної із форм звернення до КСУ. Так, відповідно до ч. 1 ст. 51 зазначеного Закону конституційне подання являє собою подане до КСУ письмове клопотання щодо визнання акта (його окремих положень) неконституційним або офіційного тлумачення Конституції України. Таке розуміння конституційного подання суттєво відрізняється від тлумачення, яке надавалось у ст. 39 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [179]. Перш за все було зменшено коло питань, з приводу яких уповноважені суб'єкти могли звертатись до КСУ у формі конституційного подання. Зокрема, це стосується таких питань: про визначення відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України, конституційності міжнародного договору та офіційного тлумачення законів України. Ці питання, крім офіційного тлумачення законів України, згідно зі ст. 53 нового Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180], розглядаються КСУ за конституційним зверненням уповноважених суб'єктів. Що ж стосується тлумачення законів України, то це питання було вилучено із компетенції КСУ.

Отже, враховуючи вищезазначене, сьогодні КСУ розглядає питання щодо офіційного тлумачення Конституції України тільки за конституційним поданням.

Слід зазначити, що у ч. 2 ст. 150 Конституції України [99] чітко визначено коло суб'єктів, уповноважених звертатись до КСУ з питань щодо здійснення офіційного тлумачення Конституції України: Президент України; щонайменше сорок п'ять народних депутатів України; Верховний Суд; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Це положення Конституції України відображено й у ч. 1 ст. 52 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. Отже, з конституційним поданням щодо тлумачення Конституції України можуть звернутися до КСУ тільки представники вищих органів державної влади. Це вказує на те, що з прийняттям нового Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180] суттєвих змін у питаннях звернення з конституційним поданням до КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції України фактично немає.

В юридичній практиці різних держав існують й інші суб'єкти, які мають право звернення (подання) з приводу тлумачення конституції. Так, в Азербайджані, Казахстані, Молдові та Узбекистані жодних обмежень не передбачено: з таким запитом можуть звертатися всі суб'єкти, які мають право звернення щодо інших питань до конституційного суду. Відповідно до ст. 38 Кодексу конституційної юрисдикції Республіки Молдова суб'єктами звернення є президент, уряд, міністр юстиції, Вища судова палата, Економічний суд, Генеральний прокурор, депутат парламенту [246, с. 441; 101, с. 18]. Зазначене вказує на те, що в одних державах як такого обмеження щодо звернення до конституційних юрисдикційних органів немає, в інших, навпаки, — тільки представники органів державної влади.

Що ж стосується фізичних та юридичних осіб України, то у попередньому Законі України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [180] передбачалась можливість їх звернення до КСУ з питань тлумачення Конституції України тільки у формі конституційного звернення (ст. 43). У цілому це право особи було достатньо звужене, адже передбачало необхідність обґрунтування наявності неоднозначного застосування положень законів України органами державної влади, у тому числі й судами, що відповідно могло чи уже призвело до порушення їхніх прав і свобод. У свою чергу, Конституція України [99] та новий

Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180] встановлює можливість їх звернення до КСУ тільки у формі конституційної скарги, яка суттєво відрізняється від конституційного звернення. Зокрема, згідно зі ст. 155-1 Конституції України [99] Конституційний Суд України вирішує питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційну скаргу може бути подано в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано. Формулювання зазначеної статті Конституції України наголошує на тому, що особа може звернутись до КСУ у формі конституційної скарги тільки щодо розгляду конституційності Закону, застосованого судом у її справі. Надання КСУ такого нового повноваження узгоджується із відповідною гарантією права на судовий захист, передбаченою змінами до ст. 55 Конституції України [99]. Однак положення ст. 155-1 прямо не передбачають можливості звернення особи щодо тлумачення ані Конституції України, ані застосованого у судовому рішенні Закону.

Щодо співвідношення конституційної скарги та конституційного звернення заслуговують на увагу висновки, висловлені П. М. Ткачуком. Науковець наголошує на тому, що сфера конституційного захисту основних прав і свобод людини при застосуванні конституційного звернення вужча, ніж у разі конституційної скарги. При конституційному зверненні можна надати роз'яснення положень конституції та законів України і здійснити нормоконтроль лише щодо положень законів, тоді як у конституційній скарзі, окрім законів, нормоконтроль може здійснюватися і щодо підзаконних актів, судових рішень і бездіяльності органів влади [244, с. 76–77]. Отже, можемо стверджувати, що конституційна скарга в цілому розширює можливості захисту прав і свобод особи.

Конституційна скарга — новий механізм захисту прав особи. Цей механізм полягає у тому, що кожна особа, яка вважає, що закон, застосований в остаточному судовому рішенні у її справі, суперечить Конституції, вичерпавши усі національні засоби захисту, може поремствувати до Конституційного Суду України [43].

Відповідно, запровадження конституційної скарги фактично є створенням ще одного інструмента захисту конституційних прав і свобод органами конституційної юстиції.

Доцільно вказати на те, що у зарубіжних країнах інститут конституційної скарги досить широко використовується органами конституційної юрисдикції. Зокрема, такий інститут функціонує у Словаччині — з 1992 року, Чехії — з 1993 року, Угорщині — з 2011 року. Класична модель конституційної скарги функціонує в Німеччині з 1954 року, при цьому в такій моделі можливе оскарження не лише законів, а й усіх нормативно-правових актів, прийнятих компетентними органами. Відповідно до п. «б» ч. 1 ст. 162 Конституції Іспанії до суб'єктів подання конституційної скарги на порушення конституційних прав і свобод належать будь-які фізичні або юридичні особи, які посилаються на законні інтереси, а також Народний захисник і Прокуратура [42]. Цей інститут також існує в таких країнах, як Албанія, Андорра, Білорусь, Угорщина, Іспанія, Кіпр, Македонія, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чехія, Швейцарія та інших. Нині тільки в деяких країнах Європи з системою централізованого конституційного контролю не розглядають конституційні скарги (Болгарія, Литва, Люксембург, Молдова, Румунія, Сербія і Чорногорія, Франція) [90, с. 56].

Отже, у деяких європейських країнах інститут конституційної скарги діє уже давно. При цьому практика цих держав свідчить про те, що запровадження такого механізму захисту прав людини є досить ефективною.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що більшість науковців-правознавців позитивно ставиться до запровадження конституційної скарги. Так, слід погодитись з П. Б. Євграфовим, який, зазначаючи про важливу роль конституційної скарги як складової демократичної правової держави, наголошує на тому, що право громадян на конституційну скаргу є не тільки правовим інструментом захисту конституційних прав і свобод, а й орієнтиром для держави, яка зобов'язана дбати про людину, сприяти формуванню громадянського суспільства і відповідати за його безпеку [212, с. 85]. Тим паче, що цей орієнтир

чітко сформульований і в Основному Законі нашої держави — Конституції України, в якій найбільшою цінністю визнається людина, її права та свободи.

Фактично подібної точки зору дотримується й І. Юрійчук, який також наголошує на тому, що запровадження інституту конституційної скарги в Україні є важливим кроком до наближення національної правової системи України до європейських та міжнародних стандартів захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб при здійсненні конституційного правосуддя [269]. Особливого значення це питання набуває із бажанням нашої держави стати членом європейської спільноти.

Підтримує позиції вищезгаданих науковців і А. Крусян, яка, досліджуючи конституційно-правові засади запровадження конституційної скарги в Україні, зазначає, що конституційна скарга є особливим, субсидіарним інструментом захисту прав і свобод людини, у тому числі й від порушень з боку держави, тому її впровадження в Україні сприятиме становленню та розвитку сучасного українського конституціоналізму [113, с. 31]. Автор наголошує на тому, що запровадження конституційної скарги сприятиме реалізації гарантованих Конституцією України прав і свобод, недопущенню свавілля з боку владних структур та посадовців, а також зменшенню звернень громадян України до ЄСПЛ.

Підтвердженням доцільності запровадження такої форми звернення громадян та юридичних осіб до КСУ є офіційні статистичні дані. Зокрема, за період з 01 січня 2018 р. по 31 липня 2018 р. Конституційним Судом України було отримано 368 конституційних скарг, а вже станом на 31 грудня 2018 року на розгляді КСУ перебувало 690 конституційних скарг. Як бачимо, кількість звернень до КСУ у формі конституційної скарги має тенденцію до зростання. При цьому, порівняно з кількістю поданих до КСУ конституційних подань та конституційних звернень за аналізований період, конституційних скарг значно більше. Таке становище було прогнозованим. Адже стан додержання Конституції України та забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина є не найкращим. Крім того, нерідко органи державної влади своїми діями та рішеннями звужують зміст й обсяг

конституційних гарантій, а не рідко взагалі не відповідають змісту Конституції України.

Водночас необхідно погодитись і з тими науковцями, які наголошують на обмеженості можливостей громадян щодо звернення до КСУ за конституційною скаргою. Так, Д. С. Терлецький наголошує на тому, що обмеження нормативних актів, які можуть бути оскаржені у КСУ, виключно законами України певною мірою нівелює потенціал інституту конституційної скарги [235, с. 22]. Це обмеження фактично не дозволяє особі звертатись до КСУ щодо неконституційності підзаконних нормативно-правових актів, на які не рідко у своїх рішеннях посиляються суди.

Щодо доцільності розширення переліку нормативно-правових актів, які можуть бути оскаржені особами в КСУ, наголошує і М. Гультай. Вчений, аналізуючи перспективи запровадження конституційної скарги у правову систему України, вважає за доцільне передбачити право фізичних та юридичних осіб після вичерпання всіх національних засобів правового захисту подавати скаргу до КСУ щодо конституційності й законів України, інших правових актів вищих органів державної влади у тих випадках, коли їх застосування призвело до порушення конституційних прав і свобод цих осіб [44, с. 27]. Фактично такої ж позиції дотримуються А. Крусян. Науковець наголошує на тому, що до предмета конституційної скарги слід віднести перелік всіх актів, визначених у ч. 1 ст. 150 Конституції України. Адже це відповідало б логіці кореспондування та системної змістовності конституційних положень стосовно повноважень Конституційного Суду України [113, с. 33]. Це безперечно розширить можливості захисту прав і свобод фізичних та юридичних осіб.

Також цілком слушними є зауваження Д. С. Терлецького з приводу того, що, зважаючи на вибрану модель конституційної скарги, поза межами конституційного контролю залишилося неправильне тлумачення й застосування судами оскаржувальних у КСУ законів України [235, с. 22]. Зміни, внесені у законодавство України Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII [174] фактично виключили із

повноважень КСУ тлумачення законів. Також на сьогодні ані Конституція України, ані Закон України «Про Конституційний Суд України» не передбачає права особи на звернення до КСУ щодо тлумачення. Вищезазначені зміни фактично позбавили громадян, іноземців, осіб без громадянства, об'єднання громадян та органи місцевого самоврядування можливості звертатись до КСУ щодо тлумачення Конституції України.

Відповідно до ст. 151-1 Конституції України [99] та ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], як ми уже зазначали вище, фізична та юридична особа (крім юридичної особи публічного права) може звернутися до КСУ з конституційною скаргою щодо перевірки на конституційність закону України чи його окремих положень, який було застосовано судом у їхній справі. Однак, на наш погляд, розглядаючи справу фізичної чи юридичної особи, суд може неправильно розтлумачити і, відповідно, застосувати положення як закону, так і Конституції України. Хибне розуміння суду може призвести до прийняття фактично неконституційного рішення. У цьому разі КСУ за конституційною скаргою фізичної чи юридичної особи, на наш погляд, повинен не тільки перевірити на конституційність застосованого Судом закону або окремих його положень, а й роз'яснити (розтлумачити) їх з метою подальшого правильного застосування. Однак у своїх офіційних роз'ясненнях щодо запроваджених змін та особливостей звернення фізичних та юридичних (крім юридичних осіб публічного права) осіб КСУ наголошує на тому, що офіційне тлумачення Конституції України він здійснює виключно за конституційними поданнями Президента України, щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Відповідно, право на роз'яснення КСУ положень Конституції України мають тільки вищі органи державної влади.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що запроваджена модель конституційної скарги значно обмежує коло питань, з яких можуть звернутися фізичні та юридичні особи до КСУ. Небажання перевантажувати КСУ розглядом звернень зазначених осіб щодо тлумачення Конституції України

фактично не дає їм змоги належним чином застосовувати та захищати свої права. Залишається тільки можливість подання заяви до ЄСПЛ.

У цілому процес тлумачення Конституції України, здійснюваний КСУ, розпочинається зі з'ясування уповноваженими суб'єктами необхідності у такому тлумаченні й подачі до Секретаріату КСУ відповідно оформленого конституційного подання. Так, за період з січня по липень 2018 року до КСУ було подано 2 конституційних подання щодо офіційного тлумачення Конституції України.

Конституційне подання щодо тлумачення Конституції України чи окремих її положень має певну форму і повинно містити певний перелік необхідних реквізитів. Так, згідно з ч. 2 ст. 52 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] чітко визначаються критерії прийнятності конституційного подання. Зокрема, у ньому повинно бути зазначено суб'єкт права на конституційне подання чи відомості про представника суб'єкта права на конституційне подання. Зазначене положення вказує на те, що конституційне подання може бути подане безпосередньо самим уповноваженим суб'єктом або його представником.

Питання представництва Президента України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Верховної Ради Автономної Республіки Крим регламентуються відповідними нормативно-правовими актами. Так, згідно з п. 1 Положення про Представника Президента України у Конституційному Суді України Представник Президента України у Конституційному Суді України є особою, яка уповноважується Президентом України представляти на постійній основі у Конституційному Суді України Президента України як суб'єкта права на конституційне подання, брати участь у конституційному провадженні. При цьому згідно з п. 5 цього Положення Представник Президента України координує підготовку проектів конституційних подань Президента України до Конституційного Суду України, відповідних документів та матеріалів, що підлягають розгляду Конституційним Судом України (ч. 1 п. 5). Також за дорученням Президента України він може вносити зміни та уточнення до конституційних подань, внесених до Конституційного Суду України Президентом України, позиції глави держави щодо конституційних подань інших

суб'єктів права на конституційне подання, у тому числі під час розгляду справ Конституційним Судом України (ч. 3 п. 5) та ін.

Подібними повноваженнями наділений і Представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Зокрема, відповідно до Положення про Представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [166] він може за дорученням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини брати участь у підготовці подань, діяти від імені Уповноваженого та представляти його інтереси з усіма правами, що надані чинним законодавством, та ін.

Слід зазначити, що Верховна Рада України відповідно до ст. 52 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] не є суб'єктом права на конституційне подання. Таким правом наділені тільки народні депутати. При цьому цей Закон передбачає не індивідуальне, а колективне звернення народних депутатів до КСУ щодо тлумачення Конституції України. Відповідно, до Секретаріату КСУ має бути подане конституційне подання з підписами не менше 45 народних депутатів.

Якщо ВРУ, як ми зазначили вище, не є суб'єктом конституційного подання, то на відміну від неї Верховна Рада Автономної Республіки Крим є таким суб'єктом. Інтереси останньої може представляти її офіційний представник. Однак враховуючи події останніх років, рішення ВРУ про дострокове припинення повноважень ВР АРК [175], а також анексію Криму РФ, на сьогодні цей орган державної влади є фактично не дієвим. Разом з тим слід віддати належне законодавцю, який наділив у новому Законі України «Про Конституційний Суд України» [180] ВР АРК належним статусом і надав можливість після припинення обставин, які унеможлиблюють її законне формування та діяльність, представляти свої інтереси й інтереси АРК у КСУ.

Окрім відомостей про суб'єкта конституційного подання чи його представника, згідно з ч. 2 ст. 52 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] конституційне подання також повинно містити документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, із

зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта, а також перелік документів і матеріалів, що додаються.

Отже, приводом звернення до КСУ та подальшого розгляду ним справи щодо тлумачення Конституції України є наявність відповідно оформленого конституційного подання уповноважених суб'єктів.

Підставою конституційного подання згідно з ч. 4 ст. 51 Закону України «Про Конституційний Суд України» є потреба у тлумаченні положень Конституції України. Тобто подання має містити обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні (ч. 4 ст. 51). При цьому новий Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180], на відміну від попереднього [179], чітко не визначає таких підстав. Зокрема, у ст. 93–94 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [179] підставами для звернення до КСУ з питань тлумачення Конституції України було визначено: наявність неоднозначного застосування положень Конституції України та практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Конституції України.

Слід погодитись з І. Д. Сліденком, який зазначає, що категорії «практична необхідність» та «неоднозначне застосування» невизначені у нормативному аспекті, що породжує безліч проблем на практиці. Відповідно, вимагає нормативного закріплення зазначених термінів. З позиції науковця простежується зв'язок між практичною необхідністю, невизначеністю положень Конституції України та діяльністю суб'єкта конституційного подання [223, с. 118–119]. Така невизначеність фактично створює конфліктну ситуацію у діяльності цього суб'єкта, що спричиняє практичну необхідність у здійсненні тлумачення зазначених положень.

Питання категорії «практична необхідність» були причиною дискурсу і в рамках КСУ. Так, суддя КСУ І. Д. Сліденко, аналізуючи одну зі справ щодо тлумачення окремих положень Конституції України, наголошує на тому, що практична необхідність є наслідком певної практики, тобто діяльності, яка здійснюється для досягнення певної мети [151]. Враховуючи таке загальне

розуміння практичної необхідності, можемо стверджувати, що для обґрунтування конституційного подання доцільно вказати на відсутність однозначного розуміння положень Конституції у зв'язку з практикою їх застосування уповноваженими суб'єктами, а також на ті конфліктні ситуації, які породжуються такою невизначеністю.

Аналіз конституційних подань до КСУ щодо тлумачення положень Конституції України свідчить про те, що уповноважені суб'єкти здебільшого аргументують їх тим, що неоднозначне розуміння та викривлене тлумачення цих положень призводить до неоднозначної практики їх застосування органами публічної влади, що, у свою чергу, перешкоджає належній реалізації повноважень, прав та свобод. Так, у конституційному поданні 59 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 62, ч. 1, 3 ст. 80 Конституції України як аргумент необхідності тлумачення КСУ зазначених положень висувають неоднозначне розуміння та викривлене тлумачення цих норм, що призводить до грубого порушення гарантій діяльності народних депутатів. При цьому в поданні здійснюється аналіз законодавства України, який встановлює гарантії діяльності народних депутатів, наводяться приклади таких порушень. У конституційному поданні Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 9 Конституції України від 05 жовтня 2017 р. № 1-2245/17-107 наголошується на неоднозначному застосуванні судами положень ст. 9 Конституції України, неоднакове розуміння судами місця та ролі Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року як міжнародного договору в національній правовій системі, а також рішень Європейського суду з прав людини.

Отже, підставами для звернення до КСУ з питань тлумачення Конституції України є:

- неоднозначне розуміння та викривлене тлумачення положень Конституції України органами публічної влади;
- породження конфліктних ситуацій;
- різна практика органів публічної влади при застосуванні положень Конституції України, що призводить до порушень прав і свобод особи.

Слід зазначити, що згідно зі ст. 62 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] КСУ може відмовити у відкритті конституційного провадження у зв'язку з невідповідністю конституційного подання встановленим вимогам. До таких вимог належить і відповідне обґрунтування підстав конституційного подання до КСУ. Отже, при відсутності належного обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні, КСУ може відмовити у розгляді конституційного подання.

Аналіз практики КСУ свідчить про те, що нерідко суб'єкти конституційного подання не належним чином обґрунтовують необхідність здійснення офіційного тлумачення положень Конституції України, що призводить до відмови у відкритті відповідного конституційного провадження. Так, Велика палата КСУ своєю ухвалою від 31 травня 2018 р. № 28-у/2018 відмовила у відкритті конституційного провадження за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 9 Конституції України [173].

Іще однією вимогою прийнятності конституційного подання КСУ щодо тлумачення Конституції України є те, що воно повинно бути оформлене державною мовою (ч. 1 ст. 74 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]). Така вимога є не особливістю, а скоріше логічною практикою усіх органів державної влади.

Конституційне подання надсилається поштою або подається безпосередньо уповноваженими суб'єктами до Секретаріату КСУ, який згідно з п. 6 ч. 2 ст. 44 та ч. 1 ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] здійснює його реєстрацію. При цьому відповідність його оформлення не має значення. Усі без винятку конституційні подання підлягають реєстрації шляхом внесення інформації про них до автоматизованої системи «Документообіг КСУ» із проставлянням автоматично сформованого унікального реєстраційного індексу, дати та часу надходження (ч. 6 § 39 Регламенту КСУ). Інформація про звернення до Суду із зазначенням дати надходження та реєстраційного номера кожного з них розміщується на веб-сайті (ч. 7 § 39 Регламенту КСУ) [191]. Далі, згідно з п. 6 ч. 2 ст. 44 та ч. 2 ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], ч. 8

§ 39 Регламенту КСУ [191] Секретаріат здійснює їх попередню перевірку на відповідність законодавчо встановленій формі протягом одного робочого дня з дня їх реєстрації.

Доцільно звернути увагу на те, що фактично такі ж вимоги встановлюються і для конституційної скарги. Однак п. 2 ч. 3 ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] передбачає у разі невідповідності форми конституційної скарги право уповноваженого суб'єкта повторно звернутися до КСУ з належно оформленими документами. У той же час такого права для суб'єктів конституційного подання ні у Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], ані у Регламенті КСУ не визначено. Безперечно, враховуючи особливості правового статусу суб'єктів конституційного подання, ніби не виникає питань із належним оформленням останнього. Усі вони, на відміну від фізичних осіб, повинні бути обізнані з особливостями документообігу, порядком оформлення, реєстрації документів тощо. Однак, як свідчить практика, існують поодинокі випадки неправильного оформлення відповідних документів. Цей факт, безперечно, повинен бути підставою для відмовлення у розгляді справи. Проте, на наш погляд, це не може бути підставою для відмови у їх розгляді за умови виправлення недоліків та належного оформлення. Отже, *пропонуємо доповнити положення ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України» та Регламент КСУ положенням, яке б встановлювало право повторного звернення суб'єкта уповноваженого на конституційне подання з дотриманням законодавчо встановлених вимог.*

Для забезпечення повноти, всебічності процесу офіційного тлумачення варто зазначити, що він ділиться на стадії, послідовність яких має на меті з'ясування та роз'яснення волі законодавця. Стадія в правовому значенні, зокрема, і в конституційному судочинстві, є одним із послідовних специфічних етапів процесу офіційної інтерпретації Основного Закону України. При цьому слід зазначити, що в конституційно-процесуальному праві стадії конституційного судочинства найповніше знаходять свій вираз у стадіях конституційного провадження.

На нашу думку, стадія правотлумачного процесу – це не лише врегульовані законом дії органу конституційної юрисдикції та учасників конституційного

процесу, а й безліч судових прецедентів, правових звичаїв і традицій тощо, яких неухильно дотримуються судді КСУ.

Враховуючи наведене є можливість охарактеризувати кожну зі стадій правотлумачного процесу в Україні.

Перша стадія правотлумачного процесу, здійснюваного КСУ, не обмежується реєстрацією та попередньою перевіркою конституційних подань на відповідність встановленій формі. У межах цієї стадії Секретаріат, згідно з ч. 9 § 39 Регламенту КСУ [191], після попередньої перевірки конституційного подання не пізніше наступного робочого дня з дня реєстрації передає його Судді-доповідачу згідно з розподілом.

Відповідно до ч. 1 ст. 59 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] та ч. 1 § 41 Регламенту КСУ [191] Суддя-доповідач визначається шляхом розподілу звернень до КСУ між Суддями по чергові, в алфавітному порядку з урахуванням прізвища, імені та по батькові, за датою надходження та номером реєстрації безвідносно до форми звернення. Після попередньої перевірки конституційного подання не пізніше наступного робочого дня з дня реєстрації передає його Судді-доповідачу згідно з розподілом (ч. 2 § 41 Регламенту КСУ) [191].

Отже, у межах *першої стадії* правотлумачного процесу з'ясовується наявність у суб'єкта звернення до КСУ права на конституційне подання щодо тлумачення Конституції України, перевіряється відповідність форми такого звернення, здійснюється його реєстрація.

У рамках *другої стадії* правотлумачного процесу КСУ Суддею-доповідачем вивчаються звернення та здійснюється підготовка попереднього висновку. Так, отримавши конституційне подання уповноважених суб'єктів щодо тлумачення Конституції України, призначений Суддя-доповідач приступає до його вивчення та, відповідно до ч. 4 ст. 59 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], готує матеріали даної справи до подальшого розгляду. При цьому в межах своєї компетенції він може:

➤ витребувати документи, матеріали та інші відомості, що стосуються справи, від суб'єкта звернення, органів публічної влади, а також підприємств,

установ, організацій не залежно від форми власності, політичних партій та громадських об'єднань (п. 2 ч. 4 ст. 59 Закону України «Про Конституційний Суд України») [180]. Такі матеріали можуть, наприклад, надати допомогу у визначенні проблем практичного застосування положень Конституції України, дослідити нормативно-правові акти на відповідність Основному Закону держави тощо;

➤ давати доручення Секретаріату та встановлювати строки їх виконання (п. 3 ч. 4 ст. 59 Закону України «Про Конституційний Суд України») [180] щодо підготовки довідкових, інформаційних та інших матеріалів з питань конституційного провадження;

➤ залучати спеціалістів (п. 4 ч. 4 ст. 59 Закону України «Про Конституційний Суд України») [180], особливо фахівців-конституціоналістів наукових установ та вищих закладів освіти, які можуть надати консультативну та професійну допомогу в з'ясуванні сутності й змісту положення Конституції України, яке підлягає тлумаченню, тощо.

У разі, якщо з поважних причин Суддя-доповідач не може упродовж трьох місяців здійснити підготовку матеріалів справи до розгляду або подав заяву про самовідвід, то Колегія, до складу якої він входить, може ухвалити рішення про заміну. При цьому ч. 2 ст. 59 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] не подає повного переліку поважних причин, за яких визначений Суддя-доповідач може бути замінений іншим і передає повноваження щодо вирішення цього питання відповідній Колегії. Щодо самовідводу Судді-доповідача, то підстави, за яких він може його здійснити, чітко визначаються ст. 60 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. При цьому за наявності таких підстав Суддя-доповідач протягом одного робочого дня повинен письмово поінформувати про це КСУ та заявити про свій самовідвід.

Слід зазначити, що ст. 60 Закону України «Про Конституційний Суд України» та § 44 Регламенту КСУ повністю відповідають положенням Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII [176] і стосуються не тільки Судді-доповідача, а й усіх суддів КСУ та інших учасників конституційного провадження у справі щодо офіційного тлумачення Конституції України.

Доцільно зазначити, що згідно з п. 6 ч. 2 ст. 44 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] та § 42 Регламенту КСУ [191] значну допомогу у підготовці матеріалів та висновків Судді-доповідачу надає Секретаріат КСУ. Саме він виконує у визначені строки доручення Судді-доповідача та здійснює підготовку попереднього висновку про наявність підстав для відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження у справі за конституційними поданнями, які враховуються при підготовці проекту ухвали Колегії КСУ.

У цілому на Секретаріат покладається досить широке коло повноважень щодо забезпечення діяльності КСУ. Усі ці повноваження чітко визначені у ст. 44 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]. Завдання і функції Секретаріату визначаються згідно із Законом України «Про Конституційний Суд України», Регламентом КСУ та Положенням про Секретаріат КСУ (ч. 1 § 37 Регламенту КСУ). Однак аналіз чинного Положення про Секретаріат КСУ, затвердженого рішенням КСУ від 21 грудня 2011 р. № 26-р/2011 [167], не відповідає Конституції України, Закону України «Про Конституційний Суд України» та Регламенту КСУ. Зокрема, як приклад можна навести положення п. 1 чинного на сьогодні Положення про Секретаріат, де встановлюється, що відповідно до ст. 32 Закону України «Про Конституційний Суд України» він здійснює організаційне, науково-експертне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Конституційного Суду України. Це не відповідає чинному Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], у якому питання щодо діяльності Секретаріату регламентуються не ст. 32, а ст. 44, де встановлюється, що останній Секретаріат здійснює організаційне, аналітичне, юридичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності КСУ. Можна навести й інші випадки невідповідності, зумовлені, на наш погляд тим, що чинне Положення про Секретаріат КСУ приймалось у відповідності до попереднього Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [179]. Таким чином, *постає необхідність внесення відповідних змін або якнайшвидшого прийняття нового Положення про Секретаріат КСУ, яке б відповідало законодавству України.*

Судді-доповідачу на вивчення конституційного подання та необхідних матеріалів згідно з ч. 3 § 43 Регламенту КСУ [191] надається двадцятиденний строк з дня визначення останнього. Упродовж цього строку він також здійснює підготовку проекту ухвали про відкриття конституційного провадження або про відмову у відкритті конституційного провадження у справі щодо тлумачення Конституції України та подає їх на розгляд відповідної Колегії КСУ.

Зазначене вище дає змогу стверджувати, що *друга стадія правотлумачного процесу*, здійснювана КСУ, є однією із найважливіших, адже саме під час неї здійснюються процесуальні дії щодо вивчення конституційних подань Суддею-доповідачем, а також тих обґрунтувань, що є підставою такого звернення. Адже неоднозначне розуміння, а тим більше неоднакове їх практичне застосування, створюють конфліктні ситуації, фактично унеможлиблюють повноцінне та ефективне виконання повноважень суб'єктами звернення.

Важливим є і етап підготовки Суддею-доповідачем попереднього висновку, в процесі якого вивчаються допоміжні матеріали справи, історичні факти, погляди вчених-правознавців, експертів та практиків, а також національна та зарубіжна практика. Саме під час тлумачення-з'ясування Суддею-доповідачем здійснюється пізнавальна функція правотлумачного процесу. Вона передбачає внутрішню інтелектуальну діяльність Судді-доповідача, під час якої відбувається усвідомлення дійсного сенсу положень Конституції України, які підлягають офіційному тлумаченню відповідно до конституційного подання. Результати процесу тлумачення-з'ясування стають основою для проекту рішення у справі.

Важливою у правотлумачному процесі КСУ є *третьа стадія*, у рамках якої вирішується питання щодо *відкриття чи відмови у відкритті конституційного провадження*. Так, на підставі висновків, отриманих у ході розгляду матеріалів конституційного подання та проекту рішення про відкриття чи відмову у відкритті конституційного провадження щодо тлумачення Конституції України, на засіданні Колегії КСУ не пізніше одного місяця з дня визначення Суддею-доповідача шляхом голосування більшістю голосів від її складу приймається відповідна ухвала. Цей строк за клопотанням Суддею-доповідача може бути подовжено на засіданні Великої

палати (ч. 4 ст. 61 Закону України «Про Конституційний Суд України») [180]. Однак слід зазначити, що законодавством не встановлюється максимальний термін продовження розгляду конституційного подання щодо тлумачення Конституції України. На наш погляд, це може призвести до не обґрунтованого затягування процесу розгляду справи. Тож вважаємо, що *ст. 61 Закону України «Про Конституційний Суд України» доречно доповнити положенням, яке б встановлювало можливість продовження терміну розгляду конституційного подання та ухвали рішення про відкриття чи відмову у відкритті конституційного провадження щодо тлумачення Конституції України іще на один місяць.*

Позитивним є те, що згідно з п. 2 ч. 2 ст. 61 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] у разі незгоди з ухвалою Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі Велика палата може прийняти ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням щодо тлумачення Конституції України. Відповідно рішення Колегії КСУ може бути переглянуто на користь суб'єкта конституційного подання. При цьому про факт відкриття відповідного конституційного провадження повідомляються суб'єкти звернення у 10-денний строк з дня постановлення про це ухвали (ч. 7 ст. 61).

Слід зазначити, що з прийняттям ухвали про відкриття конституційного провадження у справі про офіційне тлумачення Конституції України набирає чинності ч. 2 ст. 75 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], де встановлюється строк конституційного провадження — не більше шести місяців. У разі визнання конституційного подання невідкладним, строк розгляду відповідної справи зменшується до одного календарного місяця (п. 3 ч. 3 ст. 75).

Після постановлення ухвали про відкриття конституційного провадження щодо тлумачення Конституції України Секретаріат КСУ оформляє матеріали справи (ч. 5 § 45 Регламенту КСУ) і за пропозицією Судді-доповідача у справі Голова КСУ або його заступник призначає її для розгляду на засіданні Великої палати з метою вирішення питань про форму, строки конституційного провадження та інших організаційних питань (ч. 6 § 45 Регламенту КСУ) [191]. Рішення щодо дати

розгляду справи за конституційним поданням щодо тлумачення Конституції України згідно з ч. 6 ст. 61 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] приймається Великою палатою КСУ, зокрема Головою КСУ чи його заступником.

Слід також звернути увагу на те, що згідно з ч. 1 ст. 63 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] суб'єкт конституційного подання за своєю письмовою заявою може відкликати своє звернення до КСУ в будь-який час після відкриття конституційного провадження. Водночас законодавством встановлюється і обмеження щодо відкликання такого звернення. Зокрема, положення зазначеної статті Закону встановлюють, що відкликати своє звернення суб'єкт конституційного подання може лише до переходу Суду в закриту частину пленарного засідання для ухвалення рішення чи надання висновку. Така вимога, безперечно, є логічною, адже КСУ, відповідно до звернення, визнав необхідність здійснення тлумачення положень Конституції України та вже здійснив певні процесуальні дії правотлумачного процесу. Крім того, подальший розгляд справи та відповідне рішення, у якому буде роз'яснено відповідне положення Конституції України може бути використано в правозастосовній практиці й інших органів та посадових осіб публічної влади.

Здійснений аналіз дає змогу відзначити законодавчо закріплену логічну послідовність процесуальних дій *третьої стадії* правотлумачного процесу, здійснюваного КСУ за конституційним поданням. Особливістю цієї стадії конституційного провадження є те, що чітко визначаються строки здійснення відповідних процесуальних дій.

Аналіз стадії відкриття чи відмови у відкритті конституційного провадження у справі щодо тлумачення Конституції України буде неповним, якщо не розглянути деякі позиції науковців щодо неї. Так, на думку І. О. Нікітіної уявляється доцільним на законодавчому рівні поділити стадію відкриття (або відмови у відкритті) провадження у справі на три: по-перше, вивчення конституційного подання або конституційного звернення у Секретаріаті Конституційного Суду України; по-друге, розгляд справи Колегією Конституційного Суду України; по-третє, підготовка

Суддею-доповідачем справи до розгляду Конституційним Судом України. Однак, на наш погляд, автор виокремлює процедури, які являють собою певні самостійні цикли, що мають місце в рамках аналізованої стадії правотлумачного процесу.

Погоджуючись з тим, що функції та повноваження Секретаріату КСУ є досить широкими, на наш погляд, не виправданою є позиція Ю. Н. Тодики, який пропонує виділити окремо стадію вивчення матеріалів справи. Адже стадія має завершальний характер, а Секретаріат здійснює фактично тільки аналіз конституційних подань щодо їх відповідності законодавчо встановленій формі. У цьому разі не вирішується питання щодо доцільності відкриття чи відмови у відкритті конституційного провадження, а здійснюється суто формальна перевірка.

Однією із найважливіших *стадій* правотлумачного процесу є *розгляд справи у КСУ*. Відкривши конституційне провадження за конституційним поданням уповноважених суб'єктів щодо тлумачення положень Конституції України, КСУ приступає безпосередньо до розгляду цієї справи. Згідно з ч. 2 ст. 64 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] та ч. 3 § 49 Регламенту КСУ [191] основною формою розгляду справи є письмове провадження, хоча КСУ може прийняти рішення і проводити його в цілому чи частково у формі усного провадження. Враховуючи специфіку правотлумачної діяльності КСУ, відповідне конституційне провадження зазвичай Суд здійснює саме у письмовій формі. При цьому розгляд справ на засіданнях Великої палати здійснюється відкрито, за винятком частини, коли ухвалюється рішення, надається висновок, постановляється ухвала Суду (ч. 5 § 49 Регламенту КСУ [191]).

Згідно з ч. 1 ст. 65 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] конституційне провадження, у тому числі й щодо тлумачення Конституції України, здійснюється на пленарних засіданнях Великої палати. При цьому її засідання є повноважним, якщо на ньому присутні щонайменше 12 суддів Конституційного Суду (ч. 2 ст. 66).

Особливості проведення відкритої та закритої частин пленарного засідання Великої палати КСУ чітко регламентуються Регламентом КСУ [191]. Так, згідно з ч. 5 § 53 Регламенту КСУ [191] на відкритій частині пленарного засідання Великої

палати Суддя-доповідач у справі викладає зміст звернення до КСУ та підстави для відкриття конституційного провадження у справі. У свою чергу, на закриту частину пленарного засідання Великої палати Суддя-доповідач у справі щодо тлумачення Конституції України вносить питання для обговорення, а також може надати підготовлений проект резолютивної частини чи акта КСУ в цілому. При цьому Суддя-доповідач не пізніше як за три робочих дні до пленарного засідання надає для ознайомлення підготовлений ним проект акта чи його резолютивної частини Суддям КСУ (ч. 7 § 53).

У ході обговорення на закритій частині пленарного засідання Великої палати щодо тлумачення положень Конституції України судді КСУ викладають свої думки, вносять пропозиції та поправки до проекту інтерпретаційного акта. При цьому, згідно з ч. 8 § 53 Регламенту КСУ [191], тривалість та кількість таких виступів суддів КСУ не обмежується.

Отже, на відкритій частині пленарного засідання Великої палати КСУ Судді ознайомлюються зі змістом звернення уповноваженого суб'єкта, матеріалами по справі. На закритій частині дискутуючи Судді встановлюють сенс тлумачної норми Конституції України та обговорюють проект їх рішення.

Слід зазначити, що згідно з ч. 1 ст. 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] КСУ для забезпечення об'єктивного і повного розгляду справи, у тому числі щодо тлумачення Конституції України, може залучати експертів, спеціалістів та інших осіб. Як свідчить практика, здебільшого при розгляді справи щодо тлумачення Конституції України залучаються знані вчені-конституціоналісти, колективи науковців вищих закладів освіти, науково-дослідних інститутів, які надають свої експертні висновки та висловлюють власну позицію щодо положень Конституції України, які підлягають тлумаченню відповідно до відкритого конституційного провадження. Про залучення цих спеціалістів та експертів на засіданні чи на пленарному засіданні приймається відповідна ухвала Колегії КСУ чи Великої палати КСУ (ч. 2 ст. 70).

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що саме на стадії розгляду справи у КСУ встановлюється сенс положень Конституції України, які

підлягали тлумаченню відповідно до конституційного подання уповноважених суб'єктів.

Не менш важливе значення у правотлумачному процесі КСУ має і *п'ята стадія* — *прийняття та оприлюднення рішення КСУ*. Саме в межах зазначеної стадії підготовлений проект інтерпретаційного акта КСУ та пропозиції і поправки до нього надаються суддям, які беруть участь у розгляді справи для ознайомлення. При цьому, згідно з ч. 9 § 53 Регламенту КСУ [191], на це їм виділяється не менше як три робочих дні. Судді КСУ можуть також вносити свої альтернативні проекти акта КСУ, які за своєю суттю можуть відрізнятися від проекту, запропонованого Суддею-доповідачем. Далі на пленарному засіданні за кожну пропозицію та поправку проводиться голосування окремо. Це дає можливість об'єктивно підійти до вирішення справи та, врахувавши позиції кожного із суддів, віднайти те тлумачення, яке буде найбільш прийнятним.

Згідно з ч. 11 ст. 66 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] рішення Суду є ухваленим Великою палатою, а його висновок — наданим, якщо за це проголосувало щонайменше 10 суддів Конституційного Суду. При цьому результати конституційного провадження за конституційним поданням щодо офіційного тлумачення Конституції України ухвалює Велика палата своїм рішенням (п. 1 ч. 1 ст. 84). Це рішення ухвалюється на закритій частині пленарного засідання Великої палати поіменним голосуванням суддів Конституційного Суду, які розглядали справу (ч. 2 ст. 88). При цьому жоден Суддя, який брав участь у розгляді справи щодо тлумачення Конституції України не має права утримуватися від голосування (ч. 4 ст. 84) чи його підписання (п. 2 ч. 5 ст. 84).

Рішення КСУ в справі щодо тлумачення Конституції України вирізняється тим, що воно містить:

- вступну частину, де вказуються реєстраційні дані рішення, склад КСУ та учасники відповідного конституційного провадження;
- описову частину, де викладаються вимоги конституційного подання;
- мотивувальну частину, у якій КСУ обґрунтовує своє рішення;

➤ резолютивну частину, де викладається позиція КСУ, розкривається сутність положення Конституції України, щодо якого було подано конституційне подання.

Така структура рішення КСУ впливає зі ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], у якій встановлюються вимоги до таких актів КСУ.

Слід зазначити про той позитивний факт, що, на відміну від Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [179], новий Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [180] передбачає можливість КСУ в мотивувальній або резолютивній частині рішення, а також в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Великою палатою, викласти свою юридичну позицію (ст. 92). Також цей Закон встановлює право КСУ розвивати і конкретизувати юридичну позицію Суду у своїх наступних актах, змінювати свою юридичну позицію за умови суттєвих змін нормативного регулювання, яким він керувався попередньо, чи за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України (ч. 2 ст. 92).

Аналіз юридичної літератури свідчить про те, що серед науковців відсутній єдиний підхід щодо розуміння юридичної позиції. Так, Н. Вітрук під правовими позиціями розуміє правові висновки і подання Суду результаті інтерпретації ним духу й букви Конституції, тлумачення Судом конституційного змісту положень галузевих законів, інших нормативних актів у рамках його компетенції, що знімають невизначеність у конкретних конституційно-правових ситуаціях і є правовою підставою для підсумкових рішень Конституційного Суду [27, с. 95–96]. Таке розуміння правової позиції фактично розглядає її як висновки, здійснені КСУ в результаті правотлумачної діяльності, яка має колегіальний характер і спрямована на усунення невизначеності положень Конституції України щодо конкретної конституційно-правової ситуації.

Такої ж позиції дотримується і Д. Терлецький. Автор вважає доцільним сприймати правові позиції як певний системний феномен — нове правове явище. При цьому, науковець пропонує розглядати правові позиції як сукупність правових аргументів або правових висновків, наданих Конституційним Судом України в контексті системного розуміння і тлумачення Конституції України, які виступають правовою основою резолютивної частини актів конституційного судочинства, які здатні через свій переважно загальний характер та визначальне значення мати самостійне життя. Тобто правові позиції Конституційного Суду України поширюються не тільки на конкретний випадок у зв'язку з перевіркою конституційності акта (норми), а й на аналогічні за юридичною природою [234, с. 184–185]. Таке розуміння правових позицій КСУ фактично підкреслює їх важливість та обов'язковість для правозастосовної практики в цілому.

Слід погодитись з М. В. Тесленко, який наголошує на тому, що першоджерелом правової позиції є наукова, на підставі якої формується її судова воля. Проявом судової волі є інтелектуальна діяльність щодо з'ясування і роз'яснення волі Основного Закону, матеріалізованої в його нормах, а також застосування всієї сукупності способів і прийомів тлумачення, які допомагають визначити єдине можливе розуміння суті предмета конституційного розгляду [238, с. 37]. Автор розкриває сутність правової позиції і розглядає її як прояв судової волі. Адже саме в рамках інтелектуально-вольової діяльності суддів КСУ фактично здійснюється з'ясування смислу положень Конституції України, а під час їхнього дискурсу формується єдине узгоджене розуміння даних положень, єдина правова позиція, яка усуває невизначеності в конкретній конституційно-правовій ситуації.

Досліджуючи юридичну силу та значення правових позицій, М. В. Тесленко також пропонує виокремлювати два основні види. Перший, на думку науковця, формулюється у результаті офіційного тлумачення Конституції України, а другий — повторного, з огляду на відповідність Конституції України положень законів та інших правових актів [238, с. 37]. Такий поділ фактично вказує на можливість перегляду правових позицій КСУ з урахуванням результатів тлумачення положень Конституції України, які уже мали місце по іншій справі.

Продовжуючи аналіз стадії прийняття та оприлюднення рішення КСУ щодо тлумачення Конституції України, слід зазначити, що незмінним залишилось право судді КСУ викласти у письмовій формі свою окрему думку, що додається до рішення КСУ в справі щодо тлумачення Конституції України та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті КСУ (ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]). При цьому, згідно з § 74 Регламенту КСУ [191] суддя КСУ може викласти свою окрему думку не пізніше дванадцятого робочого дня з дня ухвалення рішення.

Окрему думку судді не потрібно ототожнювати з юридичною позицією. Адже вона, на відміну від юридичної позиції КСУ, має індивідуальний характер. Така думка, як зазначає І. А. Кравець, є способом і процедурою інституалізації розбіжностей у стінах Конституційного Суду України й одночасно альтернативною аргументацією в питаннях конституційного тлумачення і конституційного контролю. Зазначене автором свідчить про те, що в окремій думці суддя КСУ фактично викладає власне бачення (розуміння) положень Конституції України, які підлягали тлумаченню за конституційним поданням та обґрунтовує його згоду чи незгоду з прийнятим рішенням КСУ в цілому чи його частиною.

Історія діяльності Конституційного Суду України свідчить про те, що окремі думки різняться з огляду на особливості справ. Окремі думки Суддів можуть стосуватися як доктринальних моментів, які не були належним чином враховані КСУ, або містити власні мотивування до прийнятого рішення, так і мати певне політико-правове значення [150]. Вони є індикатором якості прийнятого рішення КСУ. Адже велика кількість окремих думок суддів КСУ у справі вказує на те, що фактично все ж немає одностайності щодо прийнятого рішення. Такий «діалог із суспільством», беззаперечно, негативно впливає на статус КСУ як незалежного і деполітизованого органу влади. Водночас їх наявність дає можливість розкрити особливості справи, що розглядається, її складність та звернути увагу на ті моменти, які не були висвітлені у самому рішенні. Так, наприклад, у своїй окремій думці стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення

ч. 1 ст. 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) суддя КСУ М. І. Козюбра обґрунтовує, що обмеження кола суб'єктів права, на яких поширюється правило ч. 1 ст. 58 Конституції України, виключно фізичними особами не впливає і з системного аналізу Конституції України, на який є посилання в мотивувальній частині Рішення. У цьому обґрунтуванні суддя КСУ наголошує на тому, що КСУ у своєму рішенні не застосував історичний спосіб тлумачення та традиційну практику міжнародно-правового регулювання цього питання.

Право судді КСУ на окрему думку впливає із положень ст. 95 Регламенту Міжнародного суду ООН, у якому визначається, що кожен із суддів може, якщо побажає, додати до рішення виклад своєї окремої думки як при незгоді, так і при згоді з думкою більшості [192]. Те саме передбачено у ч. 2 ст. 45 Конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 року, у якій чітко визначається, що якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожен суддя має право викласти окрему думку [94]. Зазначені положення свідчать про те, що окрема думка є міжнародним правом Судді. У свою чергу, Україна, що як член ООН і Ради Європи є учасником Статуту Міжнародного суду ООН, а також ратифікувавши Конвенцію про захист прав та основоположних свобод 1950 року [181], взяла на себе зобов'язання неухильного їх виконання та приведення чинного законодавства у відповідність до них.

Отже, окрема думка судді КСУ є його правом на висловлення власної позиції у справі, яка розглядається КСУ, у тому числі й у справі щодо тлумачення Конституції України.

Аналіз юридичної літератури свідчить про існування різних підходів до визначення поняття «окрема думка судді». Так, М. В. Тесленко зазначає, що окрема думка судді — це його сформульоване ставлення до юридичного змісту питань, що були предметом розгляду, яке відрізняється від правових позицій Конституційного Суду України, викладених у його рішенні чи висновку [236, с. 160]. Таке розуміння фактично наголошує на тому, що окрема думка судді КСУ має місце у разі його

незгоди з рішенням КСУ. Однак, як ми уже зазначали вище, суддя КСУ може надати свою окрему думку, якщо він голосував за рішення, у тому числі й позитивно.

Заслугує на увагу точка зору І. Д. Сліденко, який зазначає, що окрема думка судді є формою визначення власної позиції судді в разі незгоди з прийнятим (наданим) рішенням (висновком) або викладенням обставин, що доповнюють мотивовану частину рішення (висновку) [244, с. 169]. Відповідно, окрема думка судді КСУ відображає його власну правову позицію у справі. При цьому, вона може містити обґрунтовану як незгоду із рішенням КСУ, так і уточнення прийнятого рішення.

Слід погодитись з А. Л. Кононовим, який наголошує на тому, що висловлювати й обстоювати свою думку — емоційно і психологічно складно, оскільки важко пересилити сумніви й уникнути впливу авторитетів, залишаючись у меншості серед своїх колег-суддів, кожен з яких є фахівцем найвищої кваліфікації. Особливо це проявляється стосовно щойно призначених суддів. Також правильною, на наш погляд, є позиція науковця про те, що право на окрему думку — це і захист репутації судді, сильний професійний стимул, психологічна гарантія, яка дає змогу відчувати особисту свободу й незалежність, цінність власного рішення і відповідальність за свій вибір. Адже право на окрему думку є однією з гарантій незалежності судді КСУ, а також показником його відповідальності за свої дії.

Слушними є і висновки І. М. Шевчука, який, досліджуючи правову природу окремої думки судді КСУ, стверджує, що остання сприяє пошуку істини, дає можливість зміцнити мотивувальну частину рішення КСУ, створює базу для глибокого вивчення проблеми та формування наукової доктрини [263, с. 162]. Дійсно, окрема думка судді КСУ, хоч і не має такої юридичної сили як рішення КСУ, однак може бути фундаментом для подальшого дослідження питань, які у ньому висвітлювались.

Фактично такої ж позиції дотримуються В. В. Колух, С. В. Різник та ін., наголошуючи на необхідності окремої думки судді. Науковці звертають увагу на те, що вона виступає засобом рівноправ'я суддів, їхнього вільного волевиявлення. Окрема думка є тим маркером, який визначає подальшу науково-практичну

дискусію, формує дискурс суспільно-політичного діалогу з важливих конституційних питань, які відбуваються на різних рівнях і між різними групами [92, с. 159]. Крім того, слід погодитись, що не кожна окрема думка судді має доктринальний характер та перспективу позитивного впливу на практику правотворення й правозастосування [194, с. 59–67]. Адже нерідко судді КСУ голосують за прийняте Судом рішення, а в окремій думці висловлюють протилежну позицію, чим намагаються уникнути суспільного осуду та політичної відповідальності.

Цікавою є також позиція О. К. Намясенко. Науковець наголошує на тому, що окрема думка судді КСУ не має обов'язкового значення і, відповідно, не породжує юридичних наслідків та не може розглядатися як джерело права [799, с. 182]. Такої ж позиції дотримується і Т. Хмарук [256, с. 41]. Погоджуючись із зазначеними науковцями твердженнями, знову ж хочеться наголосити на тому, що право на окрему думку є індикатором демократизму, засобом налагодження діалогу між КСУ та суспільством, а також фундаментом для подальших рішень і досліджень.

Враховуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що положення Закону України «Про Конституційний Суд України», які закріплюють право на юридичну позицію КСУ та на окрему думку Судді слугує свідченням демократизму конституційної юрисдикції України, його колективної та індивідуальної відповідальності перед суспільством, а також є способом обґрунтування прийнятих рішень КСУ й проявом їх легітимності.

Слід зазначити, що згідно з ч. 5 ст. 88 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] рішення КСУ у справі за конституційним провадженням щодо офіційного тлумачення є остаточним і не підлягає оскарженню. Тобто такі рішення КСУ не можуть бути оскаржені в жодній національній судовій інстанції. Вони є обов'язковими для усіх суб'єктів права.

Завершується п'ята стадія правотлумачного процесу, здійснювана КСУ, направленням учаснику відповідного конституційного провадження прийнятого рішення не пізніше наступного робочого дня після його ухвалення (ч. 6 ст. 88 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180]).

Враховуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що остання стадія правотлумачного процесу є не менш важливою за попередні. Саме на ній судді КСУ, завершивши процес усвідомлення положень Конституції України, які підлягали тлумаченню відповідно до конституційного подання уповноважених суб'єктів, здійснюють її роз'яснення, яке викладається у рішенні КСУ.

Слід погодитись з І. В. Корейбою, який зазначає, що у разі недотримання акта тлумачення це розцінюється як порушення конституційної норми, оскільки не може розумітися інакше, ніж це вказано у рішенні судового органу конституційного контролю [101, с. 18–19]. Відповідно рішення КСУ в справі про тлумачення Конституції України є під правовим захистом, як і положення самого Основного Закону держави.

Характеризуючи особливості актів КСУ з тлумачення Конституції, слід погодитись з Ю. М. Тодикою та І. В. Корейбою, які звертають увагу на те, що дія цих актів не обмежена часом, припускає можливість багатократного застосування їх положень, поширюється на широке коло суспільних відносин [101, с. 18]. Адже виданий КСУ інтерпретаційний акт може слугувати за основу при вирішенні подібних практичних ситуацій. Також слід погодитись з науковцями, які зазначають, що важливою специфікою актів тлумачення є те, що на відміну від інших актів, прийнятих у справах про конституційність, акти нормативного тлумачення не тягнуть за собою втрати юридичної сили будь-яких правових актів, окремих норм і правових положень, вони мають бути переглянуті й приведені у відповідність до інтерпретації Конституції України, наданої КСУ [101, с. 18]. У цілому інтерпретаційний акт КСУ стає певною мірою частиною Основного Закону держави і на нього можуть посилатись органи публічної влади в ході прийняття ними певних рішень. При цьому суб'єкти права зобов'язані керуватися тим розумінням норм Конституції України, яке виходить із рішення Конституційного Суду України про їх тлумачення.

Правова природа рішень Конституційного Суду України і досі викликає дискусії у юридичній науці. Так, В. Тихий зазначає, що вони є інтерпретаційними актами. Водночас автор звертає увагу на те, що рішення КСУ по конкретних справах

є прецедентами в значенні зразків, прикладів розуміння і застосування положень Конституції України [242, с. 67, 69]. Автор розглядає акти КСУ як прецеденти, які є взірцем для практичного застосування положень Основного Закону держави.

Цікавою є точка зору М. Кельмана, який вважає, що акти КСУ за своєю політико-правовою спрямованістю поступово набувають значення правового феномену і є джерелами права [83, с. 15]. Такої ж точки зору дотримується і М. Савчин, який розглядає акти КСУ як джерела права, що мають вторинний характер, оскільки є похідними від норм та принципів Конституції України і безпосередньо пов'язані з ними. Хоча при цьому він уточнює, що сукупність рішень Суду становить його прецедентне право [206, с. 8–11]. Такі позиції науковців свідчать про те, що акти КСУ є джерелами права, хоча у своїй сукупності становлять прецедентне право.

Дещо іншу точку зору висловлює Г. Христова. З погляду науковця рішення КСУ не входять до системи законодавства України, а є допоміжними джерелами права, тому що не містять первинних правил поведінки, однак мають нормативний характер [257, с. 16]. Така позиція фактично наголошує на тому, що рішення КСУ не мають сили закону, а скоріше доповнюють останній, розкриваючи сутність його положень. Водночас науковець вважає, що такі акти КСУ за суб'єктом прийняття, процедурою ухвалення та характером прояву нормативності наближаються до прецеденту, однак мають свої істотні особливості [257, с. 16].

Аналіз стадій правотлумачного процесу, здійснюваного КСУ за конституційним поданням уповноважених суб'єктів, дає змогу констатувати, що Законом України «Про Конституційний Суд України» та Регламентом КСУ доволі чітко регламентуються усі організаційно-процедурні питання цього процесу.

Слід погодитись з Н. В. Вітруком, який наголошує на тому, що уся процедура розгляду справ у Конституційному Суді України заснована на таких основних положеннях: 1) максимально можлива доступність конституційного правосуддя; 2) детальна регламентація руху справ у Конституційному Суді з метою унеможливлення тяганини чи, навпаки, прийняття поспішних рішень; 3) забезпечення дієвості рішень Конституційного Суду [74, с. 96]. Ці положення

чітко впливають зі змісту Закону України «Про Конституційний суд України» та Регламенту КСУ. Адже у них досить детально регламентується процедура розгляду справи, встановлюються строки конституційного провадження та інших процесуальних дій, а також наголошується на обов'язковості рішень КСУ.

3.3 Вплив прецедентного права Європейського суду з прав людини на тлумачення Конституції України

Основним завданням Конституційного Суду України відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] є забезпечення її верховенства. Отже, будучи органом конституційної юрисдикції, КСУ виступає гарантом Основного Закону держави в цілому, у тому числі її положень. Таким чином, можемо стверджувати, що певною мірою КСУ виступає і гарантом основних прав і свобод людини, закріплених у Конституції України.

У науковій літературі існують різні погляди науковців щодо ролі КСУ в захисті прав людини. Так, Т. О. Бринь стверджує, що у системі конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина Конституційний Суд України захищає права людини й громадянина в процесі реалізації більшості своїх функцій та повноважень і прямо, і опосередковано [17, с. 12]. Однак, таке твердження є дещо сумнівним. Адже аналіз ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180] вказує на те, що захист прав і свобод людини й громадянина не відноситься до повноважень КСУ. Водночас, згідно з ч. 3 ст. 63 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], якщо Сенат чи Велика палата вважає, що порушені у конституційній скарзі питання мають особливе суспільне значення для захисту прав людини, Суд може відмовити у припиненні розгляду такої скарги навіть у разі подання суб'єктом права на конституційну скаргу заяви про її відкликання. Це вказує на те, що в цілому КСУ, хоч і не є безпосереднім суб'єктом захисту прав і свобод людини й громадянина, однак уповноважений вживати заходи щодо забезпечення такого захисту шляхом створення відповідних правових умов для реалізації такого захисту. Це

підтверджується також і положенням п. 1. ч. 1 ст. 77 Закону України «Про Конституційний Суд України» [180], який визначає, що умовою прийнятності конституційної скарги є вичерпання особою усіх національних засобів юридичного захисту.

Водночас, як ми уже зазначали раніше, офіційне тлумачення положень Конституції України КСУ не здійснюється за конституційною скаргою особи, а тільки за конституційним поданням уповноважених на те суб'єктів права. Відповідно в цьому аспекті КСУ не може виступати суб'єктом забезпечення захисту прав і свобод людини. Водночас фізичні й юридичні особи у разі порушення їхніх прав можуть звернутися до існуючих національних механізмів захисту прав людини — Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженого Президента з прав дитини, Уповноваженого Президента з прав інвалідів, судів загальної компетенції та ін. У свою чергу, суб'єкти права на конституційне подання на основі аналізу звернень фізичних та юридичних осіб можуть звернутись до КСУ з питання офіційного тлумачення положень Конституції України. Крім того, рішення КСУ, у тому числі й щодо тлумачення Основного Закону держави, є обов'язковими для усіх суб'єктів права. Такий, можливо дещо складний, механізм усе ж таки дає змогу КСУ забезпечити належний захист прав і свобод людини.

Отже, можемо стверджувати, що, здійснюючи правотлумачну діяльність, КСУ забезпечує верховенство Конституції України та дотримання встановленого нею конституційного правопорядку й у межах своїх повноважень створює правові умови для захисту прав і свобод людини та громадянина.

Аналіз практики КСУ свідчить про те, що у своїх рішеннях він неодноразово наголошує на неприпустимості порушення прав і свобод людини. Здійснюючи інтерпретаційну діяльність, Суд обстоює конституційні загальнолюдські цінності, наголошує на неприпустимості порушення конституційних прав і свобод людини, звуження їх обсягу тощо. Так, наприклад, у Рішенні від 11 жовтня 2005 р. (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) КСУ розтлумачив принцип недопустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини

зокрема, а також сформулював та подав визначення низки конституційних понять [204].

Слід також зазначити, що сьогодні КСУ, будучи органом конституційної юрисдикції, виступає ефективним засобом адаптації національної правової системи до європейських стандартів у сфері прав людини. Останніми роками, здійснюючи правотлумачну діяльність, КСУ все частіше посиляється на міжнародні акти, які закріплюють міжнародні стандарти прав і свобод людини, та використовує практику міжнародних правозахисних органів, зокрема й Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ).

Конституція України у ч. 1 ст. 9 встановила, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [99]. Подібні положення можна знайти й у конституціях зарубіжних країн. Так, ст. 55 Конституції Франції зазначає, що договори або угоди, належним чином ратифіковані й ухвалені, мають силу, що перевищує силу внутрішніх законів. Подібні приписи містяться й у Конституції Іспанії. Так, ст. 96 Конституції Іспанії встановлює, що законно укладені та офіційно опубліковані в Іспанії міжнародні договори складають частину її внутрішнього законодавства. Складовою частиною федерального права, згідно зі ст. 25 Конституції Федеративної Республіки Німеччини (ФРН), є загальновизнані норми міжнародного права. При цьому в ній чітко зазначається, що такі міжнародні норми мають перевагу перед законами і породжують права та обов'язки безпосередньо для осіб, які проживають на території Федерації.

Отже, положення ст. 9 Конституції України, визнавши ратифіковані ВРУ міжнародні договори частиною національного законодавства, встановлює обов'язок неухильного їх виконання та дотримання. Це стосується і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яку було ратифіковано ВРУ 17 липня 1997 р. [181] та протоколів до неї (далі — Конвенція) [94].

Відповідно до взятих на себе зобов'язань, що випливають із членства у Раді Європи та ратифікації Конвенції, наша держава визнала юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. Це зобов'язання

чітко закріплене й у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [172]. Зокрема, ст. 17 Закону чітко вказує на необхідність урахування національними судами практики ЄСПЛ як джерела права. Фактично цей законодавчий припис визнав елементи прецедентного права в правовій системі України і розширив сферу застосування практики ЄСПЛ.

У науковій літературі нерідко рішення ЄСПЛ розглядаються як складова частина Конвенції. Зокрема, С. Шевчук наголошує на тому, що Конвенція в Україні повинна застосовуватися комплексно, тобто її нормативні положення мають застосовуватись разом із практикою ЄСПЛ [264, с. 467]. Особливо це питання набуває суттєвого значення при тлумачення положень Конвенції, які часто містяться у рішеннях ЄСПЛ.

Вищезазначений підхід чітко відображений і в ст. 31 Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів», яка була ратифікована Україною у складі СРСР 14 травня 1986 р. У ній визначається, що разом із текстом міжнародного договору враховується і практика його застосування та тлумачення (підпункти «а», «b» п. 3). У цьому разі, будучи фактично «живим документом», Конвенція може вступити у протиріччя з національними нормативно-правовими актами, у тому числі й Конституцією України. Проте остання санкціонує застосування у внутрішньому правопорядку України без яких-небудь обмежень, незалежно від наявності в законодавстві правових колізій чи прогалин, однак з урахуванням верховенства Конституції України, тих міжнародних договорів, щодо яких Верховна Рада України надала згоду на їх обов'язковість [171, с. 646]. Отже, можемо стверджувати, що в Україні встановлюється частковий примат міжнародного права.

Порівняння Конституції України та Конвенції вказує на те, що ці акти наділені відповідною юридичною силою. Водночас в Україні визнається принцип верховенства Конституції, що відповідно ставить її на вищий рівень у ієрархії нормативних актів, у тому числі й міжнародних, які після їх ратифікації стали частиною національного законодавства. Зокрема, це впливає з ч. 2 ст. 8 Конституції України [99], у якій закріплюється, що остання має найвищу юридичну силу і пряму дію та застосовується на всій території України. Якість найвищої

юридичної сили Конституції виражає її місце в ієрархії нормативно-правових актів, що діють в Україні. Окрім того, вона визначає пріоритет дії та застосування конституційних норм [165, с. 158]. Водночас ЄСПЛ у своїх рішеннях іноді доходить висновку про вищу юридичну значимість саме Конвенції. Так, у справі “Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland” 1992 року, розглядаючи протиріччя між нормами Конвенції і Конституцією Ірландії, ЄСПЛ оголосив про пріоритет норм Конвенції над нормами національної Конституції. Таке рішення з огляду на національне законодавство фактично порушує конституційно закріплений принцип верховенства Основного Закону держави.

Для порівняння цікавим є той факт, що у Німеччині та Італії положення Конвенції, які мають пряму дію, часто функціонують як норми ординарного законодавства, тобто мають пріоритет щодо положень тих законодавчих актів, які вступили в дію до набуття Конвенцією чинності в національному праві. У 1987 році Федеральний конституційний суд Німеччини постановив, що, як правило, Конвенція переважає над законодавством, прийнятим після набуття нею чинності, якщо лише чітко не встановлено, що законодавчий орган виразив протилежну волю та що Основний Закон повинен тлумачитися у світлі Конвенції [281, с. 831; 15, с. 52]. Відповідно Конвенція має пріоритет над нормами національного права цих країн, крім випадків, чітко визначених парламентами.

Законодавство України не визначило місця у внутрішньому правопорядку актів тлумачення міжнародних договорів України уповноваженими міжнародними органами. З огляду на це М. Буроменський наголошує на тому, що офіційна правова доктрина виявилась не готовою пояснити правові підстави застосування в Українському правопорядку «прецедентів» Європейського суду з прав людини. Врешті проблема такого масштабу вирішувалась в унікальний для української правової системи спосіб — виключно на рівні наукової доктрини та судової практики [171, с. 658]. При цьому, на думку автора, судова практика та наукова доктрина свідчать про те, що сучасна правова доктрина України в питаннях взаємодії національного і міжнародного права визначає частковий примат останнього, обмежений Конституцією України стосовно питань співвідношення

українського законодавства з нормами міжнародних договорів України [171, с. 662; 5, с. 185]. Отже, це питання потребує подальшого ґрунтовного аналізу і вироблення єдиної позиції.

Вищенаведене свідчить про можливість існування певних проблем у застосуванні Конвенції та практики ЄСПЛ. Водночас слід зазначити, що положення самої Конвенції відповідають Конституції України і в цілому не ставлять під загрозу дотримання принципу верховенства Основного Закону держави. З цього приводу доцільно погодитись з П. Євграфовим та В. Тихим, які наголошують на тому, що конституційні норми держав-учасниць щодо прав і свобод людини й громадянина та їхніх гарантії, якщо не тотожні, то аналогічні конвенційним нормам. Науковці наполягають на тому, що правові позиції ЄСПЛ необхідно застосовувати у правотлумачній діяльності, зокрема і при тлумаченні конституційних норм [59, с. 83]. У цьому випадку акцентується увага на методологічному значенні практики ЄСПЛ при тлумаченні положень Конституції України.

Слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 22 Конституції України [99] права і свободи людини й громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними. Відповідно, є всі підстави стверджувати, що у тому разі, коли гарантії прав людини, зафіксовані у Конвенції, з тієї чи іншої причини залишилися неповними у Конституції України, пріоритет набуває саме Конвенція та практика ЄСПЛ [15, с. 2].

Аналізуючи вплив практики ЄСПЛ на діяльність КСУ перш за все хотілось б звернути увагу на те, що юрисдикція даного Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї (ч. 1 ст. 32 Конвенції) [94]. Сама по собі Конвенція містить декілька положень, що закріплюють права людини. При цьому, її норми мають загальний, абстрактний характер. З цього приводу І. Кретьова справедливо наголошує на тому, що текст Європейської конвенції є доволі лаконічним і містить небагато висловів, що прямо вказують на принципи й доктрини, на яких ґрунтуються тлумачення та застосування гарантованих нею прав і свобод. Їх значення в усій різноманітності змістовних проявів розкривається саме у практиці ЄСПЛ [109, с. 166]. Так, положення ст. 3 «Заборона катування» Конвенції були розкриті ЄСПЛ у справах: “Ireland v. the United Kingdom” (рішення від 18 січня

1978 р.); “Kudla v. Poland” (рішення від 26 жовтня 2000 р.) [227]. Саме в цих рішеннях ЄСПЛ надає роз’яснення поводження, що принижує гідність особи та нелюдського поводження.

Тлумачення Конвенції вимагає обов’язкового врахування її особливої природи як «правозахисного» договору. Зокрема, з’ясування змісту норм цієї Конвенції нерідко вимагає від інтерпретатора надання вирішального значення її об’єкту й меті з можливим ігноруванням при цьому інших засобів та прийомів тлумачення. Інакше кажучи, у центрі уваги інтерпретатора повинні бути права людини, що виступають мірилом оцінки правомірності тих чи інших дій або бездіяльності держав-учасниць Конвенції. Це безперечно впливає як на формування системи принципів тлумачення конвенційних норм, так і на вибір методу тлумачення у кожному конкретному випадку [258, с. 520–530; 128, с. 130].

Загалом тлумачення Конвенції не потребує особливого, невідомого загальному міжнародному праву інструментарію [128, с. 124]. Адже основні підходи щодо тлумачення міжнародних договорів у цілому, у тому числі й зазначеної Конвенції, визначаються у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року (далі — Віденська конвенція). Зокрема, ст. 31 Віденської конвенції встановлює: договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об’єкта і цілей договору (ч. 1); Для цілей тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу й додатки: а) усяку угоду, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв’язку з укладенням договору; б) усякий документ, складений одним або кількома учасниками у зв’язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору.

Крім того, положення ч. 3 ст. 31 Віденської конвенції встановлюють, що поряд з контекстом враховуються: а) усяка наступна угода між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень; б) наступна практика застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення; с) будь-які відповідні норми міжнародного права, які застосовуються у відносинах

між учасниками. Також згідно зі ст. 32 Віденської конвенції можливе звернення до додаткових засобів тлумачення, у тому числі й до підготовчих матеріалів та обставин укладення договору.

Вищезазначені принципи тлумачення є загальними для усіх міжнародних договорів. Однак слід погодитись з В. Кононенком, який наголошує на тому, що, незважаючи на те, що роз'яснення Конвенції як міжнародної угоди може здійснюватися відповідно до правил, установлених Віденською конвенцією 1969 року. Застосування таких правил трактування повинно враховувати специфіку Конвенції 1950 року, яка зумовлена наявністю поняття «колективне забезпечення» виконання зобов'язань [95, с. 196]. На цьому неодноразово наголошував і ЄСПЛ, зазначаючи, що у тлумаченні Конвенції треба враховувати специфічний характер угоди стосовно колективного забезпечення дотримання основних прав і свобод людини [128, с. 44–45].

У науковій літературі приділено значну увагу дослідженню принципів тлумачення Конвенції (І. В. Павленко, В. Кононенко, І. Ю. Кретьова, Л. А. Цвігун, Т. Дудаш, С. Є. Федик та ін.) [157; 95; 110; 258; 58; 252]. На основі аналізу здійснюваної Страсбурзьким судом інтерпретації норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод науковцями виокремлюються такі найбільш застосовувані принципи тлумачення: принцип ефективного й динамічного тлумачення; принцип забезпечення правової визначеності (принцип дотримання прецеденту); принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів; принцип забезпечення певної свободи національного розсуду; принцип автономного тлумачення; врахування загальновизнаних міжнародних стандартів і принципів міжнародного права; принцип забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини [128, с. 131]. Деякі науковці до принципів тлумачення Конвенції також зараховують: субсидіарності (С. Марінгель) [278, с. 53–83]; «мінімальних гарантій» (Дж. МакБрайд) [130, с. 763; 109, с. 169–170]; певної свободи національного розсуду (С. Федик) [252, с. 9–10]; еволюційного (динамічного) тлумачення (Т. Дудаш) [58, с. 115–125]. Застосування цих принципів у правотлумачній діяльності ЄСПЛ дає

можливість ефективно й комплексно захистити права людини з огляду на загальновизнані міжнародні стандарти у цій сфері.

Слід зазначити, що у своїй правотлумачній діяльності КСУ посилається на доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини. Застосовуючи практику Страсбурзького суду, КСУ орієнтує усіх суб'єктів права на врахування європейських правових принципів та цінностей при вдосконаленні національного законодавства, вирішенні юридичних справ, відстоюванні власних прав і свобод.

Аналіз практики тлумачення Конституції України, здійснюваний КСУ, свідчить про те, що судді часто звертаються до положень Конвенції та інколи й до практики ЄСПЛ. Так, у своєму рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина А. П. Трояна щодо офіційного тлумачення положень ст. 24 Конституції України від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 (справа про рівність сторін судового процесу) КСУ посилається на ст. 14 Конвенції, яка встановлює заборону дискримінації за будь-якою ознакою. У Рішенні КСУ від 29 січня 2008 р. № 2-рп/2008 (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) було здійснено посилання на правову позицію Європейського суду з прав людини, у якій визнано допустимим застосування різних пріоритетів у захисті окремих категорій осіб (справа «Бусуйок проти Молдови» від 21 грудня 2004 р.) [225, с. 598].

Отже, КСУ у своїй правотлумачній діяльності звертається до Конвенції та практики ЄСПЛ. При цьому інколи у своїх рішеннях КСУ звертається до практики ЄСПЛ й у справах інших країн, що свідчить про застосування загальної практики ЄСПЛ.

Слід також зазначити, що у деяких випадках КСУ з одного питання застосовує декілька рішень ЄСПЛ. Так, наприклад, у Рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка В. А. про офіційне тлумачення положення ч. 1 ст. 7 Цивільного кодексу Української РСР від 10 квітня 2003 р. № 8-рп/2003 (про поширення відомостей) [196] КСУ посилався на рішення ЄСПЛ у справах «Нікула проти Фінляндії» та «Яновський проти Польщі».

Слід погодитись з О. Чекотовською, яка наголошує на тому, що час від часу КСУ посилається на практику ЄСПЛ узагальнено, на принципи, якими керується міжнародна судова установа, як, наприклад, у Рішенні по справі про незалежність суддів як складової їхнього статусу від 01 грудня 2004 р., де застосовувався принцип незалежності судів, або в рішеннях щодо соціальних гарантій громадян від 09 липня 2007 р. та щодо страхових виплат від 08 жовтня 2008 р., де були застосовані принципи соціальної держави та соціального захисту громадян [261]. Така практика є позитивною і для України. Адже досить часто громадяни позиваються до органів влади щодо порушення їхніх саме соціальних прав, соціальної незахищеності. Також, як зазначає науковець, КСУ посилається і на загальноправові положення, наприклад: допустимість обмеження прав і свобод людини та громадянина, принцип юридичної визначеності, гарантування прав людини, принцип ретроспективності більш м'якого закону, право звернення до третейського суду, баланс між державою та людиною [261]. Такі положення неодноразово висвітлювались і в рішеннях ЄСПЛ як щодо України, так й інших країн.

Безперечно, практика ЄСПЛ щодо інших країн не є обов'язковою для України. Про це на одній із конференцій наголосив Ж.-П. Коста. Разом з тим у своєму виступі Голова ЄСПЛ у відставці навів приклади, коли через ігнорування рішень, прийнятих щодо іноземних країн, держава згодом сама ставала відповідачем в аналогічній справі [261]. З огляду на це, вивчення досвіду та врахування практики ЄСПЛ для правотлумачної діяльності КСУ є надважливим для з'ясування змісту та сутності конституційно-правової норми.

У науковій літературі можна натрапити на різні позиції науковців щодо впливу практики ЄСПЛ на правозастосовчу діяльність органів влади, у тому числі й КСУ. Так, з точки зору В. А. Завгороднього доцільно виділяти чотири аспекти впливу практики ЄСПЛ на правозастосовну діяльність. Перш за все автор пропонує виділити інформаційний аспект — інформування суб'єктів правозастосування про правові позиції ЄСПЛ, викладені в рішеннях ЄСПЛ як проти України, так і проти інших держав-учасниць Конвенції [62, с. 11]. Такий підхід безперечно є позитивним і для правотлумачної діяльності КСУ. Адже використання практики ЄСПЛ не тільки

у справах проти України, а й інших країн дасть змогу КСУ сформувати однорідну судову практику, узгоджену з європейською правовою системою в схожих правовідносинах.

Науковець також наголошує на ідеологічному впливі (виховний аспект) практики ЄСПЛ на внутрішні переконання суб'єктів правозастосування, формування в їх свідомості ціннісних орієнтацій щодо необхідності обов'язкового застосування правових позицій ЄСПЛ у ході прийняття рішень, а також пріоритетності Конвенції щодо чинного національного законодавства [62, с. 11]. Автор звертає увагу на доцільності врахування основних правових принципів та європейських цінностей, які обстоює ЄСПЛ у своїх рішеннях.

Виділяючи правоохоронний та соціальний аспекти впливу практики ЄСПЛ на правозастосовчу діяльність, В. А. Завгородній наголошує на недопустимості порушення конвенційних прав людини, а також можливості на основі практики ЄСПЛ формування необхідних алгоритмів поведінки суб'єктів права у разі порушення конвенційних прав та здійснення соціального моніторингу за дотриманням міжнародних зобов'язань держави [62, с. 11]. Такий підхід наголошує не тільки на обов'язковості дотримання Конвенції, а й вказує на можливість контролю за її виконанням.

З позиції О. Чекотовської світова практика виробила два підходи до застосування рішень Європейського суду з прав людини органами конституційної юрисдикції: імперативний (обов'язковість застосування практики Суду під час розгляду справ) та диспозитивний (рішення Суду застосовуються з метою додаткового обґрунтування своїх рішень) [261]. При цьому якщо для країн англосаксонської правової системи судовий прецедент визнається джерелом права, то для романо-германської — судові рішення застосовуються скоріше як додаткові доводи для мотивування своєї правової позиції.

На думку В. В. Онопенка, доцільно виділяти три підходи застосування рішень ЄСПЛ національними судами. З позиції науковця перший підхід полягає в застосуванні норм Конвенції та практики її тлумачення Європейським судом з прав людини у нерозривній єдності. У цьому разі вітчизняні суди цитують рішення

Європейського суду з прав людини, супроводжуючи це посиланням на Конвенцію. Другий підхід ґрунтується на використанні практики Європейського суду як додаткового аргументу, яким обґрунтовується позиція вітчизняного суду, що базується на нормах національного законодавства. У третьому випадку в судових рішеннях національних судів практика Європейського суду розглядається як тлумачення, що має нормативний характер [154, с. 64–68]. Запропоновані автором підходи інколи застосовуються КСУ при здійсненні, зокрема, і правотлумачної діяльності. Однак складно виділити, який із них є пріоритетним.

На виділенні трьох основних підходів до застосування Європейської конвенції та практики ЄСПЛ наполягають і С. Серьогіна, М. Гультай та І. Кияниця [213, с. 42–44; 41; 47, с. 83–85]. Перший, на думку авторів, полягає в тому, що КСУ при обґрунтуванні своєї правової позиції лише згадує про наявність певних європейських стандартів у зв'язку з предметом конституційного спору, але не конкретизує їх. Наприклад, у своєму Рішенні від 01 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу Конституційний Суд України зазначив, що викладений підхід щодо забезпечення незалежності суддів закріплено у Європейській конвенції та в низці інших міжнародних документів, а також підтверджується практикою ЄСПЛ. У цьому разі КСУ не розкрив відповідні положення Європейської конвенції та не навів практику ЄСПЛ з цього питання.

Більш поширеним є другий підхід, відповідно до якого КСУ посилається на конкретні положення Конвенції та інколи наводить перелік найвідоміших справ ЄСПЛ, що мають прецедентний характер і формують уніфіковані позиції з цього питання [47, с. 83]. Так, у Рішенні від 14 листопада 2001 р. № 15-рп/2001 (справа щодо прописки) КСУ зазначив, що допустимість обмеження свободи пересування, вільного вибору місця проживання в межах держави та право вільно залишати територію країни визнається і міжнародним правом. При цьому КСУ послався на ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції, положення якої закріплюють правило, за яким здійснення права на свободу пересування і свободу вибору місця проживання, вільно залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, не може зазнавати жодних обмежень, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в

демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб. При цьому КСУ наводить відповідні положення Конвенції, але не наводить практику ЄСПЛ. Відповідно таке обґрунтування правової позиції КСУ є непереконливим.

Слід погодитись з М. Гультай та І. Кияницею, які наголошують на тому, що в цьому разі посилення на положення Конвенції та інших міжнародно-правових договорів мають надзвичайно абстрактний характер і охоплюють численні випадки (казуси) [47, с. 84]. Погоджуючись з науковцями, можемо стверджувати, що такий підхід є формально-юридичним, адже хоч і передбачає посилення на відповідні положення Конвенції та її протоколів, але не висвітлює практику ЄСПЛ, які розкривають зміст цих положень.

Вищенаведені підходи вказують на те, що у разі їх застосування обґрунтування правової позиції КСУ є не досконалим, не повним. У свою чергу, поєднання звернення до Конвенції та практики ЄСПЛ є найбільш доцільним. Відповідно, з погляду юридичної техніки найдосконалішим є саме *третій підхід*, який і передбачає таке поєднання. Так, наприклад, у Рішенні від 26 січня 2011 р. № 1-рп/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) КСУ послався на ст. 7 Конвенції та практику ЄСПЛ, який у своєму рішенні у справі «Скоппола проти Італії» від 17 вересня 2009 р., заява № 10249/03, зазначив, що складовим елементом принципу верховенства права є очікування від суду застосування до кожного злочинця такого покарання, яке законодавець вважає пропорційним.

Таке поєднання простежується і в Рішенні КСУ від 25 квітня 2012 р. № 11-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова О.Л. щодо офіційного тлумачення положень п. 20 ч. 1 ст. 106, ч. 1 ст. 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України [197]. У цьому випадку КСУ послався на ст. 6 Конвенції, а також Рішення ЄСПЛ у справі «Шмалько проти України» від

20 липня 2004 р., у якому фактично дається тлумачення ст. 6 Конвенції щодо права на справедливий судовий розгляд.

Отже, у своїх Рішеннях КСУ по-різному підходить до практики ЄСПЛ. З цього приводу цікавою є позиція С. Шевчука. Автор, фактично підтримуючи позицію С. Серьогіна, М. Гультай та І. Кияниці, наголошує на тому, що для обґрунтування власних правових позицій КСУ використовує різні підходи застосування практики ЄСПЛ. При цьому науковець пропонує виділяти:

1) «відсильний» спосіб — передбачає, що Конституційний Суд України лише побіжно згадує про наявність певних європейських стандартів з питання, що є предметом спору, не конкретизуючи його, тобто без посилання на конкретні статті Конвенції та рішення ЄСПЛ;

2) «казуїстичний» спосіб — Конституційний Суд України при обґрунтуванні своєї позиції наводить конкретні статті Конвенції та перелік відповідних рішень;

3) «казуїстично-змістовний» спосіб — звернення не тільки до конкретної статті міжнародного договору чи конкретного судового рішення, а й до його істинного розгорнутого змісту [265, с. 318–319; 135]. Автор акцентує увагу не просто на доцільності поєднання у правотлумачній діяльності КСУ звернення до Конвенції та практики ЄСПЛ, а до змісту положень Конвенції, які розкривається у рішеннях ЄСПЛ.

Вищенаведені підходи вказують на те, що для КСУ не існують чітко встановлені вимоги щодо застосування практики ЄСПЛ. Національним законодавством не встановлюється чітких вимог щодо розгорнутого чи нерозгорнутого аналізу змісту рішень ЄСПЛ. У цьому випадку судді КСУ діють на власний розсуд, враховуючи особливості справи.

Судді повинні пам'ятати, що Конвенція гарантує не теоретичні та ілюзорні права, а права, які мають безпосередню дію та практичний вплив. Зрозуміло, що норми Конвенції про основні права розглядаються як норми прямої дії, причому головна увага приділяється не формі, а змісту цих прав, коли суди мають «розслідувати реалії стосовно питання, що розглядається» [270; 15, с. 53]. Крім того, Конвенція при її тлумаченні має сприйматися як єдине ціле, а не як сукупність

окремих норм для забезпечення «справедливого балансу між суспільним інтересом та вимогами захисту основних прав особи» [274; 15, с. 53]. Такі ж вимоги висуваються і до тлумачення Конституції України. Адже, здійснюючи офіційне тлумачення, КСУ має виходити не тільки зі змісту норми, що тлумачиться, а й повинен розглядати її в єдності з іншими нормами Основного Закону держави.

Вищенаведене вказує на те, що українська доктрина конституційної юстиції визначає, що Конституційний Суд України повинен виконувати Конвенцію 1950 року та рішення ЄСПЛ [15, с. 53].

Багато українських авторів вважає, що у разі розбіжності між правовими позиціями Конституційного Суду України та ЄСПЛ перший має прийняти позицію другого. Це також впливає з того, що в сучасній науці та юридичній практиці панує концепція пріоритету міжнародного-правової норми над внутрішньодержавною. Так, ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року вказує на те, що держава-учасник договору не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання невиконання нею договору.

Слід також зазначити, що у разі конфлікту інтересів Конституційний Суд України повинен проаналізувати свою практику, тим більше, що він має певний досвід перегляду своїх правових позицій. Однак такі його дії нерідко піддаються критиці. Проте навряд ця критика може стосуватися питань «ревізії» правових позицій Конституційного Суду України на користь позицій Європейського суду з прав людини, якщо інше не передбачено Конституцією України [189, с. 5; 15, с. 53].

Проблема обов'язковості положень Конвенції 1950 року та рішень Європейського суду для Конституційного Суду України має також техніко-юридичний вимір. Так, особливих труднощів судді Конституційного Суду України, як й інших судів держави, зазнають під час вивчення надзвичайно об'ємної практики Європейського суду з прав людини (понад тисячу рішень на рік) [15, с. 53]. Це вимагає від суддів значних як часових затрат, так і врахування особливостей термінології, яка використовується. Адже нерідко дослівний переклад буває неможливий, що спричиняє певні труднощі перш за все у правотлумачній діяльності.

Зважаючи на зазначену проблему застосування практики ЄСПЛ, на наш погляд, доцільним вбачається створення окремого розділу в Каталозі правових позицій Конституційного Суду України, присвяченому практиці ЄСПЛ, оскільки більшість українських юристів не має навичок роботи з джерелами прецедентного права. Крім того, українським юристам та правникам держав — членів необхідний термінологічний словник-довідник з європейської юстиції, який містив би визначення основних термінів Конвенції 1950 року та понять, що використовуються в рішеннях Європейського суду.

У ході застосування Конституційним Судом України Конвенції 1950 року та рішень Європейського суду виникають певні правові колізії, які потребують відповідних засобів вирішення. По-перше, передумовою таких правових колізій є розбіжності між окремими положеннями Конституції України та Конвенції 1950 року. Це констатують українські дослідники на підставі проведеного ними порівняльно-правового аналізу положень про права людини Конституції України та Конвенції 1950 року. На думку професора П. Рабіновича, ці розбіжності можна усунути шляхом модернізації (оновлення) Конституції України з метою приведення її положень у повну відповідність до міжнародних стандартів прав людини [78, с. 154; 15, с. 53]. Природно, це дасть змогу Суду України ефективніше реалізувати положення Конвенції 1950 року, закладені в нормах оновленої Конституції України.

По-друге, правові колізії можуть виникати між рішеннями Європейського суду. Звичайно, він може змінювати свої правові позиції, якщо цього вимагає турбота про більш високі правові цінності. На практиці Європейський суд мотивує перегляд своїх правових позицій такими міркуваннями, як:

- а) необхідність сприяти своїми рішеннями розвитку суспільства;
- б) зміни в національних правопорядках держав — членів Ради Європи;
- в) прискорені темпи, швидкість соціальних змін у відповідній державі;
- г) нові результати розвитку науки;
- г) зміни в суспільній свідомості;
- д) підвищення рівня, розвиток стандартів прав людини [170, с. 3].

Очевидно, що Конституційному Суду України в подібних ситуаціях може бути складно визначити свою правову позицію насамперед тому, що, на відміну від Європейського суду, він дотримується переважно формально-догматичних, а не соціолого-правових підходів.

За певних обставин, як уже зазначалося, можуть виникати правові колізії між рішеннями Європейського суду та Конституційного Суду України. Своїм рішенням Європейський суд може, зокрема, вказати на недоліки з приводу захисту прав людини в практиці Конституційного Суду України. На практиці також бувають розбіжності правових колізій двох юрисдикцій, коли рішення Конституційного Суду України через певні обставини не збігається з відповідним рішенням Європейського суду. Тим самим ускладнюється належний захист прав людини.

Також правові колізії можуть існувати між рішеннями самого Конституційного Суду України у сфері прав людини. Такі ситуації можуть виникати з різних причин — як об'єктивних, так і суб'єктивних. Наприклад, у Рішенні у справі про оподатковування підприємств з іноземними інвестиціями від 29 січня 2002 р. № 1рп/2002 [200] Конституційний Суд України фактично допустив власним тлумаченням звуження права окремих суб'єктів підприємницької діяльності на податкові пільги, хоча обстоював позицію, згідно з якою під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законодавчих актів за жодних умов не може допускатися звуження змісту та обсягу існуючих прав. Конституційний Суд України може усувати такі колізії шляхом прийняття рішень, у яких він формує нові правові позиції.

Проблемою застосування Конституційним Судом України Конвенції 1950 року та рішень ЄСПЛ, на наш погляд, є також недостатній рівень євроінтеграційних змін, що передбачають не тільки реформування судової системи України як одного з механізмів захисту прав людини, а й створення умов, за яких такі органи отримають довіру з боку суспільства.

Здійснений аналіз впливу практики ЄСПЛ на правотлумачну діяльність КСУ вказує на необхідність вивчення в Україні методології прецедентного права, оскільки саме воно дасть змогу максимально повно реалізувати ст. 8 Конституції

України. Це означатиме, що у питаннях застосування конституційних норм про права і свободи вирішальним є розуміння суддями основоположних принципів такого застосування, які відображають юридичну природу цих прав і свобод. Українські судді повинні переймати підходи ЄСПЛ, що неможливо без знання прецедентного права з прав людини, створеного цим судом. Також, на наш погляд, доцільним є впровадження словника-довідника з європейської юстиції та окремого розділу щодо практики Європейського Суду з прав людини в Каталозі правових позицій Конституційного Суду України. Такі правові нововведення сприятимуть виробленню єдиної позиції судових інстанцій в питаннях однакового застосування законодавства.

Висновки до Розділу 3

Дослідження змісту, структури та особливостей процедури тлумачення Конституції України Конституційним Судом України дало змогу дійти таких висновків.

1. Науковий пошук сутності процесу тлумачення Конституції України зумовив здійснення співвідношення в певній мірі взаємопов'язаних категорій «процес», «процедура», «провадження», «стадія». У ході їх аналізу обґрунтовується, що процедура, спрямована на організацію діяльності відповідних суб'єктів права, характеризує зміст такої діяльності. У свою чергу, категорії «процедура» і «провадження» співвідносяться як статика і динаміка. У рамках конституційного провадження можуть здійснюватися різні процедури, які визначають зміст діяльності уповноважених суб'єктів, спрямовані на вирішення справи й у своїй сукупності забезпечують досягнення конкретного результату в справі. Стадія як елемент юридичного процесу має просторово-часові межі, в рамках яких застосовується сукупність способів, методів, форм діяльності.

2. На підставі висновків, отриманих у процесі аналізу точок зору науковців щодо сутності та змісту процесу тлумачення Конституції, сформульовано власну дефініцію категорії «процес тлумачення Конституції України», під якою

пропонується розуміти різновид конституційного процесу, що являє собою систему послідовних інтелектуально-вольових дій уповноважених суб'єктів, які здійснюються у законодавчо встановленому порядку.

Цей процес має процедурну сутність, оскільки складається з системи послідовних, взаємоузгоджених дій уповноважених суб'єктів, суто правовий характер закріплення і характеризує форму юридичної діяльності.

3. Обґрунтовується доцільність виділення основних та допоміжних стадій процесу тлумачення Конституції КСУ. До основних пропонується зарахувати: прийняття та перевірку звернення до КСУ; вивчення звернень та підготовку попереднього висновку; відкриття чи відмову у відкритті конституційного провадження; розгляд справи у Суді; прийняття та оприлюднення рішення КСУ.

Додатковою стадією правотлумачного процесу може бути — роз'яснення порядку виконання рішення, висновку.

4. На підставі висновків, отриманих в ході аналізу точок зору науковців, виокремлено характерні ознаки та подано власну дефініцію поняття «процес тлумачення Конституції України Конституційним Судом України», під якою пропонується розуміти різновид конституційного процесу, що вирізняється своєю складністю, тривалістю і структурованістю, складається із відносно самостійних стадій, у рамках яких здійснюються законодавчо регламентовані, послідовні, взаємоузгоджені інтелектуально-вольові процесуальні дії уповноважених суб'єктів, спрямовані на з'ясування та роз'яснення дійсного змісту Конституції України з метою правильної та ідентичної реалізації її положень, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

5. Здійснено аналіз особливостей конституційного провадження у справі про тлумачення Конституції України Конституційним Судом України. Визначено, що підставами для звернення до КСУ з питань тлумачення Конституції України є: неоднозначне розуміння та викривлене тлумачення положень Конституції України органами публічної влади; породження конфліктних ситуацій; різна практика органів публічної влади при застосуванні положень Конституції України, що призводить до порушень прав і свобод особи.

6. З'ясовано, що КСУ розглядає питання щодо тлумачення Конституції України тільки за конституційним поданням: Президента України, щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Рішення КСУ в справі щодо тлумачення Конституції України вирізняється від інших його актів тим, що воно містить: вступну частину, де вказуються реєстраційні дані рішення, склад КСУ та учасники відповідного конституційного провадження; описову частину, у якій викладаються вимоги конституційного подання; мотивувальну частину, у якій КСУ обґрунтовує своє рішення; резолютивну частину, де викладається позиція КСУ, розкривається сутність положення Конституції України, щодо якого було подано конституційне подання.

7. У своїй правотлумачній діяльності КСУ посиляється на доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини. На підставі аналізу позицій науковців та практики КСУ виділено три основні підходи до застосування ним Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року й практики ЄСПЛ: перший — КСУ при обґрунтуванні своєї правової позиції лише згадує про наявність певних європейських стандартів у зв'язку з предметом конституційного спору, але не конкретизує їх; другий — КСУ посиляється на конкретні положення Конвенції та інколи наводить перелік найвідоміших справ ЄСПЛ; третій — поєднання звернення до Конвенції та практики ЄСПЛ. Обґрунтовується доцільність у правотлумачній практиці КСУ застосовувати саме третій підхід.

8. На підставі аналізу окремих проблемних питань здійснення офіційного тлумачення обґрунтовується доцільність створення окремого розділу, присвяченого практиці ЄСПЛ, у Каталозі правових позицій Конституційного Суду України та розробки термінологічного словника-довідника з європейської юстиції. Серед існуючих проблем застосування практики ЄСПЛ у інтерпретаційній діяльності КСУ виділено наступні: розбіжності між окремими положеннями Конституції України та Конвенції; правові колізії між самими рішеннями Європейського суду з прав людини; колізії між рішеннями Конституційного Суду України у сфері прав людини.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено узагальнення сутності та змісту, конституційно-правових засад офіційного тлумачення Конституції України, а також вирішення практичних завдань щодо визначення структури й особливостей процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України з огляду на практику застосування доктрин, розвинутих Європейським судом з прав людини.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало змогу сформулювати такі висновки, рекомендації та пропозиції.

1. Аналіз наукової літератури засвідчив те, що питання тлумачення подій, явищ, текстів й, зокрема, правових норм у різні історичні періоди було досить актуальним і стало предметом наукових пошуків у рамках мовознавства, релігієзнавства, філософії, політології, у тому числі й юридичної науки. Вивчення сучасних підходів розуміння сутності офіційного тлумачення Основного Закону України дає змогу констатувати, що загальний і абстрактний характер положень Конституції України, недосконалість законодавчої техніки вимагає здійснення їх інтерпретації з урахуванням суспільно-політичних змін у державі. Офіційне тлумачення Конституції України протидіє спробам відійти від змісту конституційно-правових норм, протиставити букву і дух Основного Закону держави в процесі правотворчої та правозастосовної діяльності. Завдяки авторському підходу з'ясовано, що офіційне тлумачення Основного Закону України є інтелектуально-вольовою юридичною діяльністю органу конституційної юрисдикції, який відповідно до законодавчо встановлених вимог та процедур здійснює інтерпретацію конституційно-правових норм, що в результаті відображає у офіційному акті тлумачення з метою усунення невизначеності розуміння Конституції України та забезпечення належного її застосування.

2. За результатами аналізу наукової літератури з'ясовано, що в процесі офіційного тлумачення Основного Закону держави інтерпретатор мислить, аналізує, зіставляє, а також проявляє волю щодо формулювання конституційно-правової норми, яка тлумачиться. Об'єктом тлумачення є положення Конституції України, а

предметом тлумачення — зміст конституційно-правової норми. Метою тлумачення Конституції України є визначення змісту конституційно-правових приписів з точки зору законодавця та правової дійсності. Офіційне тлумачення Конституції України, зважаючи на абстрактність та загальність її норм, спрямоване на усунення неясностей, однакове розуміння й правильне застосування норм Конституції України, що інтерпретуються. На підставі висновків, отриманих у ході аналізу наукових джерел, обґрунтовано, що з'ясування і роз'яснення є обов'язковими елементами процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України. При цьому з'ясування, яке характеризує його пізнавальну природу, виступає як процес дискурсивного мислення суддів Конституційного Суду України. У процесі роз'яснення об'єктивуються результати гносеологічної діяльності, що знаходить своє вираження у зовнішній письмовій формі — рішенні Конституційного Суду України.

3. Конституційно-правові норми мають посилену стабільність, особливо охороняються державою, істотно впливають на суспільні відносини, закріплюють найважливіші політико-правові цінності, апробовані досвідом світового конституціоналізму, є внутрішньо скоординованими й утворюють цілісну, єдину систему. Запропоновано визначення поняття «тлумачення Конституції України Конституційним Судом України» як тривалого, послідовного процесу, у рамках якого за допомогою різних способів здійснюється інтелектуально-пізнавальна діяльність Конституційного Суду України зі з'ясування й офіційного роз'яснення дійсного змісту Конституції України та її положень, що здійснюється на вимогу уповноважених суб'єктів звернення й за чітко визначеною процедурою, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

4. Методологію дослідження офіційного тлумачення Конституції України складає сукупність методологічних принципів, концептуальних методологічних підходів (ідей), конкретних методів, окремих способів (прийомів) дослідження теоретичної основи та правової регламентації даного інституту конституційної юстиції. Методологічним підґрунтями наукового дослідження є діалектичний,

історичний, формально-логічний, системний, статистичний, порівняльно-правовий та ін. Комплексне застосування методологічних прийомів дало змогу досягти об'єктивних результатів дослідження особливостей офіційного тлумачення Конституції України Конституційним Судом України.

5. Встановлено наявність спільних та відмінних рис офіційного й неофіційного тлумачення Конституції України. Основною їх відмінністю є обов'язковість застосування тлумачення Основного Закону законодавчо уповноваженим органом. З огляду на юридичні наслідки Конституційний Суд України здійснює нормативне офіційне тлумачення Конституції України, яке відрізняється від конкретизації перш за все тим, що не передбачає створення нових правових норм, не вносить зміни та доповнення до чинних положень законів, а спрямоване тільки на роз'яснення існуючих конституційно-правових норм. У свою чергу, за обсягом орган конституційної юрисдикції може здійснювати буквальне, розширене та обмежувальне тлумачення.

6. До характерних ознак процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України належать: діяльність, яка здійснюється тільки органом конституційної юрисдикції; має загальнообов'язковий характер; офіційне тлумачення, КСУ не створює нових норм права, не здійснює правотворчість, а тільки з'ясовує та роз'яснює зміст вираженої у Основному Законі волі законодавця; здійснюється органом конституційної юрисдикції за законодавчо встановленою процедурою; передбачає заповнення прогалин та усунення існуючих протиріч між положеннями Основного Закону держави й інших законів; наслідком тлумачення Конституції України є прийняття КСУ відповідного акта — рішення.

Офіційне тлумачення Конституції України не є одномоментною дією. Це тривалий у часі процес, що передбачає наявність певних послідовних, взаємоузгоджених етапів, у рамках яких органом конституційної юрисдикції здійснюються певні операції.

7. На підставі дослідження наукових підходів та практики Конституційного Суду України вбачається доцільність поділу способів тлумачення Конституції України на дві групи: основні (граматичний (філологічний), логічний, системний,

історико-політичний, телеологічний (цільовий)); допоміжні (спеціально-юридичний, функціональний, еволюційний, конформний). Вибір способу тлумачення інтерпретатором залежить від багатьох факторів як об'єктивних (особливості справи, яка розглядається), так і суб'єктивних (власних внутрішніх переконань, знань тощо).

Обґрунтовується доцільність виділення основних та допоміжних стадій процесу тлумачення Конституції України органом конституційної юрисдикції. До основних стадій процесу пропонується зарахувати: прийняття та перевірку звернення до Конституційного Суду України; вивчення звернень і підготовку попереднього висновку; відкриття чи відмову у відкритті конституційного провадження; розгляд справи у Конституційному Суді України; прийняття та оприлюднення рішення органу конституційної юрисдикції. Додатковою стадією правотлумачного процесу пропонується визначити — роз'яснення порядку виконання рішення, висновку. Систематизувавши зміст стадій процесу тлумачення Конституції України, пропонуємо таку дефініцію категорії процесу тлумачення Конституції України Конституційним Судом України як різновиду конституційного процесу, який вирізняється своєю складністю, тривалістю і структурованістю, складається із відносно самостійних стадій, у рамках яких здійснюються законодавчо регламентовані, послідовні, взаємоузгоджені інтелектуально-вольові процесуальні дії уповноважених суб'єктів, спрямовані на з'ясування та роз'яснення дійсного змісту Конституції України з метою правильної та ідентичної реалізації її положень, передбачає наявність результату у вигляді офіційного акта тлумачення Конституційного Суду України.

8. Конституційний Суд України при здійсненні правоінтерпретаційної діяльності посилається на доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини. На підставі аналізу позицій науковців та практики органу конституційної юрисдикції виділено три основні підходи до застосування ним Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, практики Європейського Суду з прав людини: перший — Конституційний Суд України при обґрунтуванні своєї правової позиції лише згадує про наявність певних європейських стандартів у

зв'язку з предметом конституційного спору, але не конкретизує їх; другий — орган конституційної юрисдикції посиляється на конкретні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року й інколи наводить перелік найвідоміших справ Європейського Суду з прав людини; третій — поєднання звернення до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року й практики Європейського Суду з прав людини. Обґрунтовується доцільність у правотлумачній практиці Конституційного Суду України застосовувати третій підхід. Проаналізувавши проблемні питання, які виникають у процесі інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України, обґрунтовується доцільність створення окремого розділу, присвяченого практиці Європейського Суду з прав людини, в Каталозі правових позицій Конституційного Суду України. Правовий аналіз впливу практики Європейського Суду з прав людини на правотлумачну діяльність Конституційного Суду України вказує на необхідність вивчення в Україні методології прецедентного права, оскільки саме воно дасть змогу максимально повно реалізувати ст. 8 Конституції України. Це означатиме, що у питаннях застосування конституційних норм про права і свободи вирішальним є розуміння суддями основоположних принципів такого застосування, які відображають юридичну природу цих прав і свобод.

9. З метою удосконалення законодавства, яке регламентує інтерпретаційну діяльність Конституційного Суду України, пропонується внести наступні зміни та доповнення:

- надати Регламенту Конституційного Суду України статусу законодавчого акта як єдиного підзаконного нормативно-правового акта органу конституційної юрисдикції, в якому об'єднані та систематизовані норми, що встановлюють та конкретизують положення Конституції України й Закону України «Про Конституційний Суд України» щодо внутрішньої організації Конституційного Суду України та правил і процедур, здійснюваних ним у межах конституційних проваджень;
- ч. 2 § 74 Регламенту Конституційного Суду України привести у відповідність до Закону України «Про Конституційний Суд України» та чітко визначити:

- «окрема думка Судді додається до відповідного акта Суду та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті Конституційного Суду України»;
- у ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України» та Регламенті Конституційного Суду України окремим положенням передбачити право повторного звернення суб'єкта, уповноваженого на конституційне подання, з дотриманням законодавчо встановлених вимог;
 - в окремих статтях Закону України «Про Конституційний Суд України» розкрити зміст усіх засадничих принципів діяльності Конституційного Суду України та доповнити їх перелік принципом рівності;
 - конкретизувати вимоги до кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України: виробити критерії та методики перевірки компетентності; удосконалити процедуру відбору кандидатів у судді Конституційного Суду України; виробити методику перевірки рівня знання державної мови кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України; передбачити обов'язкову наявність у суддів КСУ та їхніх помічників належного рівня знань іноземної мови, який повинен відповідати вимогам, що встановлюються до науковців (докторів філософії та докторів наук) Міністерством освіти і науки України, тощо;
 - у ст. 61 Закону України «Про Конституційний Суд України» передбачити можливість подовження терміну розгляду конституційного подання та ухвали рішення про відкриття чи відмову у відкритті конституційного провадження щодо тлумачення Конституції України іще на один місяць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авенариус М. Савиньи и его русские ученики. Передача научного юридического знания в первой половине XIX в. *Древнее право*. 2005. № 15. С. 108–118.
2. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посібник / С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша, Н. М. Пархоменко, Т. О. Пікуля, Н. В. Пронюк. Київ: КНТ, 2007. Ч. I: Актуальні проблеми теорії держави. 228 с.
3. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посібник / Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.
4. Антошкіна В. К. Способи тлумачення в цивільному праві та їх роль в правозастосовній практиці. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 110–114.
5. Багрій О. І. Доктрина верховенства Конституції України (за матеріалами практики Конституційного Суду України): дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2016. 239 с.
6. Баскакова Ю. В., Качанова П. В., Руденко О. М., Усатий Г. О. Конституційний процес та особливості реалізації реформ в Україні: навч.-метод. матеріали. Київ: НАДУ, 2013. 88 с.
7. Белов Д. М., Мишанич К. С. Проблеми виконання рішень Конституційного Суду України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2015. Вип. 30, т. 1. С. 70–74.
8. Богданевич Т. Теоретичні аспекти інституту тлумачення в системі конституційного права. *Юридична наука*. 2016. № 12 (66). С. 4–10.
9. Богданевич Т. С. Доктринальне тлумачення Конституції: теоретичні та практичні аспекти. *Верховенство права — основоположний принцип правової держави*: зб. тез доповідей VIII Наук. круглого столу молодих вчених, аспірантів та магістрів (м. Харків, 16 груд. 2016 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 33–36.

10. Богданевич Т. С. Інтерпретація конституційних норм у світлі законодавчих новацій організації роботи Конституційного Суду України. *Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомлень міжнар. наук. конф. (м. Харків, 04–05 лист. 2016 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Національний юридичний ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2016. С. 54–55.

11. Богданевич Т. С. Інститут тлумачення в системі конституційного права як запорука ефективної інтерпретації Конституції України. *Конституція України: історія, сучасність та перспективи*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Київ, 24 черв. 2016 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, А. М. Колодій, Б. В. Калиновський та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 16–19.

12. Богданевич Т. С. Міжнародно-правові аспекти інституту тлумачення в конституційному праві. *Наукові читання, присвячені пом'яті В. М. Корецького*: зб. наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, О. В. Чернецька та ін.; Київський університет права НАН України. Львів: Галицька видавнича спілка, 2016. С. 45–47.

13. Богданевич Т. С. Необхідність тлумачення Конституції України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2017. Вип. 46, т. 1. С. 31–35.

14. Богданевич Т. С. Тлумачення конституції та принцип верховенства конституції. *Право та державне управління*. 2017. № 3 (28). С. 28–33.

15. Богданевич Т. С. Тлумачення положень європейської конвенції з прав людини та рішень Європейського суду з прав людини в діяльності Конституційного Суду України. *Порівняльно-аналітичне право*: електронне наук. видання юрид. ф-ту ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2016. № 1. С. 52–54.

16. Богуцький В. В., Мартиновський В. В. Провадження у справах про адміністративні правопорушення: навч. посібник. Харків: ФІНН, 2009. 176 с.

17. Бринь Т. О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 19 с.

18. Быдлински Ф. Основные положения учения о юридическом методе. Ч. 1: Иностранная наука частного права. *Вестник гражданского права*. 2006. Т. 6. № 1. С. 190–241.
19. Васюк А. В. История возникновения и развития юридической герменевтики в России: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2011. 215 с.
20. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов: для начинающих юристов. Москва: Юрид. бюро «Городец», 1997. 126 с.
21. Ващенко Ю. С. Филологическое толкование норм права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Тольятти, 2002. 28 с.
22. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. 992 с.
23. Великий тлумачний словник української мови / за ред. В. Т. Бусела. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
24. Венгеров А. Б. О прецеденте толкования правовой нормы. *Ученые записки ВНИИСЗ*. 1996. Вып. 6. С. 3–18.
25. Винницкий Д. В. Основные проблемы теории российского налогового права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2003. 56 с.
26. Витрук Н. В. Конституционное правосудие: учеб. пособие. Москва: Издательское объединение «ЮНИТИ», 1998. 335 с.
27. Витрук Н. В. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: понятие, природа, юридическая сила и значение. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 1999. № 3 (26). С. 95–96
28. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
29. Власов Ю. Л., Нагребельний В. П. Тлумачення норм права. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. И. Бажана, 2004. Т. 6: Т–Я. С. 80–82.

30. Волвенко П. В. Діяльність Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції України: теоретичний аспект: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 227 с.
31. Волкова Н. С. Приемы формирования правовой позиции Конституционного Суда РФ. *Журнал российского права*. 2005. № 9. С. 79–85.
32. Галюк Р. Г. Правотлумачна діяльність судів спеціальної юрисдикції як форма систематизації права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2014. № 10-2, т. 1. С. 44–46.
33. Гермашев А. Н. К вопросу о методе юридической герменевтики. *Общество и право*. 2009. № 4 (26). С. 42–46.
34. Гермашев А. Н. Юридическая герменевтика как наука о способах изложения воли в юридическом тексте и способах ее толкования. *Законы России*. 2010. № 1. С. 82–86.
35. Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Серія I: «Дослідження та реферати»* / редкол.: П. М. Рабінович (голова) [та ін.]. Львів: СПОЛОМ, 2013. Вип. 27. С. ____–____.
36. Гончаров В. В. До питання функціонального тлумачення змісту юридичних норм. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 270–276.
37. Гончаров В. В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 16 с.
38. Гончаров В. В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 228 с.
39. Горбатюк В. Л. Багатоаспектна процедура тлумачення правових норм. *Інформація і право*. 2016. № 1 (16). С. 79–84.
40. Горбач Н. Методологічні засади сучасних гуманітарних досліджень. Львів: Каменярь, 2007. 27 с. (Серія: «Акценти»).

41. Гультай М. Європейські та міжнародні стандарти з прав людини у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 5. С. 72–81.
42. Гультай М. Класичні моделі конституційної скарги на прикладі Австрії та Іспанії. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 62–74. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/32056/%CC> (дата звернення: 12.01.2017).
43. Гультай М. Конституційна скарга забезпечує можливість зворотного впливу індивідів на публічну владу у разі державного свавілля. *Юридична газета online*: Всеукраїнське щотижневє професійне юридичне видання. 2016. 24 лютого. URL: <http://yur-gazeta.com/interview/konstituciyna-skarga-zabezpechue-mozhlivist-zvorotnogo-vplivu-individiv-na-publichnu-vladu-u-razi-de.html> (дата звернення: 21.02.2017).
44. Гультай М. Перспективи запровадження інституту конституційної скарги в правову систему України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні*: зб. тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна; Конституційний Суд України. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 22–30.
45. Гультай М. М. Вибрані праці. Київ: Віате, 2018. 456 с.
46. Гультай М. М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на здійснення конституційного судочинства: шляхи оптимізації. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9592/Gultai%20311-324.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 11.02.2018).
47. Гультай М., Кияниця І. Норми міжнародного права у практиці Конституційного суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 6. С. 82–89.
48. Гурак С. З. Тлумачення правових норм: сучасні підходи та техніка здійснення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.
49. Гусарєв С. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Право України*. 2011. № 8. С. 160–166.

50. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид.наук. Київ, 2007. 35 с.
51. Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави: навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2008. 270 с.
52. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності). Київ: Знання, 2006. 487 с.
53. Декларація про державний суверенітет від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
54. Денісова М. М., Денісова О. С. Конституційний процес в Україні: поняття та особливості. *Вісник Донецького національного університету. Серія В: «Економіка і право»*. 2013. Вип. 1. С. 222–224.
55. Державне право зарубіжних країн (у схемах): навч. посібник / Б. В. Калиновський, О. Я. Лапка, Н. Я. Лапка, Т. О. Пікуля, Л. А. Івершенко, Л. М. Козодой, К. В. Тарасенко; за заг. ред. О. Я. Лапки. Київ: КНТ, 2012. 528 с.
56. Джуська А. В. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 38–43.
57. Дружиніна-Сендецька Т. В. Тлумачення у праві: особливості герменевтичного підходу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 19 с.
58. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посібник. Київ: Алерта, 2013. 368 с.
59. Євграфов П., Тихий В. Правотлумачення Європейського Суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 81–84. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/31.12.2005-6.pdf> (дата звернення: 15.03.2018).
60. Ємчук Л. В. Поняття та засади офіційного тлумачення прав і свобод людини та громадянина. *Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. праць / редкол.: В. В. Завальнюк (гол. ред.) [та ін.]; відп. за вип. М. В. Афанасьєва*. Одеса: Юрид. л-ра, 2015. Вип. 75. С. 146–150.

61. Єщук О. М. Онтологічні підходи до розкриття юридичної природи адміністративно-правової охорони. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. I, т. 2. С. 146–149.
62. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовчу діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. — 2017. - № 5. — С. 10-14
63. Загальна Декларація прав людини від 10.12.1948 р. / ООН. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 13.02.2018).
64. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
65. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.
66. Заєць А. Г. Тлумачення норм права — спеціальний вид юридичної діяльності. *Держава і право*. Київ, 2005. Вип. 28. С. 84–88.
67. Закірова С. Конституційне судочинство в Україні: фінішна пряма процесу реформування. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2807:konstitutsijne-sudochinstvo-v-ukrajini-finishna-pryama-protsesu-reformuvannya-2&catid=71&Itemid=382 (дата звернення: 21.05.2018).
68. Зверєв Є. О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 227 с.
69. Зубенко А. В. Акти тлумачення норм права в системі правових актів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.
70. Зубенко А. В. Акти тлумачення норм права в системі правових актів: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 205 с.
71. Іванів І. Вимоги до кандидатів на посади суддів Конституційного Суду: порівняльно-правовий аналіз (на основі досвіду держав — членів ЄС). *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2017. Вип. 64. С. 95–102

72. Івановська А. М. Офіційне тлумачення Конституції та законів України як повноваження Конституційного Суду України. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 19–35.
73. Кадикало О. І. Офіційне тлумачення норм Конституції і законів конституційними судами (на прикладі України та країн СНД): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.
74. Кадикало О. І. Тлумачення як функція Конституційних Судів. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 94–99.
75. Кампо В. Методологія досліджень конституційної юстиції в Україні: науковий огляд. *Право України*. 2014. № 6. С. 158–170.
76. Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 2. С. 112–122.
77. Кампо В. М. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України: структурний вимір. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 98–102. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/63780> (дата звернення: 17.04.2018).
78. Кампо В., Савчин М., Сергиенко Н. Концепция о защите прав человека и основных свобод 1950 г. и Конституционный Суд Украины: отдельные аспекты международного конформного толкования Конституции Украины. *Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь*. 2010. № 3. С. 144–155.
79. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. 296 с.
80. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2009. 478 с.
81. Касьяненко Л. Юридичний процес і правова процедура у фінансовому праві. *Публічне право*. 2014. № 1 (13). С. 54–59.
82. Кельман М. С. Гносеологія юридичної методології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2014. № 801. С. 70–75.

83. Кельман М. С. Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 19 с.
84. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 35 с.
85. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 449 с.
86. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права: підручник. 3-тє вид., стереотип. Львів: Новий Світ-2000, 2007. 584 с.
87. Кисляков В. П., Ступак О. П. Проблема визначення предмета філософії права. *Наукові праці. Політичні науки*: наук.-метод. журнал. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2001. № 12. С. 115–117.
88. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
89. Коліушко І. Б., Куйбіда Р. О., Руда Т. В. Судова влада у фокусі конституційної реформи. *Українська правда*. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/08/7/4128993/> (дата звернення: 19.03.2018).
90. Колодій А. До питання запровадження конституційної скарги в Україні. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні*: зб. тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна; Конституційний Суд України. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 53–59.
91. Колодій А. М. Принципи статусу та діяльності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 98–103.
92. Колух В. В. Політична відповідальність Конституційного суду України. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія: «Політологія. Соціологія. Право». 2016. Вип. 3/4 (31–32). С. 158–163.
93. Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: навч. посібник. Київ: Прецедент, 2007. 531 с.

94. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. / Рада Європи. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 21.12.2017).

95. Кононенко В. Особливості інтерпретації Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як правозахисного договору. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 194–202. URL: <http://www.yourfuture.org.ua/ua/pb/2011/3/Kononenko.pdf> (дата звернення: 28.03.2018).

96. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / авт. упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; за заг. ред. В. О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. 664 с.

97. Конституційне право України: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.

98. Конституційне право України: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

99. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.01.2018).

100. Копейчиков В. В. Теоретичні і практичні питання тлумачення конституції. *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 7. С. 61–68.

101. Корейба І. В. Офіційне тлумачення як повноваження Конституційного Суду України. *Право і Безпека*. 2009. № 5. С. 14–20.

102. Костюк В. Н. Методология научного исследования. Киев-Одесса: Вища школа, 1983. 178 с.

103. Костюк О. М. Методологія дослідження нормативного тлумачення. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 54–58.

104. Костюк О. М. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення: дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2017. 221 с.

105. Котюк В. О. Теорія права. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.

106. Котяй Т. В. До питання видів тлумачення кримінального закону та суб'єктів його здійснення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 2 (11). С. 91–95.

107. Кресіна І. Чи буде Конституційний Суд України судом конституційним? URL: <http://www.golos.com.ua/article/283037> (дата звернення: 16.06.2017).

108. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Харків: ТОВ «Одісей», 2007. 432 с.

109. Крєтова І. Тлумачення положень про права людини Страсбурзьким судом: основні принципи та доктрини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 165–175. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/vapny_2014_4_20.pdf (дата звернення: 20.12.2017).

110. Крєтова І. Ю. Еволюційне тлумачення права в практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1, т. 1. С. 15–19. URL: http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo01/part_1/5.pdf (дата звернення: 11.03.2018).

111. Кривенко В. Інтерв'ю. *Закон і бізнес*. 2017. № 26 (1324). URL: <http://www.ccu.gov.ua/publikaciya/intervyu-vo-golovy-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-viktora-kryvenka-shchotyzhnevyku-zakon> (дата звернення: 28.03.2018).

112. Кривицький Ю. В. Історичний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 32–36.

113. Крусян А. Конституційно-правові засади запровадження конституційної скарги в Україні як форми захисту прав і свобод людини та громадянина. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: зб. тез* (м. Київ, 18 груд. 2015 р.) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна; Конституційний Суд України. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 31–37.

114. Кудлай Т. П. Теорія держави і права: навч. посібник. Київ: НАДУ, 2009. 96 с.

115. Лабенська Л. Л. Конституційний процес: основні види та зміст. *Правова позиція*. 2016. № 2 (17). С. 176–183.

116. Лагнюк О. М. Основні вимоги до кандидатів на посаду судді через призму внесення змін до Конституції України щодо правосуддя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 3, т. 2. С. 156–159.
117. Лагнюк О. М. Правове регулювання кадрового забезпечення судів загальної юрисдикції: основні вимоги та критерії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 122–126. URL: http://www.pap.in.ua/4_2014/32.pdf (дата звернення: 22.12.2017).
118. Лазарев В. В. Толкование права. *Проблемы общей теории права и государства* / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва: Норма, 2001. 832 с.
119. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2010. 634 с.
120. Лебеденко В. І. Юридична техніка: поняття, призначення, методологічні засади застосування. *Інформація і право*. 2014. № 2 (11). С. 52–56.
121. Лепіш Н. Я. Акти тлумачення норм права: питання теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2014. 20 с.
122. Лепіш Н. Я. Наукове розуміння тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 12–24.
123. Летнянчин Л. І. Конституційна судова реформа: проблеми та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України* 2016. № 3 (86). С. 194–203.
124. Лисенков С. Л., Колодій А. М., Тихомиров О. Д., Ковальський В. С. Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. С. Л. Лисенкова. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
125. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посібник (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2007. 412 с.
126. Лучин В. О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 687 с.
127. Мазниця А. А. Судове тлумачення законодавства України: проблеми теорії та практики. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–1. С. 47–50.

128. Мазур М. В., Тагієв С. Р., Беніцький А. С., Кострицький В. В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посібник / відп. ред. В. М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.
129. Майстренко О. О. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 2. С. 108–111.
130. МакБрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / уклад. і наук. ред. О. Л. Жуковська. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 761–780.
131. Малишев Б. В. Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2011. № 10 (133). С. 7–14.
132. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посібник / за заг. ред. Б. В. Малишева. Київ: Реферат, 2010. 260 с.
133. Маркуш М. Повноваження Конституційного Суду України: практичні проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 88–97.
134. Марцинкевич А. М. Удосконалення добору кадрів на суддівські посади — один із шляхів реформування судової системи України: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 214 с.
135. Марченко А. А. Поняття судового прецеденту та його місце у правовій системі України. *Митна справа*. 2013. № 5. Ч. 2, кн. 1. С. 26–32. URL: <http://kaas.gov.ua/law-library/articles/m/665-pretседentnij-kharakter-rishen-evopejskogo-sudu-z-prav-lyudini-v-pravovij-sistemi-ukrajini.html> (дата звернення: 13.03.2018).
136. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: навч. посібник. Київ: Істина, 2004. 304 с.
137. Мелещенко В. Ф. Основи конституційного права України: курс лекцій для студ. юрид. вузів і ф-тів. Київ: Вентурі, 1995. 240 с.
138. Михайлович Д. М. Офіційне тлумачення закону: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.

139. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. 1231 с.
140. Міжнародний Пакт ООН про громадянські та політичні права 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 17.11.2017).
141. Могила О. В. Офіційне тлумачення: поняття, ознаки. *Матеріали VII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Кокейчикова* / редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, Д. О. Тихомиров. Київ: НАВС, 2017. С. 72–76.
142. Молибога М. Теоретичні постулати тлумачення Конституції і законів України. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 3 (15). С. 29–36.
143. Молибога М. П. Функції та методи тлумачення права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 11. С. 109–114.
144. Москалюк О. В. Механізм подолання змістовних і темпоральних колізій норм права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
145. Наливайко О. І., Сеньків О. М. Теоретико-прикладні проблеми тлумачення Конституції України та законів України Конституційним судом України. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 813–816.
146. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. Москва: Юрид. лит., 1960. 511 с.
147. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов. Москва: Норма, 2005. 656 с.
148. Нестреб'як О. Сутність та значення правової герменевтики. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 5. С. 189–192.
149. Овсепян Ж. И. Правовая защита конституций. Судебный конституционный контроль в зарубежных странах. Ростов-на-Дону: Литера-Д., 1992. 318 с.
150. Окрема думка судді — що за процесуальний феномен? URL: <https://radako.com.ua/news/okrema-dumka-suddi-shcho-za-procesualniy-fenomen> (дата звернення: 12.03.2018).

151. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України: Конституційний Суд України від 22.03.2016 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/nea1d710-16> (дата звернення: 12.11.2017).

152. Олейников С. М., Христова Г. О. Тлумачення норм права. *Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів* / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 419–445.

153. Оніщук М. В. Колізії у законодавстві України: причини та шляхи подолання. *Правова держава*. 1996. № 7. С. 99–102.

154. Онопенко В. Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення (з виступу на Міжнародній конференції). *Право України*. 2011. № 7. С. 64–68.

155. Орзих М. Ф. Опыт введения в конституционное право Украины. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Одеса: Юрид. л-ра, 2006. Т. 5. С. 87–106.

156. Осауленко А. О. Тлумачення норм права: поняття, види, способи. *Теорія держави та права: навч. посібник* / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

157. Павленко І. В. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав і основоположних свобод у практиці європейського суду з прав людини: загальний огляд за матеріалами справ. *Порівняльно-аналітичне право* 2017. № 6. С. 406–409. URL: http://pap.in.ua/6_2017/122.pdf (дата звернення: 09.04.2018).

158. Палешник С. І. Доктринальне тлумачення в судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2014. Вип. 29, т. 1. С. 40–44.

159. Палешник С. І. Судове тлумачення норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2013. Вип. 23. Ч. І, т. 1. С. 73–76.

160. Палешник С. І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 20 с.

161. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.

162. Пілюк С. В. Офіційне тлумачення Конституції та законів як елемент юрисдикції органів конституційної юстиції. *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 60–65.

163. Погорілко В. Ф. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика (Нормативні документи та коментарі): монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. 652 с.

164. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / за ред. В. Ф. Погорілкі. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. Т. 1. 544 с.

165. Подорожна Т. С. Теоретико-прикладні засади конституціоналізації правової системи та модернізації Конституції України: монографія / за ред. і з передмовою Н. М. Пархоменко. Львів: ПАІС, 2014. 308 с.

166. Положення про Представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 26.07.2012 р. № 7/8-12. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v07_8715-12 (дата звернення: 15.02.2018).

167. Положення про Секретаріат Конституційного Суду України: рішення Конституційного Суду України від 21.12.2011 р. № 26-р/2011. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/179> (дата звернення: 08.03.2018).

168. Полховська І. К., Пахомова В. А. Проблемні аспекти виконання рішень Конституційного Суду України. *Форум права*. 2016. № 3. С. 213–218. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_3_39 (дата звернення: 23.11.2017).

169. Портнов А. Деякі аспекти сутності конституційного судочинства. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: «Юридичні науки»*. 2010. № 82. С. 6–9.

170. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія І: «Дослідження та реферати» / редкол. П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. Львів: Край, 2008. Вип. 18. 70 с.

171. Правова доктрина України: у 5 т. / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2013. Т. 2: Публічно-правова доктрина України. 864 с.

172. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

173. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Лутковської Валерії Володимирівни щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 9 Конституції України: ухвала Великої палати Конституційного Суду України від 31.05.2018 р. № 28-у/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/28-y_2018.pdf (дата звернення: 03.04.2017).

174. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

175. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим: постанова Верховної Ради України від 15.03.2014 р. № 891-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 14. Ст. 324.

176. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

177. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) УРСР: Закон УРСР від 24.10.1990 р. № 404-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990 № 45. Ст. 606.

178. Про Конституційний Суд України: Закон України від 03.06.1992 р. № 2400-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 33. Ст. 471.

179. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.

180. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

181. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

182. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посібник / М. П. Орзіх та ін.; за ред. М. П. Орзіха; Національний університет «Одеська юридична акадесія». Київ: Юрінком Інтер, 2011. 267 с. (Серія: «Проблеми сучасної конституціоналістики»; вип. 1).

183. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2. С. 61–71.

184. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3: К–М. С. 618–619.

185. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

186. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. 6-те вид. Харків: Консум, 2002. 160 с.

187. Рабінович П. М. Юридична техніка — складова техніки юридичної діяльності. *Юридична техніка і технологія: теорія та практика застосування*: тези доповідей та повідомлень учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24–25 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. І. Д. Шутака. Харків: Право, 2016. С. 187–191.

188. Рабінович П. М., Гончаров В. В Конституція як «живий інструмент» відображення та врегулювання соціальних змін (у світлі практики вітчизняного конституційного судочинства). *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2 (65). С. 3–14.

189. Рабінович П., Гончаров В. Конституція України як «живий інструмент» (у світлі офіційного перетлумачення її положень). *Юридичний вісник України*. 2011. № 23 (831). С. 5–6.

190. Рабінович П., Гончаров В. Конституція України як «живий інструмент» відображення та врегулювання соціальних змін (у світлі практики вітчизняного конституційного судочинства). *Вісник Академії правових наук України* / редкол. В.Я. Тацій та ін. Харків: Право, 2011. № 2 (65). С. 3–15.

191. Регламент Конституційного Суду України: постанова Конституційного Суду України від 22.02.2018 р. № 1-пс/2018. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18/page> (дата звернення: 06.06.2018).

192. Регламент Міжнародного Суду ООН (1978 р.) від 14.04.1978 р. / ООН. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_h85 (дата звернення: 12.11.2017).

193. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи «Незалежність, дієвість та роль суддів» № (94) 12 від 13.10.1994 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323/conv (дата звернення: 13.11.2017).

194. Різник С. В. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3. С. 59–67.

195. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 03.10.1997 р. № 4-зп. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97/conv> (дата звернення: 21.02.2018).

196. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа

про поширення відомостей) від 10.04.2003 р. № 8-рп/2003. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-03> (дата звернення: 13.04.2018).

197. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25.04.2012 р. № 11-рп/2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12/conv> (дата звернення: 24.09.2017).

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 01 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною радою України статті 98 Конституції України) від 11.07.1997 р. № 3-зп. *Офіційний вісник України*. 1997. № 29. Ст. 85. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97/conv> (дата звернення: 24.04.2018).

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального Кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 14.01.2018).

200. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Кабінету Міністрів України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 5 Закону України «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження» та частини першої статті 19 Закону України «Про інвестиційну діяльність» (справа про оподаткування підприємств з іноземними інвестиціями) від 29.01.2002 р. № 1рп/2002. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-02/conv> (дата звернення: 22.09.2017).

201. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 03.06.1999 р. № 5-рп/99. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99/conv> (дата звернення: 12.11.2017).

202. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України і виконавчого комітету Вінницької міської ради щодо офіційного тлумачення положень статей 38, 78 Конституції України, статей 1, 10, 12, частини другої статті 49 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови) від 06.07.1999 р. № 7-рп/99. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-99/conv> (дата звернення: 17.09.2017).

203. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11/conv> (дата звернення: 22.02.2018).

204. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11.10.2005 р.

№ 8-рп/2005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05/conv> (дата звернення: 12.04.2018).

205. Ромашов Р. А., Пархоменко Н. М., Легуша С. М., Муртазаєва Г. Н. Теорія держави та права: навч. посібник / за заг. ред. Р. А. Ромашова. Київ: КЮІ МВС, 2005. 131 с.

206. Савчин М. В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 17 с.

207. Савчин М. В., Марчук Р. В. Конформне тлумачення Конституції та забезпечення єдності правової системи в діяльності Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 11. С. 44–52.

208. Савчин М. В., Марчук Р. В. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України по тлумаченню Конституції України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 83–89.

209. Садовський М. М. Основні формальні ознаки доктринального тлумачення норм права. *Теорія і практика: національний юридичний журнал*. 2016. Лютий. С. 20–24. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/1/part_2/4.pdf (дата звернення: 11.12.2017).

210. Садовський М. М. Розвиток теорії доктринального тлумачення (історіографічний огляд літератури). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2015. Вип. 32, т. 1. С. 76–79.

211. Селіванов А. Теоретичні і практичні погляди на тлумачення Конституційним Судом України норм законодавства. *Право України*. 1999. № 10. С. 37–40.

212. Селіванов А. О., Євграфов П. Б. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. № 4. С. 80–85.

213. Серьогіна С. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 42–44.

214. Сінькевич О. В. Особливості гносеологічної функції конституційного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 58–60.

215. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник: 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Еспада, 2009. 752 с.
216. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2001. 704 с.
217. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2006. 656 с.
218. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2011. 520 с.
219. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2012. 524 с.
220. Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. Київ: Вид-во «МП Леся», 2007. 716 с.
221. Скомороха В. Є. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 52–67.
222. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2001. 20 с.
223. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2001. 227 с.
224. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду. Одеса: Фенікс, 2003. 234 с.
225. Слінько Т. М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 596–601. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_98 (дата звернення: 12.06.2018).
226. Слінько Т. М., Ткаченко Є. В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 11. С. 53–59.

227. Справа «Кудла проти Польщі»: рішення ЄСПЛ від 26.10.2000 р. / Рада Європи. URL: <http://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/Kudla-Poland-2000.pdf> (дата звернення: 16.05.2018).

228. Стасюк Ю. Чому не працює інститут відповідальності за невиконання рішення Конституційного Суду? URL: gromada.lviv.ua (дата звернення: 03.07.2018).

229. Стецюк П. Гарантії незалежності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 1. С. 63–71.

230. Тацій В. Я., Тодика Ю. М. Межі тлумачення Конституційним Судом Конституції і законів України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 2. С. 60–63.

231. Теліпко В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Центр учбової літ., 2009. 568 с.

232. Теорія держави і права: навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

233. Теорія держави та права: навч. посібник / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

234. Терлецький Д. С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. 234 с.

235. Терлецький Д. С. Суб'єкти права на конституційну скаргу в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 3. ч. 2. С. 20–25.

236. Тесленко М. В. Конституційна юрисдикція в Україні: навч. посібник. Київ: Школа, 2003. 256 с.

237. Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине: монография. Киев: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2001. 344 с.

238. Тесленко М. В. Юридична сила і значення правових позицій Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2003. № 4. С. 36–42.

239. Тимощук В. П. Адміністративні процедури за участю громадян. *Державне управління: проблеми адміністративної теорії та практики* / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. С. 195–211.

240. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних та юридичних осіб. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 2. С. 67–71.

241. Тихий В. Офіційне тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом України. *Вісник Конституційного Суду України*. 1998. № 4. С. 38–45

242. Тихий В. Правотлумачення Конституційним Судом України та правова природа його рішень. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 1. С. 62–71.

243. Ткачук П. М. Застосування принципу верховенства права судами конституційної та загальної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 5. С. 94–101.

244. Ткачук П. М. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 74–81.

245. Тодика Ю. Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 51–59.

246. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія. Харків: Факт, 2000. 450 с.

247. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика: монографія. Харків: Факт, 2003. 328 с.

248. Тодика Ю. М., Супрунук Є. В. Проблеми наукового забезпечення конституційної реформи в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 1996. Вип. 7. С. 42–53.

249. Толстик В. А., Дворников Н. Л., Каргин К. В. Системное толкование норм права: науч. издание. Москва: ИД «Юриспруденция», 2010. 136 с.

250. Ухвала Конституційного Суду України про форму розгляду справи за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини

другої статті 26 Закону України «Про Національну поліцію» від 14.03.2018 р. № 3-уп/2018. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/va03u710-18> (дата звернення: 11.06.2018).

251. Фахова зустріч у Конституційному Суді України щодо питань імплементації рішень ЄСПЛ (16.04.2016 р.). URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/fahova-zustrich-u-konstytucijnomu-sudi-ukrayiny-shchodo-pytan-implementaciyi-rishen-yespl> (дата звернення: 22.04.2018).

252. Федик С. Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 20 с.

253. Федіна Н. В. Формування навичок та вмінь неофіційного тлумачення норм права у процесі правової освіти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридична»*. 2016. № 3. С. 32–41. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/03_2016/16fnvppo.pdf (дата звернення: 01.06.2018).

254. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник (До 20-ї річниці Конституції України та 25-ї річниці незалежності України). Київ: Вид-во «Ліра-К», 2016. 616 с.

255. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра — К, 2009. 580 с.

256. Хмарук Т. Правова природа окремої думки Судді Конституційного Суду України. *Теорія і практика: національний юридичний журнал*. 2017. URL: <http://jurnaluljuristic.in.ua/archive/2017/4/9.pdf> (дата звернення: 22.03.2018).

257. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 20 с.

258. Цвігун Л. А. Принципи тлумачення права Європейським судом з прав людини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 529–536.

259. Цвік М. В. Про офіційне тлумачення законів України. *Вісник Академії правових наук*. 1997. № 4 (11). С. 56–60.

260. Цимбалістий Т. О. Поняття та особливості конституційного провадження. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 24 квіт. 2009 р.). Тернопіль. 2009. С. 132–137.

261. Чекотовська О. Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини КСУ. URL: <http://www.judges.org.ua/dig4202.htm> (дата звернення: 11.02.2017).

262. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 17 с.

263. Шевчук І. М. Правова природа окремої думки Судді Конституційного Суду України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: «Право»* / гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2013. Вип. 23. Ч. 1, т. 1. С. 160–163.

264. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

265. Шевчук С. В. Загально-теоретичні проблеми нормативності актів судової влади: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2008. 434 с.

266. Шейко В. М., Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с.

267. Шершеневич Г. Ф. Общее учение о праве и государстве. Москва: Типог. т-ва И. Д. Сытина, 1908. 137 с.

268. Шутак І. Д. Юридична техніка тлумачення норм права. *Право: науково-інформаційний вісник*. 2015. № 11. С. 18–24.

269. Юрійчук І. Конституційна скарга та особливості реалізації права на правову допомогу в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 5. С. 156–160.

270. Airey v. Ireland (1979) 2 EHRR 305, 314.

271. Bederman D. J. Classical Canons: Rhetoric, Classicism and Treaty Interpretation. Ashgate: Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 2001. 340 p.

272. Black's Law Dictionary. Eighth edition / editor in Chief B. A. Garner. St. Paul: Thomson-West, 2007. 1810 p.
273. Bydlynski F. Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff. Wien; New York: Springer, 1991. 671 s.
274. Dewer v. Belgium (1980) 2 THRR 439, 458.
275. Hesse K. Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Heidelberg: Müller Verl., 1999. 335 s.
276. Leibel St., Domröse R. Die primärrechtskonforme Auslegung. Europäische Methodenlehre: Handbuch für Ausbildung und Praxis. Berlin: Walter de Gruyter, 2006. S. 184–216.
277. Manssen G. Dr. Staatsrecht II: Grundrechte. München: Verlag C. H. Beck, 2004. 252 s.
278. Maringele S. European Human Rights Law. The work of European Court of Human Rights illustrated by an assortment of selected cases. Hamburg: Anchor Academic Publishing, 2014. 144 p.
279. Opaiek K., Wroblewski J. Zagadnienia teorii prawa. Warszawa, 1969.
280. Pawlowski H. M. Methodenlehre für Juristen: ein Lehrbuch. Heidelberg: Müller, 1999. 522 s.
281. Ress G. Effect of Judgments and Decisions in Domestic Law. *The European System for the Protection of Human Rights*. 1993. № 2. P. 831–836.
282. Ricoeur P. The Task of Hermeneutics. *Philosophy Today*. 1973. Vol. 17, № 2/4. S. 112–128.
283. Yourrow H. Ch. The margin of appreciation doctrine in the dynamics of European human rights jurisprudence. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1996. 224 p.
284. Ziembinski Z. Logiczne podstawy prawotawstwa. Wydawn. Prawnicze, 1966. 263 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Богданевич Т. С. Тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини в діяльності Конституційного Суду України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 54–56.
2. Богданевич Т. С. Application of conformal method of interpretation of the Constitution in Ukraine and other countries. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 9. С. 211–215.
3. Богданевич Т. С. Теоретичні аспекти інституту тлумачення в системі конституційного права. *Юридична наука*. 2016. № 12. С. 7–11.
4. Богданевич Т. С. Тлумачення конституції та принцип верховенства конституції. *Право та державне управління*. 2017. № 3. С. 18–22.
5. Богданевич Т. С. Необхідність тлумачення Конституції України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2017. № 46. С. 31–35.
6. Богданевич Т. С. Види офіційного тлумачення Конституції України. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2019. № 2 (42). С. 53–57.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Богданевич Т. С. Міжнародно-правові аспекти інституту тлумачення в конституційному праві. *Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького: зб. наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, О. В. Чернецька та ін.; Київський університет права НАН України. Львів: Галицька видавнича спілка*, 2016. С. 45–47.

8. Богданевич Т. С. Інститут тлумачення в системі конституційного права як запорука ефективної інтерпретації Конституції України. *Конституція України: історія, сучасність та перспективи*: матеріали наук.-практ. семінару (м Київ, 24 черв. 2016 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, А. М. Колодій, Б. В. Калиновський та ін.; Національна академія внутрішніх справ. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016, С. 16–19.
9. Богданевич Т. С. Інтерпретація конституційних норм у світлі законодавчих новацій організації роботи Конституційного Суду України. *Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомлень міжнар. наук. конф. (м. Харків, 04–05 лист. 2016 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2016. С. 54–55.
10. Богданевич Т. С. Some questions of historical experience of the interpretation of the Constitution in Ukraine. *Людина — суспільство — держава. Права та обов’язки: історія питання та сучасний стан*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 28 жовт. 2016 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2016. С. 147–149.
11. Богданевич Т. С. Доктринальне тлумачення конституції: теоретичні та практичні аспекти. *Верховенство права — основоположний принцип правової держави*: зб. тез доповідей VIII Наук. круглого столу молодих вчених, аспірантів та магістрів (м. Харків, 16 груд. 2016 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 33–36.
12. Богданевич Т. С. Філософсько-правове співвідношення «букви» та «духу» права в тлумаченні конституційних норм. *Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій*: матеріали наук. конф. (м. Київ, 02 берез. 2016 р.). Київ: «Дайс», 2016. С. 43–46.
13. Богданевич Т. С. Роль динамічного тлумачення в правоінтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України. *Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини в Україні*: зб. матеріалів Всеукр. правничого диспуту, в рамках Всеукраїнського тижня права з нагоди проголошення Генеральною

Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини (м. Кривий Ріг, 13 груд. 2017 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2017. С. 40–45.

14. Богданевич Т. С. Правові індикатори захисту прав людини при здійсненні офіційного тлумачення Конституції України. *Права людини в сучасних умовах розбудови громадянського суспільства в Україні*: зб. наук. праць за матеріалами круглого столу до Всеукраїнського тижня права та 70-ї річниці Загальної декларації прав людини (м. Київ, 14 груд. 2018 р.) Київ: Університет імені Б. Грінченка, 2019. С. 23–27.
15. Богданевич Т. С. З'ясування змісту конституційно-правової норми в процесі здійснення офіційного тлумачення Конституційним Судом України. *Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 берез. 2019 р.) Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 13–17.

Додаток Б

Акти впровадження

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

вул. Городецького, 13, м. Київ, 01001
Тел.: +380 44 278-37-23, факс: + 380 44 271-17-83
E-mail: themis@minjust.gov.ua
<http://www.minjust.gov.ua>
Код ЄДРПОУ 00015622

09.10.2017 № 10482/3/33-17

На № _____

Г

Г

До спеціалізованої вченої ради
Д. 26.007.04 із захисту дисертації
на здобуття наукового ступеня
доктора філософії
(кандидата юридичних наук)
Національної академії внутрішніх
справ

пл.Солом'янська, 1,
м.Київ-ДСП, 03035

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Т.С. Богданевич за темою «Тлумачення Конституції України в контексті
сучасного конституціоналізму» на здобуття наукового ступеня
доктора філософії (кандидата юридичних наук)
за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право

Акт складено про те, що положення, висновки та практичні пропозиції, які обґрунтовані Богданевич Тетяною Станіславівною в межах дисертаційного дослідження «Тлумачення Конституції України в контексті сучасного конституціоналізму», знайшли своє відображення в практичній діяльності Міністерства юстиції України при підготовці правових висновків щодо профільних проектів нормативно-правових актів.

Такими, що заслуговують уваги, є пропозиції Т.С. Богданевич щодо необхідності доповнення проекту закону «Про нормативно-правові акти» окремим розділом, присвяченим питанню тлумачення нормативно-правових актів. Зазначений підхід сприятиме удосконаленню правового забезпечення офіційного тлумачення в Україні при підготовці проектів нормативно-правових актів та сприятиме пізнанню справжнього змісту юридичних приписів.

В. о. Державного секретаря,
керівник Секретаріату
Державного секретаря Міністерства

Олена КОСОЛАПОВА

АПАРАТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Головне науково-експертне управління

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-40-25, 255-45-01; факс: 255-41-86

16/5-41

"22" 12 2017 р.

Довідка

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспірантки кафедри конституційного права та прав людини
Національної академії внутрішніх справ
Богданевич Тетяни Станіславівни
за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право**

Головне управління повідомляє, що результати наукових досліджень Богданевич Тетяни Станіславівни, які були сформульовані автором у доповідній записці «Сучасні способи тлумачення Конституції України» та в публікаціях у відкритих фахових виданнях, використовувались у Головному науково-експертному управлінні Апарату Верховної Ради України в процесі наукової експертизи проектів законів України з питань захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Перший заступник керівника
Головного управління

С.О. Гудзинський

**ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ»**

АКТ

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
здобувача наукового ступеня доктора філософії кафедри конституційного
права та прав людини Національної академії внутрішніх справ

Богданевич Тетяни Станіславівни на тему:

"Офіційне тлумачення Основного Закону Конституційним Судом України"
(процесуальний аспект), поданої на здобуття наукового ступеня доктора
філософії за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Представлені положення дисертації, отримані на основі проведеного дослідження, виявили необхідний теоретичний і методологічний рівень та практичну значимість для подальшого застосування в роботі Інституту.

Сформульовані автором положення та висновки є науково обґрунтованими та впроваджуються Інститутом модернізації змісту освіти щодо нормативно-правового та інформаційного супроводу освітньої політики, шляхом підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів та рекомендацій, а також розробки послідовного алгоритму дій, спрямованого на реалізацію державної політики у галузі вітчизняної освіти.

**Заступник директора,
кандидат історичних наук, професор**

Левківський К. М.

УНІВЕРСИТЕТ СУЧАСНИХ ЗНАНЬ

ЗАТВЕРДЖУЮ:

Ректор
Університету сучасних знань

професор Ведерніков Ю. А.

« 26 » 10 2018 р.

АКТ

**про впровадження в освітній процес Університету сучасних знань
результатів дисертаційного дослідження
Богданевич Тетяни Станіславівни на тему «Тлумачення Конституції
України в контексті сучасного конституціоналізму»**

25 жовтня 2018 року

м. Київ

Комісія у складі: Чурпіти В.В. – к.ю.н, доцента, завідувача кафедри публічно-правових дисциплін – голови комісії, Григоренка А.О. – к.ю.н., доцента кафедри публічно-правових дисциплін – члена комісії, Чехович Т.В. – к.ю.н., доцента, заступника завідувача кафедри приватно-правових дисциплін – члена комісії, склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Богданевич Тетяни Станіславівни на тему: «Тлумачення Конституції України в контексті сучасного конституціоналізму» за спеціальністю 12.00.02 Конституційне право; муніципальне право впроваджені в освітній процес Університету сучасних знань при викладанні навчальних дисциплін: «Конституційне право», «Муніципальне право», при написанні курсових, дипломних та магістерських робіт, при підготовці методичних рекомендацій з відповідних дисциплін.

Під час впровадження результатів даного дисертаційного дослідження було підготовлено ряд наукових публікацій, що використовувалися і можуть бути використані у подальшому при розробці навчально-методичних матеріалів, навчальних посібників і підручників для вивчення вищезазначених навчальних дисциплін:

Богданевич Т. С. Теоретичні аспекти інституту тлумачення в системі конституційного права / Т. С. Богданевич // Юридична наука. – 2016. – №12. – С. 7–11;

Богданевич Т. С. Тлумачення конституції та принцип верховенства конституції / Т. С. Богданевич // Право та державне управління. – 2017. – №3. – С. 18–22;

Богданевич Т.С. Необхідність тлумачення Конституції України/ Т. С. Богданевич // Науковий вісник УжНУ. Серія «Право» – 2017. – № 46. – С. 31-35;

Богданевич Т. С.Офіційне тлумачення Конституції України в умовах переавантаження судової системи: виклики та ризики для суспільства / Т. С. Богданевич // Роль Міністерства юстиції України в модернізації правової системи. К.: – ВД "Дакор", 2016. – С. 382–384;

Богданевич Т.С. Роль динамічного тлумачення в правоінтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України / Т. С. Богданевич // Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини в Україні.Збірник матеріалів Всеукраїнського правничого диспуту, в рамках Всеукраїнського тижня права з нагоди проголошення Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини – Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2017. – С. 40-45;

Богданевич Т. С. Філософсько-правове співвідношення «букви» та «духу» права в тлумаченні конституційних норм/ Т. С. Богданевич // Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій. – К.: «Дайс», 2016. –С. 43-46.

Сформульовані висновки та рекомендації можуть виявитися практично корисними для подальшої правозастосовної роботи, для підвищення правової культури юристів, державних службовців, помічників суддів,

Голова комісії:

кандидат юридичних наук, доцент

В.В. Чурпіта

Члени комісії:

кандидат юридичних наук

А.О. Григоренко

кандидат юридичних наук, доцент

Т.В. Чехович

**ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ**

Адреса: вул. Жилянська, 120 А, м. Київ, 01032
Тел/факс: +38 044 597 09 30; e-mail: info@nsj.gov.ua
Код ЄДРПОУ 37451388

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. ректора
Національної школи суддів України
Шукліна Н. Г.

“ 5 ” 12 2018 р.

АКТ

**впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
здобувача наукового ступеня доктора філософії кафедри конституційного
права та прав людини Національної академії внутрішніх справ**

Богданевич Тетяни Станіславівни на тему:

**"Офіційне тлумачення Основного Закону Конституційним Судом
України", поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за
спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
у навчальний і науковий процес Національної школи суддів України**

Комісія у складі:

кандидата юридичних наук, заступника директора Тестологічного центру
Національної школи суддів України – Цуркана М. І.;

кандидата юридичних наук, начальника відділу підготовки суддів
Національної школи суддів України – Балаклицького І. І.;

кандидата юридичних наук, заступника начальника відділу науково-
методичного забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів
України та Вищої ради правосуддя Національної школи суддів України –
Самофал М.М.

Склали цей акт про те, що положення, висновки, пропозиції та
рекомендації, сформульовані у дисертаційному дослідженні здобувача
наукового ступеня доктора філософії Богданевич Тетяни Станіславівни є
вагомим внеском у розвиток юридичної науки.

Сформульовані автором положення та висновки є науково обґрунтованими
та впроваджуються Національною школою суддів України при викладанні
відповідних навчальних курсів з програм навчання суддів, а також у науково-
дослідній сфері – як підґрунтя для подальших наукових розробок.

З науковим доробком, що міститься у вказаній роботі, ознайомлені
викладачі Національної школи суддів України, а також співробітники відділів
науково-методичного забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії
суддів України та Вищої ради правосуддя, відділу підготовки викладачів

(тренерів), спеціальної підготовки кандидатів на посаду суддів, підготовки суддів.

У навчальному процесі Національної школи суддів України застосовуються результати дослідження Т.С. Богданевич, викладені в наступних роботах:

1. Богданевич Т. С. Тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини в діяльності Конституційного Суду України /Т. С. Богданевич// Порівняльно-аналітичне право. – 2016 . – №1. –С. 54–56.
2. Богданевич Т. С. Application of conformal methods of interpretation of the Constitution in Ukraine and other countries / Т. С. Богданевич // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – №9. – С. 211–215.
3. Богданевич Т. С. Теоретичні аспекти інституту тлумачення в системі конституційного права / Т. С. Богданевич // Юридична наука. –2016. – №12. – С. 7–11.
4. Богданевич Т. С. Тлумачення конституції та принцип верховенства конституції / Т. С. Богданевич // Право та державне управління. – 2017. – №3. – С. 18–22.
5. Богданевич Т.С. Необхідність тлумачення Конституції України/ Т. С. Богданевич // Науковий вісник УжНУ. Серія «Право» – 2017–№46. – С. 31-35.
6. Богданевич Т. С. Міжнародно–правові аспекти інституту тлумачення в конституційному праві / Т. С. Богданевич // Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького : Зб. наук. праць / Київський ун-т права НАН України; [редкол.: Шемшученко Ю.С.,Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В. та інш.].– Львів, «Галицька видавнича спілка», 2016. – С. 45– 47.
7. Богданевич Т. С. Інтерпретація конституційних норм у світлі законодавчих новацій організації роботи Конституційного Суду України / Т. С. Богданевич // Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. ІХ Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (4–5 листопада 2016 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. — Харків : ТОВ «Видавництво "Права людини", 2016. — С. 54–55.
8. Богданевич Т. С. Some questions of historical experience of the interpretation of the Constitution in Ukraine / Т. С. Богданевич // Людина – суспільство - держава. Права та обов'язки: історія питання та сучасний стан: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м.Кривий Ріг, 28 жовтня 2016 року / Упорядники: – Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2016. – С.147–149.
9. Богданевич Т. С. Доктринальне тлумачення конституції: теоретичні та практичні аспекти / Т. С. Богданевич // Верховенство права – основоположний принцип правової держави : VIII Науковий круглий стіл молодих вчених,

- аспірантів та магістрів, 16 грудня 2016 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 33–36.
10. Богданевич Т. С. Офіційне тлумачення Конституції України в умовах перезавантаження судової системи: виклики та ризики для суспільства / Т. С. Богданевич // Роль Міністерства юстиції України в модернізації правової системи. К.: – ВД "Дакор", 2016. – С. 382–384.
 11. Богданевич Т.С. Роль динамічного тлумачення в правоінтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України / Т. С. Богданевич // Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини в Україні. Збірник матеріалів Всеукраїнського правничого диспуту, в рамках Всеукраїнського тижня права з нагоди проголошення Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини – Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2017. – С. 40-45.
 12. Богданевич Т. С. Філософсько-правове співвідношення «букви» та «духу» права в тлумаченні конституційних норм/ Т. С. Богданевич // Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій. – К.: «Дайс», 2016. –С. 43-46.

**Заступник директора Тестологічного
центру Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук**

М. І. Цуркан

**Начальник відділу підготовки суддів
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук**

І. І. Балаклицький

**Заступник начальника відділу
науково-методичного забезпечення
діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів
України та Вищої ради правосуддя
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук**

М. М. Самофал